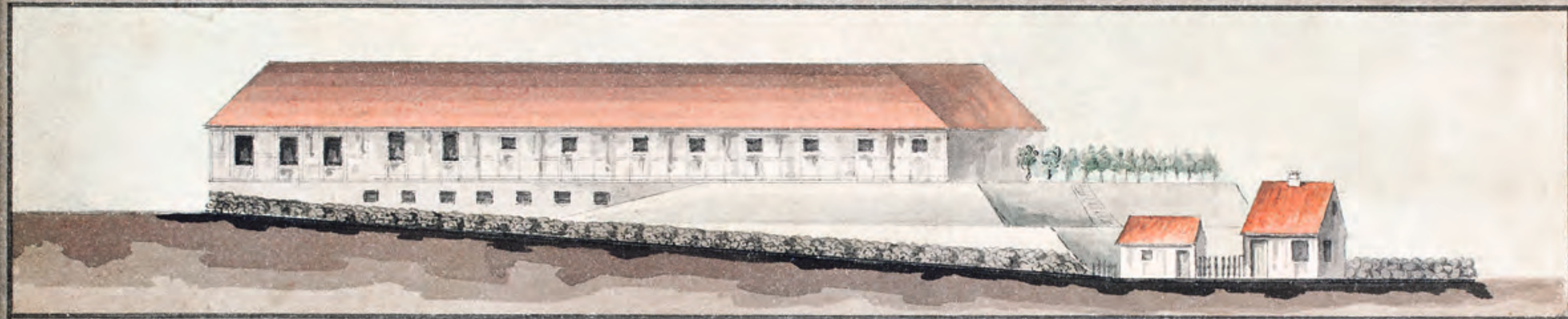

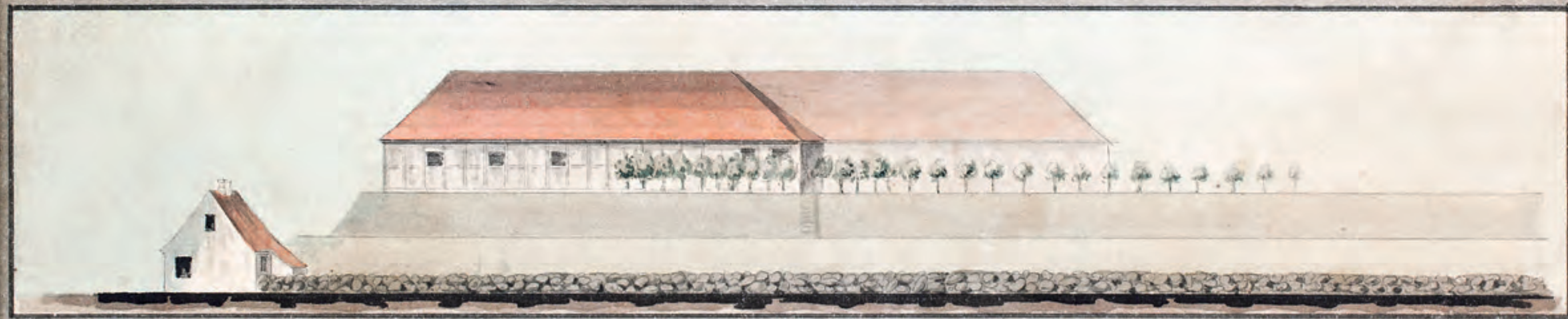
Menneskers veje – kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum

Kalundborg Museum
Redaktion: L. Pedersen

W.

S.

Menneskers veje – kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum

Kalundborg Museum 2013

Redaktion: L. Pedersen

**”Menneskers veje – kulturhistoriske essays
i 100-året for Kalundborg Museum”**
er tilegnet
Kalundborg Museumsforenings medlemmer

En varm tak til:

Familien Dedenroth-Lindenskøvs Fond, Kalundborg
Etatsraad Georg Bestle og Hustrus Mindelegat
Sparekassen Sjælland
Arbejdernes Landsbank, Kalundborg
Kalundborg Kommune
Kalundborg Museums Jubilæumsfond
Kalundborg Museumsforening
Emilie Knudsens Familiefond

■ Hyldest og tak	4
<i>Lisbeth Pedersen</i>	
■ Med fornuften kan man ikke gå i rette. Mennesket J.S. Møller	10
<i>Leif Sestoft</i>	
■ Den romanske tone. Om J.S. Møllers fornemmelse for tingenes egenart.	58
<i>Minna Kragelund</i>	
■ Mellem bælt og mose. Om stednavne i det vestlige Sjælland.	94
<i>Rikke Steenholt Olesen</i>	
■ Vikingetidens kongsgård ved Tissø. Kult-, samlings- og markedsplads gennem 500 år	124
<i>Lars Jørgensen</i>	
■ Esbern Snare og hans borg i Kalundborg.	148
<i>Lars Meldgaard Sass Jensen og Else Roesdahl</i>	
■ Vor Frue Kirke – bygherre og betydning.	178
<i>Hugo Johannsen</i>	
■ Kalundborg – kongens borg og landets stærkest befæstede by i 1300-tallet.	200
<i>Vivian Etting</i>	
■ Kalundborgs franciskanerkloster og Raklev Kirke. Kirkens reformationer i lyset af Melchior Jensens historie	220
<i>Brian Patrick McGuire</i>	
■ Fod på fortiden – Kalundborg i 6000 år.	244
<i>Lisbeth Pedersen</i>	
■ Summaries	276
■ Om forfatterne	288
■ Kort	292

Morbærtræet i Lindegårdens have. Træet er plantet ca. 1775 i haven ved siden af en lille stukdekoreret tesalon, som blev indrettet i sydlæggen. Unge træstammer slår krans om det gamle modertræ, der er et af landets ældste af sin art.

Kalundborg Museums morbærtræ står i al sin frodighed som symbol på de folkelige vækstlag, som har ligget til grund for Kalundborg Museums arbejde gennem 100 år. (Foto: Per Christensen)

Hyldest og tak

Lisbeth Pedersen

Et 100-årsjubilæum skal selvfølgelig fejres. Jeg har ikke tal på, hvor mange gange jeg sagde det inden Kalundborg Museums 100-årsjubilæum den 16. juli 2010. Museet markerede naturligt nok dagen med en fest i haven. Det havde også sparet op til at udgive en bog, der skulle betone betydningen af Kalundborgs og omegnens kulturhistoriske kvaliteter. De er ret så betydelige. Stenalderbopladsen i Mullerup Mose er et eksempel på kulturarv, der, siden den blev opdaget i år 1900, har haft både national og international bevågenhed. Ruinerne af Esbern Snares borg blev en del af den nationale historiefortælling, da de kom for dagens lys i 1907. Historiens vingesus fra disse betydelige arkæologiske opdagelser gav rygvind til planerne om at åbne et museum i Kalundborg. "Menneskers veje – kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum" opfylder museets bogønske. Ti forfattere fortæller ud fra forskellige faglige indfaldsvinkler og hver i deres sprog tone om resultater fra deres kultur- og museumshistoriske forskning. De benytter genstande og informationer fra Kalundborg Museums samlinger og viser vej til bemærkelsesværdige elementer i borgbyen Kalundborg og det omliggende landskab.

Men ting tager tid. Udgifter kan blive mødt af udfordringer undervejs. Jubilæumsbogen udkommer først tre år efter festdagen. Den eksemplificer

rer til gengæld den alsidighed, der gennem årene har kendetegnet museets arbejde med at indsamle, registrere, forske, bevare og formidle. Flere artikler understreger værdien af, at arbejdet bliver gennemført med et langt tidsperspektiv. Der kan gå generationer, fra genstande og de tilknyttede historier bliver samlet, til de får relevans for forskningen og formidlingen. Forfatterne dækker primært tidsrummet fra oldtidens slutning i sen jernalder omkring 500-600 e.Kr. med skiftet mellem hedensk og kristen kultur til de urolige reformationsår i 1500-tallets første årtier. Da satte kongemagten en ny dagsorden for stat og kirke, der afslutter middelalderen som historisk epoke og indleder nyere tids kulturhistorie. Jubilæumsbogen handler om mennesker og museumsgenstande. Dr.med. Leif Sestoft indleder med at tegne et portræt af museets grundlægger, J.S. Møller. Sestoft sætter ord på de filosofiske og politiske strømninger, der formede arbejdshesten, lægen, debattøren, forskeren og forfatteren "dr. Møller" i slutningen af 1800-tallet. J.S. Møllers vej fra bondeknold på den jyske hede til læge, museumsgrundlægger og forsker var om nogens påvirket af provisorieårenes kampe om demokratisk indflydelse, af Brandes' radikale forelæsninger og af lægevidenskabens landvindinger.

Journalist og etnolog Minna Kragelund tager tråden op fra Møllers museumsarbejde og analyserer et

stykke tekstil, som han registrerede i 1927. Hun beskriver genstanden til mindste sting og følger dens vej fra kvinden, der formede tekstilet, til museumsmanden, der integrerede det i museets samling. Hun konkretiserer med metoder fra æstetisk filosofi og kunstanalyse, hvordan selv en ydmyg genstand, som har ligget nærmest upåagtet hen på et museumsmagasin i næsten et århundrede, kan give nye vinkler til at beskrive mennesker og deres virke.

Lektor Rikke Steenholt Olesen fører forskningen ud i museets opland. Hun giver med egnens stednavne redskaber til at aflæse, hvordan terrænforhold, bebyggelser, vegetation, vandløb og mennesker har sat deres spor i det vestsjællandske landskab. Steenholt tager et længe upåagtet forskningsfelt op og inspirerer til tværfaglige undersøgelser af arkæologisk, historisk og topografisk art.

Forskningsprofessor Lars Jørgensen sammenfatter resultater fra mange års arkæologiske og topografiske undersøgelser af jernalderens og vikingetidens bebyggelser ved vestbredden af den hedenske offersø Tissø. Lokaliteten er en af de vigtigste fra vikingetiden i Skandinavien. Lars Jørgensen gør overgangen fra hedensk tro til kristendom konkret ved at gennemgå ændringer i bebyggelsernes opbygning og pege på en række nye religiøse symboler.

Ph.d.-stipendiat Lars Meldgaard Sass Jensen og professor Else Roesdahl flytter fokus til middelalderens Kalundborg. De behandler Kalundborgs ældste borganlæg fra slutningen af 1100-årene på basis af genstande og optegnelser, der har ligget ubenyttet i mere end 100 år. Jensen og Roesdahl

fremdrager basal, ny viden om Esbern Snares og datteren, Ingeborgs, og svigersønnen, Peder Strangesens, roller som borgherrer og byplanlæggere. Forfatterne opfordrer samtidig fremtidens forskere til at stikke spaden i jorden efter data, der udbygger historien om borganlæggenes ældste dele og sammenhæng med by og havn.

Museumsinspektør Hugo Johannsen følger op og analyserer den femtårnede kirkes arkitektoniske og symbolmættede særpræg. Han argumenterer for, at det ikke var Esbern Snare, men hans efterfølgere, Ingeborg og Peder, der omkring 1225 stod bag byggeriet af Kalundborgs unikke kirke. Johannsen opfordrer til, at der bliver afprøvet nye dateringsmetoder på kirkens murværk og gennemført flere arkæologiske udgravninger i Højbyen for at klarlægge middelalderbyens tidligste historie.

Ikke mange byer i Danmark kan prale med to borge i ét fæstningsanlæg. Det kan Kalundborg. Museumsinspektør Vivian Etting vinkler den fortælling ud fra det borganlæg, som omkring 1300 blev anlagt på Højbybankens østlige kant. Det blev i 1300-årene udbygget sammen med byen og det vestlige borganlæg til landets stærkeste byfæstning. Talrige elementer tilknyttet byhistorien ligger endnu skjult under brolægninger, bygninger og asfalt. Historiske levn og monumenter udfordrer til stadighed byplanlæggere, museumsfolk og fredningsmyndigheder, når Højbyen i Kalundborg bliver underkastet fysiske ombrydninger.

Professor Brian Patrick McGuire stiller skarpt på kontinuitet og brud som menneskelige vilkår

i historien og fortæller om franciskanerordenen, der anlagde et kloster i Kalundborg omkring 1239. McGuire giver historien en menneskelig dimension ved at inddrage ordenens sidste prior i Kalundborg, Melchior Jensen. Han blev med sine ordensbrødre jaget ud af klostret i 1532, men var omstillingsparat og blev byens første lutheranske præst. I det job opbyggede han sogneplejen på franciskanernes normer og arbejdsmetoder og organiserede f.eks. midler til at bygge Raklev Kirke. Den forener som monument den gamle middelalderkirke med den nye reformationskirke.

I bogens sidste kapitel inviterer jeg, som tidligere leder af Kalundborg Museum, på rundtur blandt spor af menneskers virksomhed gennem 6000 år i byens centrale dele. Turen begynder ved de små, brune sten, der markerer klostret på Klostertorvet. Derfra går vejen forbi borgruiner, rester af bymure og markeringer af det slot, hvis foged fordrev franciskanerbrødrene. Turen inddrager også gamle kystskrænter, der afmærker de globale havstigninger, som i lange perioder af stenalderen tvang mennesker til at finde nye veje og bosættelser i terrænet.

Andre former for samarbejder og arbejdsgange banker i disse år på porten til Kalundborg Museum og udfordrer 100 års museumsvirke på Lindegården. Tankerne om en forening, der skulle drive et museum "til belysning af Folkets Liv i Nordvestsjælland fra de ældste Tider til vore Dage" blev formuleret i et opråb i byens aviser allerede i 1907. I 1910, da Kalundborg og Omegns Museum åbnede udstillingerne i Lindegården, arbejdede godt 20 tillidspersoner for museet i Ars, Løve og Skippinge

herreder. Da museet indledte jubilæumsåret 2010, omfattede foreningen flere end 800 medlemmer og var blandt de største af sin art i landet. Mange medlemmer har fundet vej til kulturhistorien gennem museets udstillinger, publikationer, foredrag og ekskursioner til ind- og udland. Talrige personer har i årenes løb arbejdet som bestyrelsesmedlemmer og tillidspersoner. Adskillige har virket som vagter, museumsaktivister og registratorer. Nogle har luget haven, andre har passet og ordnet tekstilsamlingen. Mange har hjulpet ved arkæologiske udgravninger og arbejdet som forskningsaktive medlemmer. De har alle bakket op og støttet økonomisk sammen med mæcener og sponsorer. Et stort antal fagfolk, også fra udlandet, har i årenes løb udnyttet den fond af viden, der ligger i museets samlinger, og nyttiggjort resultaterne gennem publikationer, udstillinger, foredrag o.l.

Jeg takker forfatterne på det hjerteligste for deres vedholdende opbakning til projektet. Der skal også rettes en varm tak til sponsorerne, der har bidraget økonomisk, så bogen kan fremstå som en gedigen medgift ved Kalundborg Museums fusion med nabomuseerne i Vestsjælland.

Kalundborg og Omegns Museum har i alle årene baseret sin virksomhed på folkelig opbakning og medvirken. "Menneskers veje" er derfor dedikeret til alle borgere og ressourcepersoner, som med deres medlemskaber, deres forskning og deres arbejdskraft gennem 100 år har sluttet op om museet. Derfor gentager jeg det gerne: Mærkedage skal markeres. Her foreligger bogen. Til lykke, tak og god læselyst.

Udstillinger i Lindegården, 1910. Kalundborg og Omegns Museum åbnede her sine første udstillinger i tre rum. Postkort reklamerede for det nye museum, vist fra "Riddersalen", der var en attraktion i sig selv. Kalundborg Museum, u.nr.

Fig. 1. Den unge læge Jens Schou Møller (17.11.1865-27.2.1950). Skarp som en ragekniv, med et jernhelbred og et aldrig hvilende engagement i social retfærdighed blev han i den store samfundsmæssige sammenhæng en utrættelig forkæmper for fremskridt, oplysning og udvikling af samfundet og i den nære menneskelige sammenhæng altopofrende for de ham betroede patienter, en omsorgsfuld fader og en loyal og trofast ægtemand, et menneske til menneskehedens bedste. I byen Kalundborg måtte man også dengang som udefrakommende tage det sure med det søde. Med Møller blev den fortsat dvælende provinsby Kalundborg dog udsat for en orkan af meninger, argumenter og initiativer, som forandrede meget til det bedre. (LS, privateje)

Ophav og opvækst
Mødet med Københavns Universitet
og den skinbarlige radikalisme
Studiet af menneskenes sygdomme –
lægevidenskabelig 2. del
Jeg er et menneske og intet
menneskeligt er mig fremmed
Lægepraksis i Kalundborg
Familieliv på Skt. Jørgensbjerg
Folkets vel skal være den højeste lov
Kalundborg Museum
Møller og politik
De sidste år i København

Indhold

Leif Sestoft

Med fornuften kan man ikke gå i rette.* Mennesket Jens Schou Møller

Ophav og opvækst

Den 17. november 1865 blev født et drengebarn på den midterste af Hedeby's tre gårde. Hedeby bestod af udflyttergårde fra landsbyen Ringive, der ligger langt fra alfarvej midt imellem Vejle og Grindsted. Drengen var den førstefødte i ægteskabet mellem Christen H. Møller og den på gården boende enke efter ejeren Jens Schou Nielsen, der var død 42 år gammel den 21. oktober 1863. Den nyfødte fik på den måde i fødsels gave to halvsøstre og én halvbroder, men blev dertil lyst i kuld og køn ved at blive opkaldt efter enkens afdøde mand, Jens Schou, med efternavnet Møller efter de vandmøller, hans fars familie havde ejet på egnen (fig. 1). Gårdene her nord for Ringive var store i areal, omkring 300 tdr. land, men som ren sandjord af det magreste hartkorn i landet med omkring én tønde hartkorn pr. 100 tdr. land. Bondeslid i generationer var hans arv, ikke skyggen af en akademiker nogensinde. Faderen havde fået den mest tilfældige skolegang, men kunne 12 år gammel skrive bogstaver uden dog selv at ane, hvad han skrev. Til gengæld havde han haft en god karriere som gåsheyrde og var avanceret fra fårheyrde til, sammen med blandt andre sin far, at drive kvæg til markederne i Slesvig og Holsten. Senere lærte Christen Møller sig selv at læse og regne og udviklede en interesse for sam-

fundsforhold, der førte til en fremskridtstro og en politisk ildhu, som var så karakteristisk for selvejende venstrebønder med et vist overskud at give af.¹ Faderen blev politisk engageret i Vejle Amtsråd og var foregangsmand på talrige områder, som regel som formand, her blot nogle nævnt i flæng: plantningssagen, jernbaneanlæg, skoler, sygehuse, apoteker, syns- og skønstaksation, tyrekommission, ekspropriation etc. og fik for sin indsats Det kgl. Landhusholdningsselskabs store sølvbæger og i 1928 Dannebrogsmændenes hæderstegn. Om sin far skriver J.S. Møller: "Han var alle dage ikke mindst den mand, som en hel egn gennem mange år betragtede som sin selvskrevne fører, hvis autoritet var ubestridt, hvilket heller ikke var glemt, da han som ældgammel mand lukkede sine øjne". Det samme kunne være skrevet om J.S. Møller selv, men deres vilkår var vidt forskellige. Faderens livsværk fandt sted som kåret midtpunkt mellem ligemænd, og han var derfor det ubestridte redskab for en fælles vilje, mens J.S. Møllers virke langt hen ad vejen var præget af modstand, da han som elitær bannerfører for banebrydende tanker måtte kæmpe mod vanetænkning, politisk magtbrynde og ganske almindelig jalousi, som den lille provinsby altid har budt dem, der kommer udefra, rager op og vil forandring.

*Frit efter J.G. Fichte, *Sämtliche Werke*, Vol. 7, 578 (1845).

Fig. 2. Præstegården i Ødum. Den var ganske nybygget, da Møller og Pagh flyttede ind som kostelever hos pastor Dalsgaard i 1878. Billedet er fra ca. år 1900 og venligt udlånt af den nuværende pastor Ole Juul i Ødum.

I hjemmet mærkedes, som Møller selv siger, aldrig "fattigdomskår", men han måtte fra barnsben deltage i arbejdet med at drive køerne ud til græsning og hjem til malkning, deltage i høstarbejde og efter høst i vogtning af kvier på græs, men hårdest var pligten som fårehyrde om foråret til at holde dyrene fra det spirende korn og til det sparsomme græs. Husets drenge arbejdede på linje med tjenestedrengene i øvrigt, men i modsætning til de vilkår, faderen havde haft som lille, var der for unge Møller tale om, at han deltog i et arbejde, der ikke blev hele hans liv. Både fra søskende, fætre og kusi-

ner, andre børn og fra moderen fik han fortalt tegn og eventyr, men de blev aldrig læst op, og så fordrev drengene dagene med at opvarte hinanden med det, han kalder "folkelige gåder", hvis hensigt var på en fiffig måde at få den, der præsenteredes for gåden, til at se desorienteret ud og gerne dumme sig for at fremkalde et billigt grin hos de andre. Måske ikke nogen stor ballast i livet, men dog en vigtig erfaring for en kommende folkemindesamler.

Skolegangen var blevet mere organiseret end i hans fars tid, og Ringive skole kunne nås på små gåben de 2-3 kilometer hjemmefra. Her opdagede sognepræsten J.N. Dalsgaard, at der var et par jævndrengene, kvikke elever i klassen, den ene var

Martin Pagh, søn af kromanden i Uhe, den anden Jens Schou Møller, og denne præst tilbød de to drenge at deltage i privatundervisningen af sine egne børn ved lærerinde frøken Frederikke Hansen som en forberedelse til latinskolen, som det hed. For Møllers far var det en nærmest ubegribelig idé, og for Møller selv kolliderede den med hans lyst til at blive snedker. Undervisningen i latin tog præsten sig selv af, men da Møller var 13 år, fik præsten et bedre embede i landsbyen Ødum på højde med Hadsten mellem Århus og Randers, og Møller og Pagh flyttede med som kostelever hos præsten i den store, nye præstegård (fig. 2). Den store verden uden for Ringive begyndte da langsomt at åbenbares for unge Møller, som for første gang prøvede at køre med jernbane, for første gang i sit liv så en by, Vejle, og nu som plejesøn i et dannet hjem oplevede folk, for hvem, foruden den grundtvigianske kristendom, kunst og videnskab spillede en rolle i dagligdagen, omtaltes ved middagsbordet og kunne efterforskes i præstens bibliotek. Og her mødte han romaner af Ingemann om Danmarks historie og forstod, hvad læsning kan give, og at de hensvundne dage dermed gav et glimt tilbage. Men på reolerne stod også værker om den biologiske udviklingslære og geologiske værker om Jordens og vort lands tilblivelse, indsigt, som præsten forsøgte at forlige med gudstroen. Trods egnens overvældende udtryk for frugtbarhed og velstand led unge Møller af hjemve, og når han efter ferier skulle forlade sit hjem i lyngens brune land, græd han som pisket. Konfirmationens højtid blev holdt i Ødum, og efter et kursus i matematik hos den lokale lærer blev Pagh og Møller i 1880 sendt til optagelsesprøve på latinskolen i Fredericia med henblik på

det, der hed 3. studerende klasse, som forberedelse til gymnasiet. Ferierne føltes som en tilbagevendende fra eksil til tryghed og gav fred i sindet som i barndommens dage, og han følte en stor glæde ved at deltage i kendte gøremål og omgang med lutter mennesker, som han følte sig fortrolig med. Men derude i Ødum og Fredericia var det virkelige liv begyndt.

I fæstningsbyen Fredericia herskede en provinsiel idyl præget af et forholdsvis velstillet borgerskab, hvoraf mange var af fransk reformert tro, men der var også katolikker og jøder og naturligvis almindelige danske kristne. Byen fik et særligt præg ved, at mange i byen drev landbrug og fra deres byhuse morgen og aften drev kvæget gennem voldens porte til græsning på købstadens markjorder, der stadig lå ubebyggede hen, som de havde gjort i fæstningens tid, og der var i byen mange åbne lader til tørring af tobaksplanter, som de franske dyrkede. Fæstningen var nedlagt, men voldene med deres vældige alleer omkransede byen og gav mange smukke udsyn over markerne, ud over Lillebælt mod Strib og skovene ved Røjle Klint på Fyn. Der var fortsat en militær forlægning for 7. infanteriregiment, der leverede flere tusinde unge soldater til opmuntring for byens unge piger, flotte officerer færdedes i gaderne og kom i borgerskabets hjem, og militærorkestret spillede i gaderne og på torvene. Der var Sct. Michaelis Kirke, den reformerte kirke, den katolske og en synagoge, og der var Bissens "Tapre Landsoldat" ved Prinsens Port til minde om slaget den 6. juli 1849, byens stolteste stund, og der var det store monument for de langt over tusinde faldne.

Hertil ankom Møller efter en sidste uforpligtende sommerferie hjemme til en skolegang, som han ikke fandt let, med ringe karakterer som resultat trods vidnesbyrd om god flid. Dog kom han i gymnasiet og fik her kendskab til græsk sprog og kultur, latin og romersk historieskrivning, og af lektor Otto C. Fønns lærte han at forstå og værdsætte dansk litteratur til og med Guldalderen, og det lykkedes også denne dansklærer at forbedre hans ”forhen rædselsfulde skriftlige dansk”. Naturfagene havde hans særlige interesse, men selvom han var ”en klovn til sprog”, fascinerede oldnordisk ham meget. Han boede hos den fransk reformerte familie Honoré (også betegnet som huguenotter) på Kongsgade lige over for monumentet for de faldne og havde indrettet sig med en hængekøje i deres åbne tobakslade, hvor han kunne ligge i frisk luft og læse. Byen beskrives som præget af snæversyn og uden for tidens åndelige strømninger, hvilket blev tydeligt, da en teatertrup spillede det helt nys udkomne stykke ”Gengangere” af Henrik Ibsen. Han havde været til forestillingen sammen med fru Honoré, og stykkets skånselsløse demaskering af det borgerlige samfunds bornerthed og grænseløse hykleri, ikke mindst anført af præsten, havde gjort et voldsomt, og, skulle det vise sig, længerevarende indtryk på ham. Han var blevet konfronteret med den tilværelsens kloak, som var virkelig, og som alt blev gjort for at dække over, men på hjemvejen ytrede denne fru Honoré stærkt indigneret sin harme over at have givet penge ud til det ”skidt”. Hun reagerede som flertallet af danske bedsteborgere, men Møller fandt udtalelsen ”skændig og forkert”, på trods af at stykket også må have været en anfægtelse for ham, der stadig kunne fristes til

at bede til Gud om at få gode karakterer, hvad der kun lykkedes so wie so, men han kom dog, som han lettet nævner, igennem uden at sidde over. Der var 12 elever i Møllers klasse. Han fulgtes i klassen med sin gamle følgesvend Martin Pagh, der blev cand.theol., men som så mange andre unge i 1880’erne anfægtedes i troen og derfor også læste til cand.mag. for at ende som lektor på Aalborg Katedralskole.² Tre af klassekammeraterne foruden Møller læste medicin, blandt dem den senere tuberkuloseprofessor Sophus Bang.² Han var søn af skovrideren på stamhuset Erholm på Fyn og fulgtes med den jævndrende søn af stamhuset Hans Christian Cederfeld de Simonsen, der blev cand.jur.² Disse to endte som henholdsvis næstformand og formand for Kysthospitalet på Refsnæs ved Kalundborg.² Derudover blev tre sognepræster, og to gymnasielærere, én døde og én udvandrede.² I øvrigt var Møller ved studentereksamen, bortset fra rystelsen fra ”Gengangere”, uvidende om litterære, filosofiske og religiøse spørgsmål, der var oppe i tiden, men som stud.med. var han altså ikke alene i København.

Mødet med Københavns Universitet og med den skinbarlige radikalisme

I september 1884 immatrikuleredes J.S. Møller og blev installeret på et lille loftskammer på Østerbro med få pengemidler, men han mente nok ”at åndens lampe måske brænder nok så godt i den fattige studenterhybel, end hos den pekuniært velbeslåede”. De kommende år kom i eminent grad til at stå i lampens ånds tegn for den unge student. Flere af Danmarks kommende skønånder var fra samme studenterårgang, f.eks. Viggo Stuckenberg,

Sophus Claussen og Johs. Jørgensen.³ Selvom vi ikke har dokumentation for, at Møller og Jørgensen har kendt hinanden personligt, har de dog færdedes i samme snævre studentermiljø; de sad i samme lokale ved forelæsningerne hos den nys udnævnte professor i filosofi Harald Høffding, som docerede Comtes erfaringsfilosofi og sin egen tro på, at værdierne kunne bevares også uden gudstro, fordi ”humaniteten” gjorde så store fremskridt. Som to unge mennesker, der i en opbrudstid i deres eksistentielle orientering vælger hver sin side, kan de være repræsentative for tidens åndelige spektrum. For det var dramatiske tider i København. Møller følte meget stærkt den krænkelse, Estrups regime var for alle demokrater, idet det blot fortsatte trods oppositionens valgsejr dette år, 1884, men allerede den 3. oktober fik han andet at tænke på, da han overværede Christiansborgs brand i første parket foran Hotel Royal, hvor han fik brændt hul i sin studenterhue, og allerede året efter, den 21. oktober 1885, blev der øvet et skudattentat mod konseilspræsident Estrup foran dennes bolig på Esplanaden. Først var Møller og Jørgensen begge i Studenterforeningen, som Møller dog forlod, fordi den havde nedstemt optagelse af kvindelige medlemmer. Han meldte sig, som også Jørgensen, i Studentersamfundet. Jørgensen læste zoologi, og Møller overvejede, mens han tog medicinsk 1. del, om han skulle læse medicin eller zoologi. De læste begge Darwin, de gik begge til de meget besøgte aftenforelæsninger hos Georg Brandes og oplevede begge Brandes’ introduktion af det virkeligt radikale, Nietzsches filosofi, der på brutaleste vis rev det forhæng til side, der havde skjult det uomgængelige faktum, at Gud var død, og dermed banede

vejen for mangen en fritænker. Som de samvittighedsfulde unge mennesker, de var, sloges de begge med tidens radikale ånd, men kom frem til hvert sit resultat.

Radikal var den person, der ville ændre samfund eller menneske fra roden (radix), gerne uden særligt hensyn til om den, hvis vilkår eller person der ønskedes ændret, selv måtte ønske det. I Danmark benyttedes ordet radikal også i mere begrænset politisk betydning fra 1878 om tilhængere af Christen Berg (den radikale fraktion af Venstre) i modsætning til ”de moderate”, men den radikale kultur var af langt mere udbredt og gennemgribende karakter for tidens selvforståelse som et erkendelsesmæssigt nybrud i forhold til det bestående, og Møller understreger, at hans radikalitet ikke først og fremmest var politisk. Man dyrkede den aristokratiske radikalisme med Georg Brandes’ ”ædle had til alt hykleri”³ og hensynsløst sin egen bedreviden over for anderledes tænkende omsat i hån, som de københavnske intellektuelle brødre Brandes praktiserede det i Politiken og Roderne i ”Piraten”, og/eller i handlinger, som ikke alene begrundedes med, men også besmykkedes med termer som frisind og fritænkeri. Over for den aristokratisk radikale klippeblok af arrogant selvtilid stod i tiden Høffdings mere moderate og håbefulde ”demokratiske radikalisme”, der hævdede (eller håbede), at det nok skulle gå at få indført en velfærd, som han karakteriserer som ”en sund og kraftig livsvirksomhed for alle”, uden at det behøvede at gå ud over de ekstraordinære personligheders udfoldelse.⁴ Møller bevarede livet igennem portrætterne af Høffding og Brandes på sin væg.

På det mere sjælelige niveau opstod dog hos mangt et ungt menneske tvivl om tilværelsens værdi uden guddommeligheden. Efter at J.P. Jacobsen var død, fandt Johs. Jørgensen således, at ”al finhed var død”, og oplevede, at realismen i øvrigt (Pontoppidan, Bang, Schandorph) ikke kunne give ham noget at leve på.³ Mange unge studerende dyrkede trods Georg Brandes’ modvilje Charles Baudelaires ”Syndens blomster”, som nok dyrkede tilværelsens blanding af lyst, tilfredsstillelse, gru og hæslighed, men dog lod de arme, der besudlede sig deri, være syndere og således ikke, som Nietzsche, udelukke de Gud. Efter at have konstateret at ingen bliver gudsfor nægter uden at have fortjent det, vælger Johs. Jørgensen Kristus i modsætning til Møller, der valgte radikalismen.³ I fravalget af det rene fritænkeri var Johs. Jørgensen sammen med mange andre, f.eks. det sjælelige gennembruds folk Helge Rode, Viggo Stuckenberg og Ludvig Holstein, der på hver sin måde søgte at bevare et rum for mystikken i tilværelsen, og samme drejning i forståelsen af tilværelsen havde også den aldrende engelske filosof John Stuart Mill taget i slutningen af 1860’erne. Mills filosofi var ellers en del af grundlaget for radikalismen, men som ældre blev han optaget af den tankegang, som Johs. Jørgensen et tiår senere udtrykker som ”en stadig fornemmelse af tilværelsens mysterium, – af uendeligheden, af Verdens vidunderlighed, – en art fromhed som krænkes” af folk som brødrene Brandes.³ Møller behøvede ikke at tage noget opgør med sine egne umådeligt sunde og retlinede gangangere, men med afsæt i sin erfaring fra Ibsens ”Gengangere” læste han sin navnefælle John Stuart Mill (oversat af Georg Brandes) om nyttemoral (utilitarisme),

demokrati og kvindefrigørelse, som man dyrkede i Studentersamfundet. Som alle sine ligesindede har han læst J.P. Jacobsens ”Niels Lyhne” og forstået, at lægen Hjerrild kunne have sin meget pragmatiske holdning til liv og død, uden at det betød foragt for hverken de levende eller for døden, og ved læsningen uden for curriculum af en tysk bog, han fandt på universitetsbiblioteket, betitlet ”Biologische Frage” fandt Møller svar på de spørgsmål, som havde gjort ham eksistentielt urolig, og som hverken Høffding, Brandes eller de prædikener, han stadig hørte om søndagen, havde kunnet give ham tilfredsstillende svar på. Han fandt ro i sit sind uden kirkegang og Gud som radikal fritænker, frisk fra fad og uden skrupler, som det er den nyligt omvendtes tilbøjelighed. Disse radikale stormtrop- per var dog ikke mindre troende end de religiøst troende, men var netop dem, der var disponeret for tro, fordi de manglede tvivlens nådegave og derfor troede på sig selv, på deres empirisme, logik og åndelige overlegenhed. Darwin? Alle læste Darwin, også Møller, men for den lægestuderende, for hvem komparativ zoologi i mange år havde været et grundfag i forståelsen af menneskets biologiske struktur og funktioner, var påvisningen af slægtskabet med andre levende væsener ikke ny; det var derimod darwinismens sandsynliggørelse af udviklingen og hypotesen om ”survival of the fittest”, de bedst egnedes overlevelse. Om den tvivl, der i ungdommen ramte Johs. Jørgensen og mange andre, nogensinde indhentede Møller, har vi kun indicier for. Men studiet sent i livet af folketro blev for ham ”ikke helt uden forbindelse med min første ungdoms brydningstid”, altså med opgøret med hans egen barnetro.

Samtidig med denne radikale sjælerystelse, der gav ham en varig eksistentiel afklaring, oplevede han i sine første studieår det fuldstændig fantastiske for den lille bondestudent, der ankom til universitetet med en mådelig studentereksamen, at blive undervist af danske forskere, der var berømte i hele den videnskabelige verden. I zoologi havde han den mere end 70-årige professor Japetus Steenstrup, der ikke alene var berømt som zoolog, men også havde udmøntet termen ”køkkenmødding” og således havde vist vejen for brug af andre videnskabers metoder i arkæologien.⁵ Den anden var kemikeren Julius Thomsen, der blandt andet med sine termokemiske undersøgelser lagde grunden til forståelsen af kemisk affinitet og docerede kemi for vordende læger på et højt plan.⁶ Denne undervisning lagde grunden til Møllers optagethed af farmakologi trods den ringe undervisning, som leveredes af fagets professor, Sophus Warncke. Dette fag, læren om lægemidlers sammensætning og virkemåde, var ikke agtet i studenterkredse i 1880’erne, idet man med god grund ”var begyndt at tvivle stærkt om mangfoldige af de anvendte lægemidlers sande betydning”.⁷ Uden tvivl har mødet med disse mænd og senere (på studiets 1. del) i det basalvidenskabelige fag fysiologi med Christian Bohr som professor været af afgørende betydning for Møllers videnskabeligt empiriske tilgang til det egentlige lægefag, som han valgte frem for zoologien, da forberedelseseksamen med zoologi, botanik, fysik, kemi og første del med anatomi, fysiologi og farmakologi var vel overstået i 1886. Møller kunne da med en vis tilfredshed føle sig som hørende til blandt sine medstuderendes bedste tredjedel.

Studiet af menneskenes sygdomme – lægevidenskabelig 2. del

Møller boede næsten lige over for Dronning Louises Børnehospital i et pensionat i Zinnsgade,⁸ en sidegade til Øster Farimagsgade, havde kort vej til det kun 15 år gamle Kommunehospital, en dejlig spadseretur ind til Frederiks Hospital og institutterne i Bredgade og havde fra tiden, da han læste botanik på første del, vænnet sig til at opsøge den nyanlagte Botanisk Have ved Gothersgade. I pensionatet boede i en periode også søstre Ingeborg og Katharina Partsch (oprindeligt fra Flensborg) og stud.theol. Hans Christian Olsen (Sestoft) fra Falster, og de førte et hyggeligt studenterliv sammen.⁸

For den unge stud.med. er mødet med det døde menneske i anatomiens skamløse blottelse en af de stærkere grænseoverskridelser, der må foretages på vejen mod at blive læge. Det næste er mødet med sygdommene, både i form af deres ofte ækle forvanskning af det normale og – vigtigst – som et altforændrende vilkår for patienten. Dengang var opbuddet af begge dele, afskyelige sygdomme og lidende mennesker, hverdagen for volontøren på Frederiks Hospital. Han nævner den lange række af mere eller mindre vellykkede kliniske professorer i 2.-delsfagene, flere af dem omtales hånligt, men uanset professorens eventuelle personlige opblæsthed oplevede han det ganske enestående at se i hundredvis af sygdomstilfælde for første gang, en oplevelse, der ætser sig ind i medicinerens bevidsthed som brugbar erfaring. Den fremtrædende psykiater Knud Pontoppidan, en broder til forfatteren Henrik Pontoppidan, var leder af Kommunehospitalets 6. afdeling for syfilitikere, hvor gen-

gangermotivet kunne studeres i alle dets obskøne former. Her og på venerologisk klinik hos den elegante docent Alexander Haslund oplevede han, at de biologiske vilkår for fri kønsmoral var værre, end selv Charles Baudelaire havde kunnet forestille sig. Han oplevede den charmerende privatdocent Borch på Kommunehospitalets sektionsstue, som lærte Møller to ting: for det første, hvor vanskelig en kunst lægen skal mestre, og hvor nemt han dog tager fejl, og for det andet, hvor forsigtig man skal være med blandt kolleger at være for ”åbenhjertig sandhedskærlig”, særligt hvis ens tunge er for skarp. Den velmenende og dygtige Borch endte, fordi han ikke tog sin egen advarsel alvorligt, sine dage i en slags kollegial forvisning til Bornholm!

Jeg er et menneske og intet menneskeligt er mig fremmed*

Samtidig med at kompetencen til at fungere som læge voksede, fortsatte de rasende diskussioner i Studentersamfundet om provisorier, realistisk litteratur, religiøse spørgsmål, darwinisme, fri kønsmoral etc., og Møller var altid med og følte tidens puls slå levende og stærkt. Af og til ofrede han 75 øre på en forestilling i Det. kgl. Teater eller på Højskoleforeningen, hvor han ved en lørdagsfest med dans kunne få lidt duft af det kønsliv, der stadig mere forstyrrende må have buldret ham i baghovedet. Dog allerede før den afsluttende embedseksamen i sommeren 1891 begyndte den meget mere alvorlige og konkrete fremtid at tegne sig lovende for ham. Efter studenterårenes evindelige snak om fri kønsmoral var der nu lys forude, og han forlovede sig med bekendtskabet fra Zinnsgade, den selvbevidste og intelligente Ingeborg Partsch (fig. 3),

*Møllers eget citat: Homo sum; humani nil a me alienum puto: Terents, fra komedien Heautontimorumenos (selvplageren).

Fig. 3. J.S. Møllers unge, tilkommende hustru, Ingeborg Partsch (26.11.1867-27.1.1945). Hun var en intelligent, selvbevidst og moderne indstillet kvinde med idealer, der uden at være de samme som hans i styrke kunne måle sig med hans, og med en udadvendthed og et samfundsengagement, der matchede hans, og gjorde hjemmet til et levende forum for alt, hvad der var oppe i tiden. (Kalundborg Museum, nr. 10.923)

som han ganske vist kalder for ”jyde”, men hun var, som datter af fabrikant Johannes Wilhelm Friedrich Partsch, vokset op i et af disse ejendommelige dansksindede flensborgske hjem med en nationalt blandet, men dog meget stærkt tyskpræget kulturel baggrund.⁹ Man må nok sige, at Møller i denne familie oplevede noget andet end i Ringive og omegn. Familien Partsch var præget af gammel tysk bykultur gennem århundreder og havde, trods handelsfolk, et rigt åndsliv, et stort bibliotek og interesser for både litteratur, kunst og naturvidenskab.⁹ Ingeborg Partschs mor hed også Ingeborg og var født Hansen i en landmandsfamilie i Harreslev lige vest for Flensborg, men også de havde skilt sig ud. Hendes morbror (Bendix Clausen) havde i 1830’erne læst teologi i Kiel og var blevet præst i Bordesholm ved Slien, og en anden morbror (Evald Clausen) havde i 20 år været den almægtige sognefoged i det store Hanved Sogn vest for Flensborg og var i 1850 blevet hædret som Dannebrogsmænd for sin ledelse af sognet gennem Treårskrigen.⁹ Hendes egen broder (Bendix Hansen), der var lærer og hjemstavnsforfatter, havde en søn, Jørgen, der i slutningen af 1800-tallet var jurist og kontorchef i Finansministeriet i København.⁸ Møllers kommende svigerfar var ved forlovelsen direktør for et slagteri i Helsingborg, hvor Ingeborg, kaldet Inge, også boede i 1891.

For Møllers profession som læge begyndte det også at tegne sig. Læge Frederik B. Larsen, der praktiserede i Hadsten og også havde været læge for pastor Dalsgaard i det nærliggende Ødum, havde tilbudt ham pladsen som amanuensis fra 1. september s.å. Fra de svimlende højder af den højeste videnskab

over de ofte luftige diskussioner i Studentersamfundet og den bjergtagende og chokerende oplevelse af klinisk praksis på de københavnske hospitaler landede Møller bogstavelig talt der, hvor han var begyndt, mellem Århus og Randers i en lille by med en dygtig, men dog mest praktisk orienteret læge som vejleder. Her kunne så det virkelige liv begynde med anlæggelse af bandage på skinnebenssår, natlige fødsler, øreskylning, skarlagensfeber, forstuede fodled, tyfus osv., men det begyndte faktisk med, at Møller opdagede, at mens patienterne på de københavnske afdelinger for studenten mest havde været ”tilfælde”, så var de i Hadsten og omegn ikke blot syge, men hele mennesker med bekymringer og angst, som det krævede tålmodighed og menneskeindsigt at afhjælpe og lindre. Denne indsigt anbefalede dr. Larsen Møller at finde ”ved altid at forsøge at sætte Dem på patientens standpunkt”.¹⁰ Han blev der ét år og havde da sparet så meget op, at han kunne komplettere sin uddannelse på diverse afdelinger i København, hvor han, selvom det kirurgiske speciale trak mest, foretrak det mulige: at uddanne sig til funktion i almen praksis. Han tog for oplevelsens skyld et vikariat som distriktslæge i Hjørring, hvor han mødte kollega Adolph W. Ewertsen, der netop var blevet udnævnt til sygehuslæge i byen og derfor havde forladt en uafhængt praksis i Kalundborg. Den fik Møller tilbudt på meget gunstige vilkår med tilhørende rummelig lejlighed hos købmand Rasmus Christian Søndergaard på Skt. Jørgensbjerg 27,¹¹ tog imod tilbuddet, gjorde i løbet af en måneds tid sin kliniske efteruddannelse i København færdig og drog til Kalundborg for at åbne praksis den 1. december 1893 (fig. 4-5).

Fig. 4. Familieliv i Kalundborg. Den 21. juni 1896 fødtes i ægteskabet en dreng, der kom til at hedde Knud Ove, og den 31. oktober 1898 fødtes datteren, Astrid Ingeborg. Her ses fader J.S. Møller afslappet i en uskrømtet glæde over sine børn. (Kalundborg Museum, nr. 10.923)

Lægepraksis i Kalundborg

Lokalerne var der, han kneb sig i armen, jo, han var læge, og døren kunne åbnes for patienter i konsultationstiden. Godt et halvt år senere, den 22. juli 1894, formæledes han med sin 26-årige Ingeborg Partsch og førte hende til det, som Møller kalder sin families "trygge havn". Der hersker overhovedet ingen tvivl om, at han i ægteskabelig henseende opretholdt de strengeste borgerlige normer, men han havde også brug for at have fred i sit liv, fordi han, som han siger, på talløse andre områder "ikke kunne lade være at kaste sig ud i livets brænding". På billedet (fig. 4) ses Møller som den gode familiefar med sine to små børn i et sjældent fastholdt overgivent øjeblik.

Der var en ordening for sygebesøg, hvorefter sognefogeden i det sogn, som patienten boede i, kunne rekvirere tvungen kørsel (ægtekørsel) med to heste, hvis ikke patientens familie selv kunne afhente doktoren. Han havde sin "herlige doktorstol" (fig. 6), der blev sat på tværs på et bræt, helst i en fjeder-vogn, men ellers i en almindelig fjællevogn, og i den skrumlede han rundt på elendige veje, som han oplevede det, gennem en "skøn egn med udsigt til bakker og vand, hvor man så kom".¹⁰

Den praktiserende læge var i sundhedsvæsenets frontlinje, og den lokale faglige opbakning bestod i Kalundborg blot af det lille sygehus ved Volden, som var blevet bygget i 1872, havde 14 epidemipladser, 2 psykiatriceller og 21 senge i øvrigt,¹² mens sygehuslægen ikke var bedre til kirurgi end kollegerne i praksis. For de fleste medicinske sygdomme var der dengang ikke nogen virksom

Fig. 5. Lægeboligen Skt. Jørgensbjerg 34 (tv. midtfor). I 1902 købte ægteparret Møller huset Skt. Jørgensbjerg 34 i Kalundborgs østlige udkant, som her ses i sne omkring århundredeskiftet. (Kalundborg Museum, nr. 10.923)

behandling. Man havde fået salicylsyrepræparatet mod smerter og feber, digitalis mod hurtig, uregelmæssig hjerteaktion, og man havde den kraftigt smertestillende morfin. Men den praktiserende læge måtte tage sig af alt, brækkede arme og ben, fødsler, som jo altid var uopsættelige, og infektioner i form af bylder, blærebetændelse, galdevejsbetændelse, lungebetændelser, imod hvilke man ingen effektiv behandling havde. De hyppige blindtarmsbetændelser kunne i Kalundborg kun

behandles konservativt, dvs. afventende, til betændelsen indkapsledes. I bedste fald tømte bylden sig så ved lejlighed ud i tarmen og helbredte patienten, eller den tømte sig ud i bughulen og slog patienten ihjel. Tilfælde, der krævede større operationer, måtte transporteres med toget til København med patienten liggende i en kreaturvogn eller i bedste fald i pakkevognen. Lægen var stillet ligesom en skibslæge, for hvem der jo heller ikke er mulighed for unddragelse, og han måtte gøre, hvad han fandt fornødent og kunne præstere, og hvis det ikke var nok, var der ikke noget at gøre ved det.

Fig. 6. Doktorstolen. Næsten på samme måde som et barn elsker sin seng, kom Møller til at holde af sin doktorstol, som autobilen i 1918 berøvede ham brugen af. (Kalundborg Museum, nr. 4502). (Foto: Jens Olsen)

Derfor vovede Møller også pelsen engang, da en lille pige havde fået en blommesten galt i halsen, hvor den sad fast som en ventil i luftrøret, så hun kun kunne trække vejret ganske overfladisk og utilstrækkeligt i gisp. Han sendte hende til øre-næse-hals-afdelingen på Frederiks Hospital i København. Professor Ernst Schmiegelow ville ikke anerkende diagnosen og returnerede barnet svækket og afmagret, som vi læger siger, moribund, i næsten døende tilstand, under diagnosen lungebetændelse. Her træder den ideelle læge i karakter. På køkkenbordet i patientens hjem åbner Møller for luftrøret på halsens forside (tracheotomi), turrer hosterefleksen med en lang pennelfjer i luftrøret og fremkalder dermed en så kraftig hoste, at blommestenen med lidt held kunne blive synlig

i tracheotomien: "[I] højre hånd holdt jeg en tang, beregningen slog til, jeg så under hosten et glimt af stenen gennem det åbne luftrørssnit, tangen jog jeg øjeblikkeligt ned, stenen ville jo uhyre hurtigt føres ned i lungen med indåndingen, fik fat i den og dermed var den ude i samme øjeblik".¹⁰ Da årsagen til feber og lungebetændelse var fjernet, svandt sygdommen hurtigt, og patienten blev senere en gift kone med flere børn.^{10,13} Lægens lykkeligste øjeblik. I andre mindre lykkelige tilfælde måtte Møller spørge sig selv, om han havde forsømt noget, men endte med at trøste sig med et "ultra posse, nemo obligatur", eller "ingen er forpligtet ud over sin evne", der for en læge med Møllers pligtfølelse aldrig kunne blive en dårlig undskyldning.

Møller var meget opmærksom på alle fremskridt, der kunne komme hans patienter til gode, og havde allerede i 1894 stillet diagnosen myxødem, som betyder for lavt stofskifte, på en kone fra Ubberup. Diagnosen var beskrevet første gang i England i 1870, og i Danmark i 1892 af gynækologen Frantz Howitz, der også indførte "fodringsterapi" med skjoldbruskkirtel fra kalv mod myxødem. Her var endelig en medicinsk tilstand med en specifik diagnose og mulig behandling, og Møller og fru Inge gik straks i gang. De viste slagteren, hvad det var for et organ, de ønskede, og hjemme blev kirtlen hakket, rensat og kogt i lidt vand, hvorefter hele suppen blev slugt af patienten som medicin. Patienten blev boende nogen tid i Kalundborg for at få behandlingen to gange om ugen, men allerede i løbet af de første to uger var pulsen steget fra 48 til 65, og i løbet af nogle måneder, hvor hun tog sin portion af medicin hjemme hver anden dag, normalise-

redes udseende, stemme, hukommelse, humør og fysisk arbejdsevne, og hun kunne to måneder efter behandlingsstart erklære, at hun befandt sig fuldstændig godt. I 1897 publicerede Møller dette og et andet tilfælde af myxødem i Hospitalstidende.¹⁴

I 1902 flyttede Møller med familie over gaden i eget hus på Skt. Jørgensbjerg 34. Det var et ganske rummeligt hus i flere forskudte planer, med god plads til venteværelse og konsultation, med en stor have og hestestald i gården, som man kørte ind til gennem en port med toppede brosten (fig.5). I de 25 år fra 1893 til 1918, indtil bilen holdt sit indtog, og det ny Kalundborg Sygehus med en veludrustet kirurgisk afdeling blev påbegyndt, havde Møller som de fleste praktiserende læger stået til rådighed døgnet rundt, men havde dog haft en så uendelig glæde ved sit arbejde, at "han kunne savne de langvarige ture med hestekøretøjet. Man sad så dejligt i den prægtige "doktorstol" (fig. 6), vugget blidt fra side til side, vinterdage i en svær pels med kraven op om ørerne og med en tyk fodpose, der var spændt om hofterne med en rem. Således indpakket kunne man ikke fryse, hvor koldt det så var, og lystigt sendte tobakspiben blå røg ud i luften. Faldt turen sent på dagen efter en travl dag eller om natten, kunne man trygt sætte sig til at sove på hele hjemvejen for at vågne op med et sæt, når vognhjulene rumlede ind på den toppede brolægning (i porten). Tankerne havde på sådanne ture også så god tid til at arbejde med et eller andet problem, der lå for".¹⁰ Hele livet igennem havde Møller altid sin notesbog på sig, for at han kunne notere, hvilke tanker eller problemløsninger der faldt ham ind, og hvilke observationer han måtte gøre.

Fig. 7. Barnedåb på Skt. Jørgensbjerg. På billedet fra dagen ses Møller i stiveste puds, dåbsbarnet i moderens arme og fadderne, fru Møllers far, J.F.W. Partsch, og hendes søster Katharina Sestoft. Møllers fritænkeri strakte sig ikke til at forhindre den evige salighed for sine børn. (Kalundborg Museum, nr. 10.923)

Familieliv på Skt. Jørgensbjerg

I Møllers ægteskab fødtes en dreng i 1896 og to år senere, i 1898, en pige. Idealfamilien var etableret. Da drengen blev døbt Knud Ove, var forældrene trods alt fritænkeri i festligt skrud, og som gudforældre var min farmor, fru Møllers søster, Katharina Sestoft, og hendes og fru Møllers far, J.F.W. Partsch, indkaldt (fig. 7). Familien Møller havde kun beskednen kontakt med Møllers egen jyske familie, der stadig stationært sad på de samme magre gårde ved Ringive, men havde til gengæld megen kontakt til Ingeborg Møllers familie, der dels var meget talrigere og mere mobile, dels blev holdt sammen af deres fælles livslange længsel mod deres barndoms

tabte Flensborg. I år 1900 drog familien Møller på en følsom rejse over Ringive til Flensborg, hvor det lykkedes dem at få et sidste billede af en del af familien Partschs slagtergård på Havretorvet, der var under nedrivning.

Som det var tilfældet for så mange andre danske familier, havde Ingeborg Møller og hendes seks søskende forladt Flensborg i 1880'erne, der da bød unge dansksindede meget ringe muligheder. Tre rejste til USA, den ældste datter, Marie, den ældste søn, Johan Christian, og den yngste søn, Jens Valdemar, mens Dagmar blev gift med en dansk-sindet rektor Nis Jørgensen i Kiel, Katharina blev gift med pastor Hans Christian Sestoft i Ødsted, og Ingeborg altså med læge Møller i Kalundborg. Hendes familie havde været ledende i den danske bevægelse i Flensborg siden slutningen af 1850'erne, og hendes far, Johannes Friedrich Wilhelm Partsch (27.4.1833-27.12.1902), var initiativtager til og formand for de store dansk-nationale foreninger "Foreningen af 6. oktober" og "Enigheden" fra henholdsvis før og efter den nationale katastrofe i 1864.⁹ Hun var således bekendt med den offervilje, man må have i et hjem, der er aktivt engageret i samfundets organisation og politik. Hun var selv uddannet lærerinde og accepterede trods vågen kvindesagsbevidsthed sin rolle som hjemmets kvindelige skytsengel. Hun blev lokal formand for husmoderforeningen (1908), var med i den kvindelige valgretsbevægelse, som resulterede i, at kvinderne fik valgret i 1915, og skrev kogebøger, bøger om husgerning og en erindringsbog om sin barndom i den gamle gård på Havretorvet i Flensborg. Hjemkommen fra København den

Fig. 8. Familietræf i Kalundborg. På billedet herover ses fra venstre Knud Ove Møller, Ingeborg Partsch, f. Hansen, Astrid Møller, Marie Krohn, f. Partsch (28.12.1862-18.5.1936), der er hjemme fra USA, og bagved værtinden Ingeborg Møller og J.F.W. Partsch i haven på Skt. Jørgensbjerg 27 i år 1900. (LS, privateje)

5. juni, da kvinderne fik valgret, erklærede hun med vanlig skarphed, at hermed var ligestillingskampen ikke alene vundet, men forbi! Resten af retten til ligestilling måtte kvinderne individuelt tilkæmpe

Fig. 9. Samling af de beslægtede familier Møller og Kristoffer Madsen i haven på Skt. Jørgensbjerg 34. På billedet herover ses fru Møllers mor, den gamle Ingeborg Partsch, øverst i midten, på hendes højre side hendes kusine, Catharina Groot, f. Truelsen (2.06.1840-1.7.1919), og på hendes venstre kusinens mand, godsejer William C. Groot (18.2.1834-9.5.1908) fra Borupgård mellem Horsens og Skanderborg. Groots datter Margrethe Madsen, f. Groot (2.11.1870-4.10.1959), står bag ved sin far. Hun var blevet gift med købmand Kristoffer Madsen (31.5.1860-25.1.1921) i Kalundborg, som sidder i midten på forreste række. De øvrige personer er på forreste række til venstre J.S. Møller og til højre fru Møllers bror, J.F.W. Partsch d.y. (14.10.1865-1.6.1920). Midt i billedet fru Møllers anden bror, Johan Christian Partsch (30.4.1864-død i USA), hjemme fra USA, og på øverste række, mellem kusine Katharina Groot og Ingeborg Partsch, fru Møllers søster Dagmar (24.12.1869-23.1.1937) fra Kiel. (LS, privateje)

sig ved at blive bedømt efter fortjeneste.⁸ Ægteskabet var moderne i den forstand, at det bestod af to ligeværdige personer, der begge dels kendte deres eget værd, dels respekterede den andens.

Ingeborg Møllers far, J.F.W. Partsch, havde haft et eksportslagteri i Flensborg, og hans far havde tjent den første formue på at forsyne engelske tropper med saltet flæsk under Krimkrigen.⁹ Senere krige gav også godt, sidst den fransk-tyske krig i 1870-71, men derefter blev det sløjt, og J.F.W. Partsch forlod hjembyen Flensborg med hustru Ingeborg for en stilling som slagteridirektør i Helsingborg, og det var her, deres datter Ingeborg i 1894 blev gift med Møller, og søsteren Katharina i 1896 blev gift med cand.theol. H.C. Sestoft. Hjemmet på Skt. Jørgensbjerg var meget gæstfrit og blev samlingssted for fruens store familie gennem de første 20 år, da børnene endnu var hjemme (fig. 8 & 9). Nok fik Møller ved sin kulturpolitiske aktivisme og ved sin lægegerning mange bekendte på egnen, men der var få egentlige venskaber med det kalundborgensiske borgerskab. Kendte venner var familierne kunstmaler Johs. Glob, kantor Arland og proprietær Fraas fra Asminderupgården,⁸ og købmand Kristoffer Madsen på grund af familieskabet (se fig. 9). I 1894 var Agnes Henningsen på rekreation hos en lærerfamilie i Kalundborg,^{14a} i september s.å. fødte hun sønnen Poul, og i 1896 besøgte hun familien Møller sammen med sin elsker, Carl Ewald,^{14b} to prominente fortalere for fri kærlighed, som de ekshibitionistisk lod alverden få del i. Selvom de unge Møllers altså modtog dem som gæster, har de, uden dog at moralisere, næppe billiget gæsterens livsform.

Fig. 10 og 11. J.S. Møller (tv.) og Ingeborg Møller (th.), tegnet af Johs. Glob 1904. (Kalundborg Museum, nr. 16.935-36)

Købmand Kristoffer Madsen i Kalundborg var gift med en datter af fru Møllers moders kusine fra Flensborg (Catharina Groot, f. Truelsén), og år 1900 var de gamle Partschs inviteret til indvielse af købmandens nye pakhus i gården bag forhuset på Kordilgade 64 i Kalundborg, og i den anledning havde J.F.W. Partsch skrevet en ode om "det gode købmandskab". Samtidig var fru Møllers ældste søster, Marie, kommet på besøg fra sit hjem i Los Angeles, USA. To år senere døde J.F.W. Partsch d.æ. under et besøg hos sin datter Dagmar i Kiel og blev begravet i vores families fredede Erbbegråbni på Flensborgs gamle kirkegård den 31. december 1902.⁸ På billedet fra 1910 (fig. 9) ses familierne Møller/Partschi og Madsen/Groot på besøg hos Møllers på Skt. Jørgensbjerg 34.

Da maleren Johs. Glob i årene efter århundredeskiftet som ung rekonvalescent efter lungetuberkulose logerede hos købmand Meyers familie på

Kordilgade, udviklede han sit malertalent, kurtiserede købmandens datter Ingrid og blev venner med en del kalundborgensere, herunder læge Møller og hans hustru, som han portrætterede meget vellykket i 1904 (fig. 10 & 11). Glob blev gift med sin udkårne, og i 1911 fødtes sønnen Peter Vilhelm Glob med Møller som fødselshjælper.^{14c} Møller inspirerede Johs. Glob til at blive en entusiastisk amatørarkæolog, og Møllers entusiasme gik videre også til hans søn, Peter Vilhelm Glob, der senere blev rigsantikvar. Johs. Glob forlod Kalundborg, men opgav ikke forbindelsen til by og egn og opholdt sig ofte om sommeren på Asnæs ved Forskovens Fasangaard i arkæologisk teltlejr. Familien Glob blev venner med Lerchenborgs nye ejer P.A. Lund i 1928, og Johs. Glob forsvarede P.A. Lunds ret til at inddrage området ved Sortenstenshuset til sit sommerhus og dermed nedlægge Sortenstenshuset som populært udflugtsmål for kalundborgenserne, mens Møller i pressen harskt angreb

Fig. 12. Ingeborg Partsch. Møllers svigermor fotograferet 81 år gammel hos Olga Brandt i Kalundborg i 1914. (LS, privateje)

Fig. 13. Sønnen Knud Ove Møller som 17-årig. Man ser en måske rigeligt målrettet ung mand, en vordende professor. Professionelt nåede han sine mål, men man kan ikke sige, at alt blomstrede i hans fodspor. (LS, privateje)

denne indskrænkning i menigmands muligheder for en udflugt til Forskoven. Dette førte til endnu et uvenskab for Møller, et uvenskab, der dog viste sig at være langt svagere funderet end det årelange venskab. Da Glob for at række hånden til forlig opsøgte Møller på Skt. Jørgensbjerg, sprang Møller op fra sin stol, og de to uvenner var ikke til at vriste fra hinanden.^{14d}

Ingeborg Partsch, f. Hansen, familiens mormor, boede i lang tid hos Møllers i Kalundborg og også i perioder hos familien Sestoft i Ødsted. Selv var hun flyttet tilbage over sundet, da hendes mand var død, og havde en lille lejlighed i Helsingør, hvor hendes bror, Lorens Hansen, havde købt et hus, da han havde solgt sin gård i Salling. Fra 1906 modtog hun et livsvarigt æreslegat fra Det Classenske Fideikommis, fordi – som departementschef Asmussen skrev – "hendes mand i den tid, han stod i sin kraftigste manddomsalder (var) en af de bed-

ste forkæmpere for den danske sag i Nordslesvig; han sparede hverken tid eller penge, når det gjaldt kampen for denne sag".⁹ Hele vinteren 1914 havde hun været i Kalundborg og var blevet fotograferet hos Olga Brandt i Lindegade (fig. 12). I foråret 1915 brækkede hun som så mange ældre kvinder lårbenshalsen, blev sengeliggende og døde i løbet af et par måneder den 5. maj 1915. Det var meningen, at hendes kiste skulle til familiegravstedet på Flensborgs kirkegård, men på grund af verdenskrigen forbeholdt den tyske grænsekontrol sig ret til at åbne kisten for at se efter kontrabande, og det ville Ingeborg Partsch ikke finde sig i. Derfor blev hun begravet på Kalundborg kirkegård i en kiste hyldet i det danske flag den 15. maj 1915.

Med Ingeborg Partschs død kunne næste generation rykke frem. Knud Ove Møller blev student fra Roskilde Katedralskole og læge sommeren 1922 (fig. 13). Møller og fru Ingeborg havde meget nære

venskabelige forbindelser til det, der dengang var det københavnske storborgerskab. Fru Møller var nær ven med en af de betydelige forkæmpere for kvindesagen og fejret formand for De Danske Husmoderforeninger gennem mere end ti år, Carla Meyer, der var gift med en meget velhavende københavnsk møbelsnedker, og Møller var en gammel bekendt af professor i farmakologi Johs. Bock. Det var således ikke ganske tilfældigt, at sønnen Knud Ove straks efter embedseksamen blev ansat som assistent ved Farmakologisk Institut. Han blev dr.med. i 1926 og efterfulgte Bock som professor i februar 1938. Han blev gift første gang i 1922 med Aase Horn-Lassen, som fik en tragisk død i forbindelse med tvillingefødslen 16. september 1925 og efterlod Knud Ove Møller med tvillingerne Aase og Claus. Da han den 23. april 1927 giftede sig anden gang, var det heller ikke tilfældigt, at det blev med Carla Meyers datter, Inga. Hun blev en kærlig og elsket stedmor for børnene. Disse børn, Møllers børnebørn, blev meget knyttet til Møller og hans kone, ikke mindst efter at Gestapo i oktober 1943 kom på razzia efter deres stedmor i professorboligen på Juliane Mariesvej på grund af hendes jødiske herkomst.^{14e} Hun var da gået i dækning, men Gestapo troede ikke på, at Aase og Claus ikke var jøder, og de måtte leve delvis under jorden hos naboen, professor Lundsgaard og hos Møllers, der da boede på Strandvejen 16 B, 1. sal, ved Svanemøllen.^{14e}

Folkets vel skal være den højeste lov*

Vi vender nu tilbage til det, som Møller betegnede, som at ”han kastede sig ud i tidens brænding”, nemlig hans aktivitet som debattør og organisator af det, han anså for det fælles bedste. Året 1901

*Salus populi suprema lex. Cicero. De legibus, III, 3, 8.

havde bragt det med længsel og utålmodighed ventede systemskifte i retning af parlamentarisk styre. Ellevilde mødte både Møller og fru Ingeborg op den 24. juli i regn og blæst på Rosenborg Eksercerplads og vandrede sammen med 8.000 andre til Amalienborg for at takke kongen. I øvrigt medførte systemskiftet ikke umiddelbart nogen mærkbar forbedring for befolkningen, eller for lægerne, som lægeforeningens formand, gynækologen Sophus Meyer, fastslog i lederen i Ugeskrift for Læger ved årsskiftet til 1902.¹⁵ I samme leder angreb formanden den tiltagende brug af ”arkana”, de såkaldte hemmelige lægemidler, hvis sammensætning og fremstillingsmåde blev holdt hemmelige, men som blev markedsført med stigende intensitet til eksorbitante priser. Et amerikansk firma, der var nævnt ved navn, anlagde sag mod Den Almindelige Danske Lægeforening, og i forårets løb var der flere artikler i Ugeskriftet, som beskæftigede sig med kemiske analyser af de nævnte midlers indholdsstoffer. Det var altså et varmt emne, Møller tog op, da han på Vestsjællands Lægekredsforenings møde i Jyderup den 8. juni 1902 holdt foredrag ”Om arkana”, og i oktobernummeret af Ugeskriftet udfoldede han hele det møllerske verdensbillede i artiklen ”Om hemmelige lægemidler (arkana) og deres bekæmpelse”.¹⁶

Billedet af artiklens forside og de modstående annoncer (fig. 14) opridser problemstillingens aktualitet. Man bemærker Møllers motto: ”Hvo der bygger på den menneskelige dumhed, bygger på granit”. Ikke just nogen håbefuld ytring på menneskehedens vegne, men et sikkert tegn på, at Møller i sit faglige virke hørte til den aristokratiske

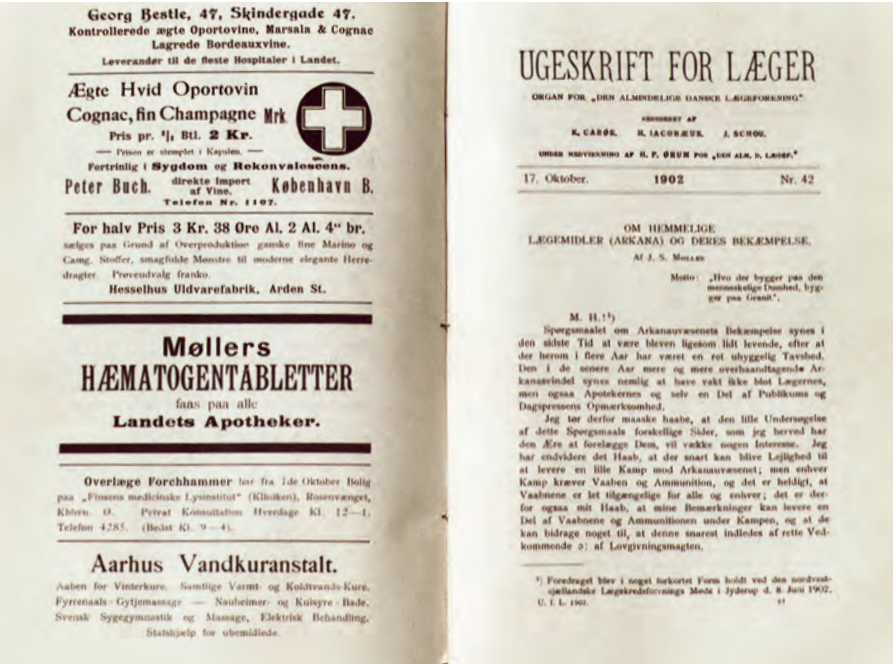

Fig. 14. Titelbladet på Møllers artikel om arkana i Ugeskrift for Læger fra 17. oktober 1902.¹⁶

radikalisme. På den modstående side annonceres for en anden ”Møllers hæmatogentabletter”, som kunne fås på apoteket, og nedenunder for Aarhus Vandkuranstalt, begge annoncer for netop den slags behandlinger uden solid evidens for effekten, som Møller angreb. Desuden sælger Georg Bestle portvine, marsala og cognac, lagrede bordeauxvine til de fleste hospitaler, der, som det anføres i annoncen nedenunder, er fortrinlige i sygdom og rekonvalescens og desuden formentlig til almindelig opmuntring i et behandlingssystem, der ikke havde alverden at byde på. Netop Bestles penge skulle Møller i løbet af få år få stærkt brug for.

Møller går grundigt til værks og røber allerede i denne sammenhæng sin ubændige trang til at være på kulturhistorisk sikker grund ved at trække linjerne tilbage til folkelig overtro og trolddom, f.eks. til Troels-Lunds gennemgang af ”Sundhedsbegreber i det 16. århundrede”, og han gennemgår derefter alfabetisk et stort antal arkana, dokumenterer, hvilke analyser der er foretaget af deres virkelige indhold, sætter indholdet i relation til den proklamerede virkning og til prisen og angriber den manglende lovgivning på området, lægernes lemfældige holdning til problemet og apotekernes interesse i at tjene på salget af disse produkter. Han spørger sig selv, hvad der kan få folk til at falde for den slags plattenslageri, og kommer frem til det resultat, at det skyldes overtro og – jf. artiklens motto –

dumhed. Her kniber det nok lidt med at ”sætte sig på patientens standpunkt”. Han fremhæver det absurde i, at en lang række præparater udvundet fra forskellige organer anbefales mod særlige sygdomme, men konen fra Ubberup med det lave stofskifte oplevede dog netop et mirakel, da hun blev rask ved at spise kalvens skjoldbruskkirtel! Han nævner som arkana præparatet ”Fluoridens” og håner fabrikanten for at annoncere, at man med dette præparat, der indeholder fluor, ”kan råde bod på vore børns tænder”.¹⁶ 50 år senere var Møllers søn, Knud Ove Møller, som nævnt blevet Bocks efterfølger som professor i farmakologi ved Københavns Univer-

sitet og engagerede sig som fagperson i debatter mod indførelse af fluor i drikkevandet og for dets indførelse i tandpasta for at forebygge caries, idet der da var videnskabelig evidens for, at det virkeligt ”kunne råde bod på vore børns tænder”.^{8,17} Idéen fra 1902 var altså ikke dårlig, om end der var nogle uafklarede doseringsproblemer. Fluor i overdosis fører nemlig til sygdommen fluorose, som dog først er beskrevet i 1930’erne. I oktober 1902 fulgte Johs. Bock, der var blevet professor i farmakologi i maj år 1900,⁷ op med et foredrag i Københavns Lægekredsforening om arkana og med synspunkter svarende til Møllers, idet han holdt sig til nutiden og koncentrerede sig om problemets løsning, som han mente, måtte hvile på lægerne. Indlægget blev publiceret i Ugeskrift for Læger¹⁸ og kort efter udgivet af Lægeforeningen sammen med Møllers artikel som et let omredigeret særtryk. Møller trådte hermed ind i den store samfundsdebat. Han fik en alliance med professoren i farmakologi, hvis efterfølger som nævnt ikke ganske tilfældigt blev hans (egen) søn. I sin gennemgang af arkanas forhistorie viste han allerede da begyndelsen til sin stærke interesse og respekt for historie, folkeminder, tro og overtro. Samtidig viste han en vis foragt for de samtidige medmenneskers søgen efter håb i en kaotisk tilværelse og i et behandlingssystem, som de ikke forstod, og som jo ikke formåede meget. Selvom kampagnen altså var skæmmet af både fordomme og fejl, var den dog vigtig og var med til at lægge grunden til den offentlige kontrol med lægemidler. Det blev dog først til noget ved ”Lov om apoteker-væsenets ordning af 29. april 1913”,¹⁰ og Møller fulgte op på emnet med en artikel i Ugeskrift for Læger i 1932 om ”Gammel overtro i moderne belys-

ning”¹⁹ og ”Om kvaksalveri og kvaksalvere”²⁰ i 1942, idet han fortsat undrede sig over ”den sære kærlighed vore repræsentanter i Rigsdagen omfatter kvaksalveri med”. Men som enhver ved, er befolkningen stadig i 2010 på samme måde til fals for det rene humbug i behandlingsmæssig henseende og finder stadig politisk støtte deri. Håbet om mirakler lever i bedste velgående.

Møllers næste vægtige indlæg i den offentlige debat på sundhedsområdet kom i april 1905, hvor han tog et opgør med den fløj af Lægeforeningen, der førte sig frem som talsmænd for total alkoholafholdenhed.²¹ I dette opgør viger Møller ikke tilbage for datidens brug af personligt nedsættende udsagn i debatten og modtager anslag af endnu mere vulgær art fra den herostratisk berømte læge og sundhedsprofet Mikkil Hindhede, men Møllers holdning til samfundets alkoholproblem fremhæves her, fordi det viser en mildere Møller. Alkoholnydelsen og måske i nogle tilfælde endog alkoholafhængigheden tolker han forstående som et problem mellem læge og patient i modsætning til brugeren af arkana, som han ser som et uoplyst fæhoved. Hans medfølelse med medmennesket får ham til at fremføre Rellings ord fra Ibsens ”Vildanden” om, at ”tar De livsløgnen fra et gennemsnitsmenneske, tar De lykken fra ham med det samme”. Og han forstår ligeså fuldt ud Georg Brandes, at Holbergs Jeppe må søge sit fristed i alkoholen hos Jacob Skomager, og tilføjer for egen regning: ”Hvor megen fattigdom og elendighed, sult og nød, kummer og sorg, ærgrelse og bekymring, tvivl og forsagthed findes der ikke i verden? Alt dette kan ingen totalafholdsbevægelse skaffe ud af den; alt dette synes i øje-

Fig. 15. Hædersgaven fra Nordvestsjælland Lægekredsforening, 1928. Kgl. porcelæn, mrk. 9/6 1928, R. Bøcher. (LS, privateje). (Foto: Jens Olsen)

blikket at lindres og mildnes af dette middel”.²¹ I denne mådeholdsartikel bekender Møller sin tro på oplysning, som han mener ”dels vil føre til omformning af folkets etiske begreber i heldig retning, dels kan trangen til at udvide sin horisont ved at læse bevirke, at fritiden tilbringes ved en bog i stedet for på et værtshus”, og han mener, at ”en god folkebogsamling og læsestue vil virke bedre end en lokal totalafholdsforening”.²¹ Sammen med prof. Bock sætter han grænsen for den mådeholdne nydelse af alkohol til 25 g om dagen, det er to genstande, vel vidende at manden kan tåle meget mere, og jeg kan tilføje, at når Møller kom til frokost eller middag hos os i 1940’erne, var der altid snaps på bordet. Han hævdede glasset, og mens lyset fra lysekronen

slog lyn i lorgnetternes glas, udtalte han ordene ”ikke for intet kalder man det en gudedrik”.⁸

For Møller blev alt, hvad han havde forbindelse med, til engagement, og det gjaldt også i forhold til lægestanden. De ovennævnte indlæg i samfundsdebatten blev først holdt som foredrag i Nordvestsjælland Lægekredsforening, hvis formand han blev i 1907. Han fortsatte som foredragsholder ved foreningens fællesmøder, således i juni 1908 ”Om Leonardo da Vinci som naturforsker”, i 1915 om ”Den nye epidemilovs forhold til praktiserende læger”, i 1921 om ”Folkets tro om de døde” og meget andet.²² Varetagelsen af lægernes forhold til de ny sygekasser var en løbende administrativ byrde for

formanden. Slaget mellem sygekasserne og lægerne stod blandt andet om definitionen på at være ubemidlet, idet kun ubemidlede ifølge loven kunne være medlemmer af sygekassen og begunstiget med rabat på lægeydelserne.²² I 1909 ser vi Møller tage forskud på et af velfærdsstatens stadig uløste problemer, idet sygekasserne definerer ”ubemidlet” ved indtægtsgrænser, som Møller i en artikel i Ugeskrift for Læger påpeger, vil betyde, at to mio. eller fire femtedele af alle danskere på den måde bliver ubemidlede modtagere af offentlige tilskud.²² Møller slutter sin anklage mod sygekasserne med, at ”når staten bidrager til den jævnt bemidlede middelstands sygeforsikring, [vil det] medføre, at den virkeligt ubemidlede del af befolkningen udelukkes”.²²

Ved 20-årsdagen for sit formandskab blev han hædret med en smuk krukke i kgl. porcelæn, som illustrerede, at der for Møller også var en verden uden for lægeverdenen (fig. 15). Ved hans død arvede jeg denne krukke. I denne lægekredsforenings 50-års jubilæumsskrift fra 1925²² funderer Møller lidt over foreningens højere formål og kommer frem til, at det på den ene side er ”efter evne [at] forsøge at påtrykke love og vedtægter sin mening, tit med held, og søge at påvirke det offentlige og private i mange hygiejniske anliggender [...]”, og på den anden side har mangel på læge i foreningen ”høstet støtte til privat i befolkningen at kæmpe for hygiejnens ideer; hvad der gennemtrænger foreningens medlemmer, skal nok sive ud i befolkningen og gøre sin nytte”.²² Her ser vi John Stuart Mills utilitarisme (nyttemoral) omsat til praksis i Nordvestsjælland.

Om forholdet til kollegerne ved vi meget lidt konkret, men genvalg som deres formand gennem 20 år og det senere æresmedlemskab af lægekredsforeningen tyder dog på, at han har været fuldt accepteret trods sine ofte hidsige udfald. Den berømte overlæge Vilhelm Schepelern på Kysthospitalet havde været Møllers forgænger i lægekredsforeningens formandsstol fra 1889 til 1900, drev privatpraksis i Kalundborg fra 1909²² og var medlem af hospitalets bestyrelse fra 1911 til sin død i 1924.²³ Fra 1920 sad Møllers gamle skolekammerater fra Fredericia, Hans Christian Cederfeld de Simonsen og Sophus Bang, som nævnt i hospitalets bestyrelse, og uden at vide det konkret kunne det friste til at tro, at Møller er kommet i Schepelerns hjem ”Villa Medici” på Kystvejen 102.

Jo, Møller havde meget at se til; ja, han havde faktisk altid travlt. Det hæsblæsende aktivitetsniveau kommer frem i et brev til hans svigerinde (min farmor). Han er tydeligvis bagefter i forberedelsen til det samariterkursus, han har påtaget sig at afholde, men gør løsningen af dilemmaet til et problem for hende, pastorinde Katharina Sestoft, i Ødsted:

Kallundborg 20.3.09

Kære Svigerinde.
Nogle faa Ord inden Postkassen tømmes. Kun et Spørgsmaal, hvorpaa jeg gerne vil have omgående Svar. Jeg har lovet at lede et Samariterkursus her. Du har deltaget i et sådant! Derfor bedes Du besvare følg. Spørgsmaal:
1) Hvorledes var Arrangementet? Kontingentets størrelse? Fik Dr. Møller noget Honorar? Hvor mange Lektioner brugte han (6 eller 8)? Hvorlænge varede hver Lektion – 2 Timer med 1 Times Foredrag og 1 Times Demonstration og Øvelser? Eller demonstrerede han under Foredragene? Øvelserne holdtes vel 1 gang ugentlig?
Havde han Assistance i Form af Sygeplejerske eller lign.? Hvem brugte han som Prøveklud til Anlæggelse af Bandager o.l. – en Dreng?
2) Fulgte han nøje Dr. Svendsens Bog? Skulde Delta-gerne lære denne nogenlunde? Eller udelod han flere Ting i Bogen?
Ja herom ville jeg gerne have svar – som sagt helst omgaaende, da jeg har smølet dermed.
En lille Skildring af andre Ting, der kunne have Interesse for den bedste Udførelse af Undervisningen, vil være meget Velkommen. Har du Forslag at bringe selv, saa kom med dem osv. Postkassen skal tømmes. Godnat. Mange hilsner til jer alle
Venligst
JS Møller.
Jeg har for resten ventet at kunne tale personligt med dig derom!

Her ser vi den travle læge, der har været uforsigtig nok til at love at holde samariterkursus, men i sidste øjeblik, klokken 11 om aftenen, må ty til at forlange en prompte redegørelse fra sin svigerinde. Brevet er fra den måned, hvor folkebogsamlingsdebatten tog sin begyndelse.

Engagementet med at skaffe folket en god folkebogsamling og en god læsestue fører Møller ud i sin næste offentlige debat med diverse medlemmer af bestyrelsen for ”Foreningen af Folkebogsamlinger”, som suverænt var dem, der udvalgte de bøger, der måtte optræde i foreningens ”bogfortegnelse”. Debatten blev både skarp, perfid, manipulerende og fra foreningens side præget af det allestedsnærværende akademikerhad. Baggrunden for Møllers engagement i denne sag var, at han som formand og initiativtager til ”Folkeuniversitetsforeningen i Kalundborg” (1899) sammen med dens øvrige bestyrelse tog initiativ til, at der i Kalundborg i november 1901 kunne oprettes ”Kalundborg Folkebogsamling”, som fik Møller som formand.¹² Denne lokale folkebogsamling i Kalundborg lagde særlig vægt på at indkøbe ”kundskabsgivende bøger” og havde sågar indført en regel, der med Møllers skarpe pen lød ”at ville en låner på en gang låne 2 bøger, skulle den ene være af oplysende indhold – en regel, der ingensinde er fraveget her”.¹² I sit indlæg i Bogsamlingsbladet i marts 1909 lægger han ud med at fastslå, at folkebogsamlingerne må have det mål at højne kulturen i Danmark, og ”at dette skal nås ved, at befolkningen skal læres at holde af at læse og skal ved læsningen indpodes nye kulturværdier”.²⁴ Bestyrelsen i ”Foreningen af Folkebogsamlinger”, der domineredes næsten

fuldstændigt af lærere, havde efter en generalfor-samlingsbeslutning fået monopol på at censurere, hvilke bøger foreningens boglister skulle indehol-de. Møller udfordrer straks frejdigt denne almæg-tige bestyrelse, idet han fastslår ”at det, at holde af at læse, lærer man i hvert tilfælde ikke i skolen”.²⁴ Hans budskab er, at det er de forkerte bøger, der dominerer bogfortegnelserne, at man savner moderne danske forfattere som Johs. V. Jensen og Henrik Pontoppidan, at der mangler vægtige udenlandske forfattere i dansk oversættelse, og at der mangler biografier og i nogen grad belæren-de bøger i fortegnelserne, som til gengæld bugner med triviallitteratur, hvis betydning han anerken-der som begynderlæsning,²⁴ ligesom det jo havde været tilfældet for ham selv med læsningen af pastor Dalsgaards udgaver af Ingemanns historiske romaner. Møller har selv gennemløbet den udvik-ling fra den trivielle litteratur til den, der virkelig griber, løfter og forandrer. Møllers artikel udsættes for det magtfuldkomne overgreb, at redaktør Bjerre ved fodnoter kommenterer talrige udsagn i Møl-lers fremstilling og desuden efterfølgende svarer i samme nummer af bladet og således udnytter uligheden i kampen i mediet, som vi jo kender det alt for godt fra pressen i dag. Om et i Møllers optik ligegyldigt skrift, som kunne være udeladt af boglisterne, ”Studenter på høstarbejde”,²⁴ ytrer Jens Bjerre, at ”de [studenterne] kunne have grumme godt af at komme ud blandt bønderne for, at de ikke helt skal fortabe sig i ånd!”²⁵ Og Møllers efterlys-ning af Gustav Wieds romaner og Laurids Bruuns ”Van Zantens lykkelige tid”²⁴ besvares af censor og redaktør Jens Bjerre med følgende afslørende svada: ”Og Van Zantens, ja, jeg kan ikke se andet,

end at den er en hymne til sanselighedens pris, og jeg er overbevist om, at den vil bidrage til at øge usædeligheden. Men er det ikke også det, Gustav Wied kalder kultur?”²⁵ På Møllers efterlysning af flere biografier og belærende bøger forsøger den seriøse redaktør, der påberåber sig, at der udgives så få af den slags bøger, sig med en vits: ”[S]kal vi da selv skrive bøgerne?”²⁵

Uden at der kommer noget nyt frem, bølger debat-ten frem og tilbage, også med andre deltagere på ”Foreningen for Folkebogsamlings” side, men der er tale om et kulturopgør mellem det nye århund-redes gryende åndskultur og det, som Møller noget nedladende kalder ”den forroste bondekultur”, som foreningens mange lærere repræsenterer. Efter at Møller er blevet bevilget et afsluttende indlæg i bladets 4. årgang,²⁶ forsøger redaktionen i en efterfølgende kommentar i samme nummer at udlette Møller: ”Vi beklager, at debatten endte med oven [Møllers indlæg], der synes blottet for ethvert sagligt moment. Vi beklager det, men vi mener, at de misfornøjede bør have plads i bladet, selvom de ikke evner at føre en saglig forhandling”.²⁷ Straks efter at have erklæret debatten for afsluttet brille-rer redaktør Bjerre med endnu et firesiders indlæg, hvor han kommer lidt galt af sted ved at blande den betydning af ordet kultur, som Møller anvender med det at kultivere, idet han f.eks. anfører ”at læseren af slibrige bøger kultiverer sine seksuelle følelser” og i øvrigt angriber Gustav Wieds ”Fædre-ne æde druer” som et eksempel på en bog, der om end frastødende kan betragtes som litterært god, men moralsk slet, og som bogsamlingerne derfor bør ”udskyde”.²⁸ Om denne skærmydsel om

bogcensuren i ”Foreningen af Folkebogsamlinger” kan man konkludere, at mens Møller med sin hensynsløst kulturradikale bedreviden søgte at bringe udvikling og frigørelse til lånerne, forsware-de redaktionen foreningens ret til at satse på moraliseren og underholdning for læserne og kommer uafvidende til at afsløre, at de nærer et had til folk med en videre åndelig horisont end deres egen.

Hvis vi ikke havde befundet os i september 1909, ville såvel den formelle behandling, Møller som person havde været udsat for af Bogsamlings-bladets redaktion, som deres indlægs perfidi have fyldt Møller med en langvarig harme, men det eneste han gjorde, var på vegne af ”Kalundborg Folkebogsamling” at foreslå, at man for fremtiden ved at oprette et repræsentantskab i foreningen kunne undgå, at vedtagelser på generalforsamlin-gen kom til at bero på de rene tilfældigheder som f.eks. den om bestyrelsens suveræne bogcensur.²⁹ Men vi befandt os da i december 1909, umiddelbart før det travle år 1910, som blev året for den første kulmination af Møllers aktivitet og indsats.

Møller vedblev med at arbejde engageret for biblio-tekssagen og fortsatte som formand for Kalundborg Biblioteks bestyrelse indtil 1934 med undtagelse af et par år op mod 1920, da hans lægevirksomhed fyldte hans døgn helt på grund af embedslægeek-samen og derefter den spanske syge. Men netop i denne for lægen Møller så travle periode blev det nødvendigt at forbedre bogsamlingens pladsfor-hold. Man ønskede at samle bibliotekets læsestue, der lå i Gyths gård, Torvet 12, med udlånet, der lå

adskilt derfra på Den Røde Skole skråt overfor. Møl-ler havde udset sig en af de store, gamle købmands-gårde, Ole Lunds gård på hjørnet af Kordilgade og Møllestræde, som egnet til at huse biblioteket, og det skulle undre, om han ikke også har set en mu-lighed for dermed at forhindre gårdens nedrivning.

I en artikel i Bogsamlingsbladet³⁰ redegør Møller lakonisk for, hvorledes det trods travlheden lykke-des for ham at redde Ole Lunds gård for biblioteket ved private midler, idet han endnu en gang med et resigneret suk tilkendegiver, hvor beskeden offent-lig forståelse han har mødt for sine projekter: ”Fru Hansens tilbud og testamentariske gave vidner om en i dette land sjælden forståelse af folkebogsam-lingernes samfundsmæssige betydning. De genvor-digheder, vi har mødt i denne sag, vidner tillige om det modsatte”.³⁰ Den ædle giver var Karen Marie Hansen, gift med en forhenværende folketings-mand og bosiddende i Langå på Fyn. Hun var født på gården Sigridshøj i Melby og havde læst om bib-liotekets problemer i den kalundborgske avis, hun stadig abonnerede på. Kalundborgs byråd havde ikke turdet binde an med opgaven,^{12,31} men gav dog en rentegaranti og øgede bevillingerne til driften af biblioteket, der i 1923 efter en fælles indsats af formand Møller og den senere borgmester Fr. Andersen blev centralbibliotek for Løve, Skippinge og Ars Herreder samt Samsø – et område, der fraset Samsø, ret nøje svarer til den nuværende Kalund-borg Kommune år 2010.^{12,32}

Efter afslutningen af den spanske syges arbejds-pres på Møller blev han igen engageret formand for Kalundborg Bibliotek. Kaffehandler Stahls unge

søn, hvis fulde navn var Eberhard Heilmann von Rohneburg Stahl, var, det fornemme navn til trods, i 1927 som 17-årig i lære hos boghandler Georg Jensen, og han har fortalt mig, at det værste han vidste, var, når kredslæge Møller ankom til forretningen klokken fem minutter i halv seks og spurgte efter en eller anden nyudkommet bog. Møller kunne da finde på at blive i den for længst lukkede forretning for at læse bogen fra ende til anden, så Stahl først kom hjem til middagsmaden hen på aftenen.⁸ Der stod respekt om Møller, og en boghandler afviste ikke centralbibliotekets formand, men han var ikke særligt hensynsfuld, ej heller over for de lokale politikere, som han dog på mange måder var afhængig af. Med hans hang til at bruge latinske mottoer for sit virke kunne man med tilbagevirkende kraft fristes til at foreslå et "Qui nescit simulare, nescit regnare", der også citeres i Holbergs "Den politiske Kandstøber". Det betyder "den, der ikke forstår at forstille sig, forstår ikke at regere". Men Møller udlevede med kompromisløs idealisme sine idéer og visioner og måtte i 1934 ufrivilligt overlade posten som formand for Kalundborgs centralbibliotek til borgmester Fr. Andersen.³² Det er ikke opgaven her at udrede, hvilke politiske stikkelsbærbuske han havde været viklet ind i, men Møller var på det tidspunkt ikke længere politisk helt så radikal, som han havde været; til gengæld besad Socialdemokratiet og De Radikale da den suveræne regeringsmagt. Dog kan man undre sig over hans modvilje mod at forlade posten, idet han jo uomtvisteligt var 69 år gammel, og året efter skulle han ophøre som kredslæge og ville derefter flytte til København for at komme nærmere sine børn og børnebørn og for ved arkivadgang at kunne koncentrere sig om sin

historiske forskning. Mens redegørelserne for den sjællandske almues klædedragter³³ og undersøgelserne og tolkningerne af bøndernes sædvaner, deres glæder og sorger i liv og død^{34, 35} var fra tiden 1926-1933, var redegørelsen for deres forestillinger om fødsel, dåb og moderskab³⁶ fra tiden efter hans ophør med lægegerningen, og – som han selv medgiver – var denne sidste opgave ved at overskride, hvad han rent fysisk kunne magte. Hans otiums anden store opgave var at bringe sit andet hjertebarn, Kalundborg og Omegns Museum, frem af fortiden og ind i fremtiden.³⁷

Kalundborg Museum

Møller havde fra ungdommen haft en bred interesse for historie, men det var sygebesøgene i gårde-
ne ude på Røsnæs i Ulstrup, Bjørnstrup, Aagerup, Kongstrup, Nostrup, Nyrup og Raklev, der vakte hans interesse for lokalhistorie og folkeminder. Alkoverne på Røsnæs var så høje, at der var et trappetrin foran, for at man kunne stige derind, og lægen måtte stikke det ene ben bagud for ikke at dumpe ind i alkoven til den mere eller mindre afklædte patient, der skulle undersøges. Her fik han kendskab også til klædedragtens intimeste genstande og opdagede f.eks., at Røsnæskvindernes ører var så flade og visne, fordi de dag og nat bar en stramtsiddende hue. Han erfarede i de første år, hvordan de klædte de afdødes lig til jordfæstelse, og måtte i ligdunstende stuer, hvor vinduerne var hermetisk lukkede og uret sat i stå, skrive dødsattest i forbindelse med disse minutiøst udklædte afdøde.³⁴ Han så og hørte om, hvordan børnene blev klædt på til dåb, og han fik kendskab til hele deres verden af myter og sagn og lærte at respektere den

store frimodighed, hvormed bonden rækker døden sin hånd.³⁴ De havde en gud at tro på, og de havde myter, sagn og skæbneforestillinger om alt det uforståelige, men dybest set hengav de sig til troen på en undefineret magt, et forsyn, som bestemte over liv og død, og de tog døden med samme naturlighed, som Møller selv udtrykte det i et interview med Kate Fleron i 1940: På spørgsmålet "Frygter De heller ikke selv døden?" svarer Møller "Nej, nej, der er ikke noget at være bange for".³⁸ Og selvom alle bønder dengang nok bekendte sig til kristentroen, var deres forestillinger slet ikke præget af den noget indbildske fordring om et evigt liv. Nej, de troede snarere som de fleste af deres samtidige standsfæller, som også Martin Luther, William Shakespeare, Frederik Paludan-Müller og alle de tusinder af tidligere generationer, og som Møller selv, at døden måtte være som en drømmeløs søvn.³⁴ Ved et sygebesøg hos en kvinde med et brækket ben på Røsnæs kom Møller ind, netop som den trøstende præst sagde til kvinden, at det "jo havde været Guds vilje", at det skulle ske, hvortil hun svarede, at hun da udmærket godt vidste, at det ikke ville være sket, hvis ikke kusken havde siddet og sovet, og Møller indså, at de to ytrede livsanskuelser ikke gav rum for kompromis.³⁴ Han indså også, at disse menneskers sædvaner, deres påklædning, husgeråd og indbo gav ham indblik i en svunden tid, der forunderligt, som en kostelig gave, havde overlevet på det isolerede Røsnæs. I løbet af de første 14 år som læge i Kalundborg blev det klart for ham, at hele denne verden, der blegnede og svandt for hans blik, kunne han medvirke til at redde minderne om, hvis han greb ind og fastholdt det sete.^{10,39} Utvivlsomt har der været tale om en åbenbaring, som var

desto stærkere, fordi han selv var vokset op i en tid og under vilkår, der ikke eksisterede mere. Denne oplevelse fik ham til at tøve en kende og til at tænke over sin egen barndom, måske endda med lyrisk sindelag. I hvert tilfælde citerer han i bogen "Folkedragter i Nordvestsjælland"³³ fra 1926, der var en direkte udløber af den her vakte interesse, vers 13 fra Ludvig Holsteins digt "Aks" fra digtsamlingen "Æbletid", der blev udgivet i 1920: "Du var min første kærlighed / barn af de gule agre! / I kuben har jeg gemt den ned, / en most, jeg vel vil lagre".⁴⁰ I samme digts femte vers beskriver Holstein sin vemodige erindring om barndommen ved Kalvehave: "Optugtet nær den gamle muld / af mænd i vadmel frakker / og hine stovte konekuld / med guldtråds huenakker".⁴⁰ Og måske har mødet med mennesket i patientens situation, svingende mellem angst og håb, øget hans forståelse for det, som Johs. Jørgensen på sin flugt fra ånden i de kulturradikalt stål-satte 1880'ere havde måttet ty til, nemlig "tilværelsens mysterium". Mon ikke livserfaringerne stille mildnede det radikale stivsind. Ludvig Holstein var sjællænder, og Møller mere accepterede end elskede den sjællandske væremåde.³⁸ Som et for ham sigende eksempel på forskellen fremdrager han den iagttagelse, at sjællænderen altid lod hesten løbe så hurtigt som muligt, mens jyden lod den gå i skridtgang. I hele sin hæsblæsende udvikling til radikalt tænkende læge havde han følt en forpligtelse til at give sit bidrag til samfundets og – for at bruge et af hans egne ord – til kulturens udvikling. Han besluttede i 1907, at alle disse erfaringer fra de 14 år ved sygesengene og hans færden i disse afsvindende bondekultur åndende hjem forpligtede ham til endnu en indsats for samfundet og for

Fig. 16. Karoline Graves (12.7.1858-16.4.1932). (Kalundborg Museum, nr. 3680)

eftertiden.^{10,39} Og han lagde vægt på, at den materielle bevarelse af denne kulturs brugsgenstande kun blev meningsfuld, hvis man samtidig bevarede og forstod disse menneskers forståelse af sig selv og deres verden.

I 1907 blev Lindegården solgt til murermester J.P. Christensen, og dens markjorder solgt fra.¹² Lindegården skulle rives ned til fordel for nybyggeri

på grunden, og man ville ligeledes bebygge "Lindevænget" vest for Lindegården. Her stødte man imidlertid på talrige stenfundamenter under græsset, og Nationalmuseet sendte arkitekt C.M. Schmidt ud til nærmere undersøgelse af fundene. Han udgravede Vestborgen, stort set som vi kender den i dag, og middelalderhistorien med Esbern Snare som hovedperson genopstod så at sige for øjnene af alle, der gad se. C.M. Schmidt beskrev fundene og satte dem i sammenhæng med historien i "Nationalmuseets Arbejdsmark 1936" og gjorde Kalundborgs tidligste historie umiddelbart fortolkelig som et element i den nutidige by.⁴¹ Nationalmuseet havde fået øje på Kalundborg, og C.M. Schmidt satte Lindegårdens skæbne på dagsordenen ved en artikel i "Arkitekten". Men Møller manglede plads til opbevaring af de mange historisk værdifulde genstande, der endnu beroede i de mange Røsnæshjem, hvor han kom på sygebesøg, og han indså, at han ved at vriste Lindegården ud af murermesterens ufølsomme hånd både kunne redde et bygningshistorisk klenodie og skaffe plads til sit museum. Møller, der var den stedlige repræsentant for den nystiftede "Foreningen til gamle bygningers bevaring", drog til København og talte Lindegårdens sag. Foreningens kasserer, vinhandler Georg Bestle, blev interesseret og var i stand til at supplere de lokalt indsamlede midler, så gården kunne købes, og derved blev ikke blot dens nedrivning forhindret, men også den planlagte villabebyggelse på grunden vest for kirken.³⁹ Den 26. september 1907 var Lindegården reddet og blev kort efter fredet og overgik til Nationalmuseets ejendom i 1911.³⁹ Den 26. marts 1908 blev der holdt stiftende generalforsamling i museums-

foreningen, der endelig blev etableret den 18. januar 1910 med Møller som bestyrelsens formand.³⁹ Kalundborg havde vundet et afgørende slag om sin egen historie og fejrede det ved at åbne sit museum for publikum den 16. juli 1910.

Møller opfattede, at han med Kalundborg Museum i bredeste forstand var forpligtet over for historien, og i Viskinge boede egnens levende kilde til folke minder, Karoline Graves. Møller ville gerne gøre noget for hende og fik hende først til at skrive til Kalundborg Dagblad, og i 1917 fik han muligheden for at knytte hende som kustode til museet.⁴² Hun nød næsegrus anerkendelse blandt folkemindesamlere for sine fængslende skrifter om livet som almuekvinde fra området mellem Jyderup og Tissø⁴³ og besad en kulturel urkraft, som satte hende i stand til ikke alene at huske, men også at ordne, tolke og videregive sine livsoplevelser i skriftlig form. Hun var allerede da selv mere en museums-genstand end kustode, og hun burde have beroet i en af museets centrale pragtmontrer (fig. 16). I de seks år hun var tilknyttet museet, slugte hun viden med en så glubende appetit, ikke alene fra museets samlinger, men også fra biblioteket og fra hjembestillinger fra Det Kgl. Bibliotek, at de seks år for hende blev "den mest belærende tid". Denne ny adgang til lærdom gjorde imidlertid hendes historiske mentorer, Axel Olrik, Thorkild Gravlund og Møller selv, så nervøse, at de måtte advare hende mod at begynde at skrive om det, hun troede, at hun vidste, i stedet for det, hun kunne huske.⁴² Hun korresponderede med Sigrid Undset, der i et brev fra 5. september 1923 på samme måde advarede hende mod at lade sin livsvisdom anfægte af den "såkaldte

Fig. 17. Indvielsen af museet efter den store ombygning i 1932. J.S. Møller sammen med F. Borgbjerg og M. Mackeprang i museumshaven ved genåbningen af museet den 26. juni 1932 efter den store ombygning. Frederik Borgbjerg var da undervisningsminister. Han var af studenterårgang 1884 og havde som Møller været Brandesianer og medlem af Studenterksamfundet. Mouritz Mackeprang var direktør for Nationalmuseet, var slesviger fra Gråsten, havde kendt familien Partsch fra Flensborg, og hans storebror havde gået på Sorø Akademi samtidig med fru Møllers bror J.F.W. Partsch d.y. (Kalundborg Museum, nr. 6054)

folkeoplysning, som efter min mening mest består af en bunke oplysninger, hvis rigtighed folket ikke kan kontrollere – det maa ta for videnskabeligt bevist sandhed det, som en skolelærer faar ut af at læse en dansk docents mening om en tysk professors formodninger”.⁴³ Hendes sinds dyrebare oprindelighed skulle ikke forurenes af folkeoplysning. I sin nekrolog skriver Møller om ”Almuekvinden”⁴³: ”Bogen vil en gang blive regnet for klassisk i sin jævne storhed, sanddruhed og inderlighed”.⁴² I dag er hendes bøger, f.eks. den, der hedder ”Ved Halleby Å” fra 1921, en del af curriculum på etnologistudiet ved Københavns Universitet.

Også andre end Karoline Graves stak et lyst hoved op af den vestsjællandske muld. I Mullerup udlevede lærer Mathias Jens Mathiassen (9.2.1863-24.9.1938) sin passion for at levendegøre undervisningen ved at vise børn genstande, der kunne gøre stoffet levende for dem. En dag i maj år 1900 tog den lille Anna Hansen læreren på ordet og lagde et par små ting, der lignede hæklenåle af ben, på katederet. Læreren gjorde store øjne og drog straks med eleverne ud i den tørvemose, hvor Annas far under tørvegravning havde fundet genstandene. Det var benskpidser til fiskespyd og blev begyndelsen til forståelsen af den arkæologiske tidsfæstelse af den såkaldte ”Mulleruptid”, og lærer Mathiassens søn blev den navnkundige overinspektør ved Nationalmuseet dr.phil. Therkel Mathiassen.⁴⁴ Også den sære Folmer Dyrhund (24.5.1826-17.2.1917) hørte til de vestsjællandske særlinge. Han lod sig føde i 1826 på Kaltredgården, levede et liv som uegennyttig sprogforsker i den sjællandske mark, men fik dog en karriere, blev

Fig. 18. Fra begivenheden i museumshaven juni 1932. Møller introducerer museets nye opgave i oplysningens tjeneste ved at tale om rokkens historie og funktion og demonstrerer en ten. (Kalundborg Museum, nr. 6054)

dr.phil. på ”Tatere og natmandsfolk i Danmark” og underviste på Officersskolen. Men ved sin 90-års fødselsdag blev han hædret som en af dansk sprogforsknings store, om end ydmyge, bidragydere. Axel Olrik skrev: ”Videnskabsmændene vil komme og

takke for hver en sten af viden og kløgt, hvormed han har brolagt deres vej”.⁴⁵ I sin høje alder tilbragte han somrene på nabogården Torpegård ved Bregninge, hvor han med sine bøger, sit lune og sin beskedenhed syntes ”at jeg kan sagtens være glad, jeg gamle rad”. I Møllers nekrologer om disse to menneskelige naturfænomener hædrer han den sjældne kombination af en uhyre betydningsfuld indsats og en lige så udtalt personlig beskedenhed.^{44 45}

En af milepælene på vejen, til at Kalundborg Museum kunne blive et rigtigt museum, var den første store udbygning af udstillings- og magasinarealerne, der blev fejret ved en festlighed på museet søndag den 26. juni 1932. Dette var det andet højdepunkt for Møller som museumsmand og – da denne aktivitet var så stor en del af hans identitet – også for hele hans liv. Begivenheden fik stor pressebevågenhed i Kalundborg Dagblad, i Kalundborg Folkeblad, i Kalundborg Avis og noget mere beskedent i Holbæk Amts Socialdemokrat.^{45a} Der var omkring 100 deltagere, de fleste fra museumsforeningen, men der var kommet prominente gæster fra København med kultusminister Frederik Borgbjerg og nationalmuseumsdirektør Mouritz Mackeprang i spidsen (fig. 17). Der var også repræsentanter fra Kalundborg byråd, men borgmester Frederik Andersen brillerede ved sit fravær. På grundlag af de omtalte avisreferater og et lille album med fotos fra dagen, som Møllers søn, Knud Ove, havde lavet til faderens erindring om denne højtidssdag, tegner der sig et billede af en usædvanlig vellykket begivenhed i museumshaven velsignet af strålende sommervejre.

Første taler var Møller, der med vanlig ildhu gennemgik forløbet af byggesagen frem til denne dag og takkede for statens støtte, for kommunens bidrag og for museumsforeningens opbakning. Det museumsfagligt interessante var, at museets opgave fra da af også skulle omfatte folkeoplysning, og for at belyse det gennemgik han rokkens historie og funktion og fremviste, som det ses på billedet, blandt andet en ten (fig. 18). Det var meningen, at skoleklasser og klasser fra de tekniske skoler i fremtiden skulle kunne komme på museet og ved at få de gamle redskaber i hånden erhverve en direkte forståelse for, hvorledes håndværkerne tidligere havde arbejdet. Børn og unge skulle have mulighed for at få tingene i hånden, ganske som lærer Mathiassen havde villet det for sine små elever i Mullerup Skole.

Møller var entusiastisk engageret i at give de unge forståelse for historien, der gik forud for dem selv, men mente nok, at ungdommen dengang i 30’erne ”ikke havde så meget at prale af”. Møller var ganske krævende på sine medmenneskers vegne, og at der var noget om hans syn på ungdommen, fremgik af en leder i Holbæk Amts Socialdemokrat fra selve indvielsesdagen. Deri stod at læse, at ”ikke mange længere interesserede sig for museerne og at det nok skyldtes vor forjagede og hæsblæsende tid med de mange store spørgsmål, krise, arbejdsløshed, afrustning, krigsskadeserstatninger etc., at vi alle er optaget af Nuets begivenheder og krav”.^{45b}

Om aftenen var der middag på Hotel Postgaarden, og her uddybede kultusministeren avisens noget overfladiske og tilfældige analyse. Foruden lyk-

Fig. 19. Møllers familie i museumshaven 26. juni 1932. Fra venstre J.S. Møllers datter, Astrid, med sin datter, Birthe. Bag dem ses Ingeborg Møller, derefter Knud Ove Møllers kone, Inga, J.S. Møller og endelig Niels Monberg, J.S. Møllers svigersøn. (Kalundborg Museum, nr. 6054)

ønskningerne kunne han for det første sige, at var ansøgningen om de 3500 kr. til museets ombygning kommet i 1932 i stedet for i 1931, var de ikke blevet bevilget på grund af kriseøkonomien. Landet var gået fra guldets, arbejdsløsheden tordnede i vejret, landbruget var i krise, og der var underskud på alle budgetter. Videre talte Borgbjerg om, at verdenskrigen lod et jernskot gå ned mellem fortid og nutid, og mente som åndelig leder af Socialdemokratiet ikke ubilligt, at fortiden måtte vige for nutid og fremtid, og gav ikke Møller ret i hans skepsis over for tidens ungdom. Men Borgbjerg udtrykte med sit billede af jernskottet, at der med verdenskrigen var sket et skred i mentaliteten og de åndelige værdier. Møllers udviklingsoptimistiske førkrigsverden var

blevet en verden af i går og havde kun haft lidt at give den ungdom, der var henvist til at søge sig en identitet og en vej gennem livet i 20'ernes kaos og 30'ernes krise.

Mackeprang talte om "sin ven kredslægen", og fru Møller, som ikke var bange for at tage ordet i forsamlinger, bidrog først med det lille hjertesuk, at "måske har det ikke altid været så nemt at være min mands kone", og så sagde hun de myndige ord "at ungdommen ikke skulle forstå [skønheds] værdierne er ganske forkert; de ser blot anderledes på tingene, og ved dette skisma får de ældre altid uret!" Af fruen selv placeres Møller her officielt som en gammel Jeronimus, og hun minder ham

således indirekte om den eviggyldige lære fra "Maskerade": "[I]ngen ungdom kom for skade, spurgte først hvad far vil sige". De københavnske gæster nåede at få aftenkaffen, der netop var steget 30 % i pris på grund af en ny importtold, og kom med nitoget tilbage til København,^{45a} mens Møller og fru Ingeborg drog hjem til Skt. Jørgensbjerg med deres familie, som ses på billedet fra museumsgården om eftermiddagen (fig. 19).

Møller tog sig af det økonomiske, af det driftsmæssige, af større og mindre ombygninger, af personalet, af udstillingerne, og han lod indtil sin død kun nødtigt andre end sig selv stå for registreringen af indkomne genstande. Når vi i vinterens kulde under krigen eller lige efter i det tidlige mørke gik til museet for at hente onkel Møller hjem til varme, lys og middagsmad, mødte vi ham siddende i overfrakke, med halstørklæde, sivsko og halvvanter, der lod fingrene fri, ved skrivebordet med den store udtørrede blækklat på bordpladen i det rum på 1. sal, der kun fik lys udefra gennem et tagvindue af jern, og hvis temperatur svarede nøje til udetemperaturen.⁸

Men Møllers pligtfølelse drev ham også til at ville være den, der i tide nåede at fortolke den materielle kultur som en del af åndskulturen. Til at forstå denne sammenhæng og give den videre til slægtled i en fjern fremtid mente han, at han var den rette, almuebarn som han var. Dette fortolkende aspekt af hans indsats som historiker tog fart, da han ophørte som læge i 1936, men inden da løb meget andet vand i stranden.

Møller og politik

Møller blev i 1894 som venstremand modtaget med afstandtagende skepsis af Kalundborgs konservative borgerskab, der efter hans egen vurdering fandt, at hans politiske tilhørsforhold "nærmest krænkede begrebet borger". Det var for provokerende, at en læge kunne være venstremand. Der havde dog været valgt en venstremand i Kalundborg-Samsø-kredsen, og ved folketingsvalget i 1895 genopstillede godsejeren fra Hald Hovedgaard for Venstre i Kalundborg-Samsø-kredsen angiveligt med dette ene programpunkt: "Jeg er Christoffer Krabbe". Med denne ganske selvbevidste udtalelse refererede han til sit eget berømte svar, da han i 1877 som formand for Folketinget blev intimideret med spørgsmålet, om han tilhørte den "moderate" eller den "radikale" fløj af Venstre, og afkølede blot svarede, at han var den, han var, Christoffer Krabbe. Han tilhørte ikke nogen. Han havde været valgt i Kalundborg-Samsø-kredsen fra 1864 til 1884 og blev valgt igen i 1895. Hans tilbagevenden skyldtes, at der i Folketinget var indgået forlig om finansloven den 1. april 1894, og at Provisorietiden dermed var ovre. Både ved valget i 1895 og i 1901 blev kampen om Krabbes valg dramatisk,¹² dog blev han begge gange valgt, men han havde mange fjender i kredsen, og ved valget den 3. april 1901 havde hans modstandere sikret sig selveste Georg Brandes' tilstedeværelse i Postgaardens store sal for at tale mod Krabbe.¹² Imidlertid vandt Krabbe, og set fra Møllers synspunkt med føje. Til gengæld skuffedes Møller fælt over Brandes, der ikke alene talte mod Krabbe, men også efter mødet trak sig tilbage til spisning med de af byens konservative spidsborgere, der havde inviteret ham.

Krabbe fortsatte som folketingsmand for Venstre, men den 20. maj 1905 hørte han til udbryderfløjen, der dannede Det Radikale Venstre, og han var lige-som Møller én blandt de 472 borgere, der stiftede det nye parti i Odense. Christoffer Krabbe blev forsvarsminister i det første radikale ministerium Zahle, 1909-1910, men så at sige uden person-anseelse tog Møller ham det meget ilde op, at han, i forbindelse med ministeriets afgang i forsomme-ren 1910, sin deraf følgende afgang som forsvars-minister og den efterfølgende nedlæggelse af sit kandidatur i Kalundborg-Samsø-kredsen, af kong Frederik VIII lod sig udnævne til kammerherre. Møller blev skuffet og vred og følte sig nok bedra-get af Krabbe, hvis baggrund som godsejer af gam-mel dansk adel jo var ganske forskellig fra Møllers. Selvom der kun var godt én uge til åbningen af museet, giver Møller sig tirsdag aften den 6. juli 1910 til at skrive følgende indignerede åbne brev til Krabbe, her gengivet efter Kalundborg Dagblad:⁴⁶

De har – efter egen anmodning – modtaget kammer-herretitlen ved afskedsaudiensen hos kongen.

De har – indtil forleden dag – siddet som medlem af et ministerium, der sad som vogter af og forkæmper for Odenseprogrammet, som krævede afskaffelse af rang, titel- og ordensvæsenet, og som selv havde udvirket kongelig resolution for, at det bestående rang- og titelvæsen ikke skulle gælde for ministeriet Zahles medlemmer.

De kan ikke være blind for, at De ved modtagelsen af denne titel hos Deres politiske modstandere blot fremkalder skadefro glædesfølelse, og at De hos Deres politiske venner fremkalder følelsen af dyb

skam og sorg. Hvis De på dette område havde haft en anden opfattelse end Deres politiske meningsfæller, burde De ikke have taget plads i ministeriet Zahle, burde i hvert fald ikke have handlet i modstrid med det, De som minister var med til at arbejde for.

Hr. folketingsmand Krabbe! De ved, at De her i Hol-bæk Amts 4de valgkreds stedse har fundet en sjælden trofasthed hos Deres vælgere. De mange, uberetti-gede angreb, som Deres modstandere rettede mod Dem, knyttede os kun nærmere sammen. Har nogen rigsdagsmand været elsket af sine vælgere, så er det Dem. Udenforstående kunne ofte ikke forstå dette; og De har – jeg ønsker udtrykkeligt at sige det – fortjent denne kærlighed.

Men nu har de skuffet denne i sin dybeste grund – og det har Deres vælgere ikke fortjent.

Det er kun trist, at Deres politiske aften skal formør-kes på denne vis.

Måske er De slet ikke klar over, hvad De egentlig har gjort. Dette får da være Deres undskyldning.

Jeg synes, at det bør siges Dem af en af Deres vælge-re, der ved, at han her taler på manges vegne, og som ved, at hans hensigter ikke kan misforstås – heller ikke af Dem.

De bånd, der gennem mange år har knyttet Dem så stærkt til kredsen her, har De selv skåret over: de kan ikke knyttes på ny.

Vi vil altid med glæde erindre, at gennem et langt liv var ”Christoffer Krabbe” uden al ydre pynt nok for os; vi vil sørge over, at dette ikke kunne vare også i fremtiden.

Ærlighed kræver vi af vore modstandere; ærlighed kræver vi af vore meningsfæller.

Ærligt og uden omsvøb får De da ovenstående me-ningstilkendegivelse.

At det har været mig pinligt at fremsætte den, håber jeg, at De vil forstå.

Deres ærbødige

J.S. Møller

På Krabbes vegne tog Møller Odenseprogrammet og den første regering Zahles erklærede modvilje mod titler, rang og ordner ganske bogstaveligt. Des-uden havde Zahle ved regeringens tiltræden været uforsigtig nok til at udtale følgende farlige syns-punkt om politikeres troværdighed: ”Der er mange, mange, der siger: disse mænd tror vi; men det er også det sidste hold af politikere, vi tror. Hvis disse mænd (inklusive forsvarsminister Krabbe) også svigter, så er der mange, mange – og især mange af de bedste (f.eks. Møller) – som vil sige, at nu er deres tro på, at denne nation virkelig kan bære offentlige mænd frem, som vil stå fast på deres standpunkter, knækket for bestandig”.⁴⁷

Selvom ”affæren Krabbe” og Møllers brev også fremkom i Politiken, blev den dog mest lokal. Som født aristokrat og uddannet jurist med erfaring som aktiv deltager på højeste niveau i hele det danske demokratis uskønne tilblivelse og politisk ”mode-rat radikal” var Krabbe nok ligeglad med Møllers fordømmelse. Han var og blev Christoffer Krabbe. Til gengæld var affæren nok et af sømmene til den ligkiste, hvori Møller endte med at begrave sin re-spekt for politikere. Vi minder om det kommunale afslag på støtte til købet af Ole Lunds gård i 1920, Ove Rodes nationale svigt i genforeningssagen og tabet af formandsposten i Kalundborg biblioteks bestyrelse til Frederik Andersen i 1934. Så langt var det dog ikke helt kommet endnu. Næppe var

Krabbe ude, før Møller blev en af de lokale stillere, der mod massiv lokal modstand tilkæmpede Ove Rode stillingen som kredsens nye radikale kandidat fra 1910. Rode var jævnaldrende med Møller og var, som nævnt, kendt som redaktør for 1880’er-stu-denternes radikale tidsskrift ”Piraten” og senere bladmand på ”København” og ”Politiken”. Møller erklærer selv, at med opstillingen af Ove Rode og købet af Kalundborg Dagblad som radikal lokalavis ophørte hans offentlige politiske indsats. Med flere langtrukne suk konstaterer han i den anledning ”at jeg som akademiker aldrig blev mere end tålt i det lokale-politiske liv”, der – kan man forstå – ”blev præget af ”sjællænderen, [der] gerne vil være med, hvor noget foregår, gerne vil høre sig selv tale, men nødigt vil gøre noget personligt arbejde og navnlig ikke bringe ofre”. Sin egen politiske virksomhed karakteriserer han således: ”som et naturnødvendigt udslag af min sociale indstilling, bundende dybt i mit kendskab til frie jyske bønders liv og i min ungdoms frihedstrang og harme over et langvarigt politisk voldsregimente”(dvs. Provi-sorietiden).

Møller var kommet nærmest sidelæns ind i sin egen politiske karriere, der blev kort, men betyd-ningsfuld. Medlemmer af Kalundborg Handels- og Håndværkerforening havde ikke været tilfreds med kundskaberne hos de elever, som Kalundborg skolevæsen overlod dem til videre faglig oplæring. I 1899 kontaktede de Møller, der ved et møde fore-lagde sin vision om moderne pædagogik og dens organisation, og det førte til et borgermøde, hvor Møllers program blev vedtaget næsten enstemmigt: Det var en så åbenbar meningstilkendegivelse fra

borgerne, at byrådet ikke kunne sidde den overhørig. Der blev derfor nedsat et kommunalt udvalg med Møller tilknyttet, og det var om det første møde i dette udvalg, at Møller kunne skrive, at han først blev mødt med kulde og uvilje, men allerede efter sit første indlæg havde han ”vundet den største parlamentariske sejr i sit liv”.¹¹ På foranledning af Handels- og Håndværkerforeningen blev han indvalgt i Kalundborg byråd i år 1900. Som oplysningsmand og far til en dreng og en pige var folkeskoleundervisningen naturligvis af allerstørste betydning for ham, og han var harmfuld over både det generelt lave undervisningsniveau og det forhold, at betalingsskolen berøvede børn fra mindre-bemidlede familier muligheden for at få den bedste undervisning. Hans våben var som altid, at han var velorienteret i sagens saglige indhold og var stædig og fremsynet. Med den ny ordning af Kalundborg skolevæsen indførtes mellemskole og realskole, og skolen blev åben for alle. Kalundborg blev dermed en foregangsby på skoleområdet.¹² Privatskolerne fortsatte naturligvis nogen tid,¹² men i Kalundborg fik de kun en beskeden plads, og Møller sendte begge sine børn i den almindelige kommuneskole. Allerede i 1902 måtte Møller dog forlade byrådet, for da han flyttede fra Skt. Jørgensbjerg nr. 27 til nr. 34, flyttede han fra Nyvang, der siden 1610 havde hørt til Kalundborg by,^{47a} hen over vejen til Kalundborg landdistrikt lige uden for bygrænsen. Selvom han aldrig igen kom direkte ind i lokalpolitik, bevarede han interessen for skolen og udgav i årene 1906,⁴⁸ 1911,⁴⁹ 1916⁵⁰ og 1917⁵¹ artikler om børnetrivsel, skolehygiejne, indlæring og organisation af skolelægevæsenet. Dette engagement førte direkte til, at Møller straks efter lov om embedslæ-

gevæsen af 21. april 1914 meldte sig som kandidat til posten som kredslæge i Kalundborg og forpligtede sig til at tage den nys instituerede embedslægeeksamen, der var klar i 1918. Den siddende distriktslæge i Kalundborg, Herman Larsen, var 20 år ældre end Møller og ønskede ikke at binde an med den nye stillingstype. Han overlod sin praksis til datteren Emilie Larsen, der som kvindelig læge med bred uddannelse i børnesygdomme blev Kalundborg en meget værdifuld praktiserende læge,⁸ og Møller blev i april 1915 det, som han blandt meget andet huskes for: kredslæge Møller. Men nu var han ikke længere blot en kulturpolitisk ildsjæl; nu var han embedsmand med klart defineret autoritet også over for lokalpolitikerne. Uheldigvis gik det således, at den spanske syge kom direkte i forlængelse af Møllers embedslægeuddannelse og -eksamen, og årene 1918 til 1920 blev de arbejdsmæssigt hårdeste år for den nu 52-årige kredslæge. Han skriver selv, at han var så udmattet, at han i perioder måtte have et par snapse for overhovedet at kunne genvinde lysten til at få noget at spise.

I 1920 var det ministeriet Zahle, der sad på magten med socialdemokratisk støtte og Stauning tilknyttet i en ikke senere set funktion som ”kontrolminister”. I dette ministerium, der kaldtes enten ”krigsmi-
nisteriet” eller ”tyskerministeriet”, var Ove Rode indenrigsminister og havde med hård og kyndig hånd reguleret pris og udbud i det af krigen prægede danske mangelsamfund. I april 1918 havde ministeriet fået sit mandat fornyet ved et valg, men efter krigen tabte det tilslutning både i Folketinget og især i befolkningen. Det overordnede stridspunkt var, at ministeriet Zahle ville arbejde for, at

Flensborg ikke kom med til Danmark i forbindelse med Versaillestraktaten, mens et folkeflertal var for. Uoverensstemmelsen mellem regeringens synspunkt og de allieredes forslag førte til en uforsonlig splittelse mellem regering og oppositionen til højre derfor og medførte i regeringen overvejelser om at gå af i maj 1919.⁵² Dette modsatte forsvarsminister P. Munch sig på det bestemteste med den typisk radikale bemærkning ”at vi må fastholde vort uden hensyn til de andre”.⁵² Det mindre betydningsfulde spørgsmål var, at ministeriet Zahle skulle nå at færdiggøre en ny valglov før valgudskrivelse. I slutningen af marts 1920 spidsede den politiske situation til, og ved et ophidset møde på Amalienborg den 29. marts 1920 udfordrede Zahle kongen ved at udtale, at ”det jo stod kongen frit for at afskedige ministeriet!” Det lod kongen sig ikke sige to gange, og da Zahle nægtede at fortsætte som forretningsministerium, til valget kunne afholdes, var ”Påskekrisen” en realitet.⁵³

Tage Kaarsted beskriver ministeriet Zahles sidste dage således: ”Ministeriet, som vitterligt rummede betydelige intellektuelle ressourcer, politisk sans og administrativ kapacitet, følte sig oppositionen overlegen, ikke blot fordi den troede på sine ideers større bærekraft, men også fordi den stort set ringeagtede oppositionspolitikere ene undtaget I.C. Christensen, som man hadede. [...] Men denne indstilling var farlig. For det første undervurderede ministeriet i høj grad den uvilje, som næredes blandt oppositionsledere til højre for ministeriet. [...] For det andet overvurderede ministeriet sin egen styrke efter krigens afslutning med allieret sejr i november 1918”.⁵³ Ministeriets parlamenta-

riske flertal var tvivlsomt, men uprøvet, og fordi Zahle nægtede at lede et forretningsministerium, var kongen henvist til at indsætte det konservative ministerium Liebe. Det holdt dog kun én uge, hvorefter det afløstes af ministeriet Friis, der ledede landet, indtil valget kunne afholdes tre uger senere. For Det Radikale Venstre blev Påskekrisen den krise, som partiet aldrig kom sig over. Ved valget den 26. april 1920 blev dets repræsentation i Folketinget halveret, og partiet var derefter henvist til at være et af Folketingets mindre støttepartier. Overordnet betød krisen for Møllers verdensbillede, ligesom den gjorde det for de zahleske ministre, at deres åndshovmod og magtarrogance blev eksponeret og led nederlag. På det familiære plan var der sket det, at Møllers datter, Astrid, var blevet forlovet med en søn af minister N.C. Monberg fra ministeriet Liebe. Denne søn, civilingeniør Niels Monberg, og Astrid Møller blev gift 1. februar 1921, og Møller havde altså fået familieband til konservative kredse i København. På det politiske plan havde ministeriet Zahles kyniske magtpolitik i spørgsmålet om Flensborgs fremtidige nationale tilhørsforhold vakt vrede i befolkningen, hvis flertal var imod denne politik.^{52,53} Familien Møller i Kalundborg delte i høj grad denne vrede over, at De Radikale gav Flensborgsspørgsmålet en så nedladende behandling. Fru Ingeborg Møllers familie havde jo kæmpet for danskheden i Flensborg på højeste niveau og havde spenderet en formue på dette spørgsmål.⁹ Ove Rode var efter marts 1920 ikke længere velkommen i hjemmet på Skt. Jørgensbjerg, og Ingeborg Møllers langvarige korrespondance om kvindepolitik med P. Munchs hustru, Elna, ophørte også i 1920.^{53a}

I enhver henseende betød 1920 et skillepunkt i dansk politik og kulturliv. Vi har omtalt De Radikales reduktion i tilslutning og ændrede politiske rolle; borgerskabet var blevet slået med skræk over socialdemokraternes og syndikalisternes trussel om generalstrejke ved påsketid, og midt i 20'erne begyndte partiets storhedstid med Staunings første ministerium. Mens det meste af Europa var i oprør, og den russiske befolkning led alle revolutionens kvaler, blev Stauning selv for borgerskabet den landsfader, man følte kunne garantere mod det, der var værre, som man så realiseret som optøjer, gadekampe og politisk ustabilitet alle vegne på kontinentet. Den kulturradikale frontlinje markeredes i Danmark efter krigen af kommunister, der som Andersen Nexø og Kirk bragte den sociale indignations stafet frem i romanerne og lod den gå videre til Scherfig og Abell i 1930'erne, hvor PH gennem "Kritisk Revy" og Politiken bemægtigede sig status som kulturelitens ypperstepræst. Hvor var Møller? Kommunismens forestillinger om "massen" var ikke just forenelig med hans politiske udgangspunkt, "de frie jyske bønders liv og hans ungdoms frihedstrang", og hvor meget var der ved at være radikal, når man ustandseligt måtte se sine synspunkter overgået af andres langt mere radikale. Overbevisningen om at være samfundets uundværlige elitære frontkæmper blev vanskelig at opretholde. Hver generation har sin tid. Møller blev mere og mere apolitisk, men fortsatte ufatteligt engageret administrationen af sine formandskaber, som han dog gradvist overlod til andre, men Kalundborg og Omegns Museum beholdt han. Som et ydre tegn på Møllers politiske skred efter 1920 kan man se det forhold, at han den 11. marts 1931

lod sig udnævne til ridder af Dannebrog og i den anledning til Ordenskapitlet skrev den omfattende selvbiografi, som en del af oplysningerne i denne biografi stammer fra (fig. 20). Krabbe tog et par rotationer i sin grav.

De sidste år i København

Ved 70-årsdagen i november 1935 måtte han gå af som kredslæge, men dog fortsatte han til april 1936, indtil der var skaffet en afløser i embedet, og Møller kunne med tungt hjerte låse døren til venteværelset efter den sidste patient. Hjertet føltes tungt, fordi så stor en del af hans identitet havde været lægens, og fordi han sagde farvel til et Kalundborg, som han elskede, men som dog aldrig, al respekt til trods, havde accepteret ham helt.

I de følgende 14 år helligede Møller sig klogeligt fortiden gennem sit fortsatte formandskab for Kalundborg og Omegns Museum⁵⁴ og sin udforskning og tolkning af gammel sæd og skik, udgav den store monografi om "Moder og barn i dansk folkeoverlevering",³⁶ skrev om Kalundborg Kirke⁵⁵ og om Lindegården³⁷ og udførte endnu en pionerindsats som formand for "Dansk Kulturhistorisk Museumsforening" fra 1929 til 1946.⁵⁶

I brevene fra tiden under Anden Verdenskrig omtaler fru Ingeborg Møller altid Møller i tredje person som "onkel". Onkel vil ditten, og onkel vil datten; ofte er det dog noget, onkel absolut ikke vil. I 1941 har onkel brækket benet og knokler temmelig utålmodigt løs med to stokke, men må "anbringes" hos sønnen på Juliane Mariesvej, da Ingeborg skal på besøg hos mine forældre i Kalundborg. Når

Møller selv skulle til Kalundborg, ville han helst rejse alene, fordi han så var fri til at arbejde, som det passede ham, og oftest boede han hos kantor Arland på Strandstien. I 1944 havde han bronkitis og blev passet af en sygeplejerske "men hun kan godt få fri fra i morgen, for så skal patienten op".⁸ På hjemmefronten blev Møller behandlet med husmoderlig myndighed.

Han blev en kærlig farfar, ja næsten i en fars sted, for to af sine børnebørn, Aase og Claus, hvis far, K.O. Møller, i sit professorat arbejdede fra morgen til sen nat, præcis som kredslæge Møller selv havde gjort det.^{14e}

Han var åndsfrisk indtil det sidste halve år, og det var derfor nådigt, da han den 27. februar 1950 på grund af en lungebetændelse gik ind til den evige, drømmeløse søvn. Den gamle fritænkens begravelse blev holdt sekulært på Bispebjerg Krematorium, og han jordfæstedes senere i Kalundborg med et festligt gravøl bagefter hos os i Kordilgade 53 (fig. 21), hvor jeg, der 12 år gammel ønskede at blive læge, fik overrakt Møllers hædersgave fra Nordvestsjællands Lægekredsforening i arv (fig. 15).

Det er ikke ubilligt at mindes ham, der gennem hele sit voksne liv arbejdede så ihærdigt for mennesket både direkte og personligt som læge og familiefar og for sine idéer til menneskenes bedste, og som efterlod så meget, som ikke uden hans indsats ville have været en værdifuld del af vor nuværende virkelighed. Nu ved 100-året for hans største indsats, Kalundborg Museum, må vi kipe med flaget.

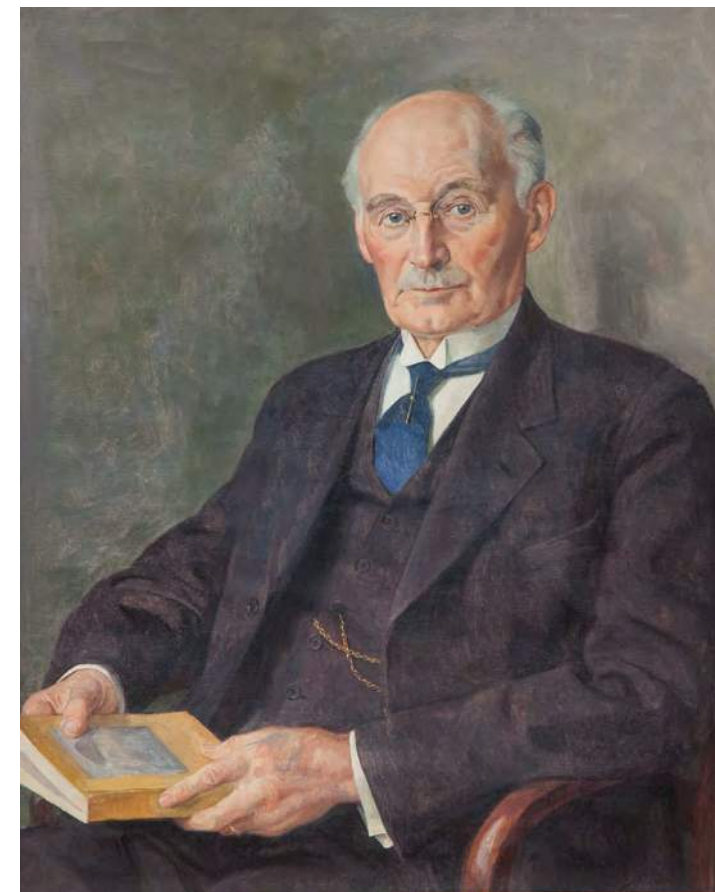

Fig. 20. J.S. Møller malet ved sin 80-årsdag i 1945. Sign. Johs. Glob 1946 (Kalundborg Bibliotek). (Foto: Jens Olsen)

Fig. 21. Gravstene for J.S. Møller, hans hustru, Ingeborg Møller, f. Partsch, og hans svigermor, Ingeborg Partsch, f. Hansen, på Sct. Olai kirkegård i Kalundborg. (Foto: LS)

Noter

1. Møller, C.H. 1918, s. 47-119
2. Hauch-Fausbøll 1910, 1924 & 1931
3. Jørgensen 1949
4. Stybe 1981, s. 173-189
5. Spärck 1932, s. 115-119
6. Brønsted 1932, s. 143-147
7. Gammeltoft 1952, s. 75
8. Sestoft, L. Personligt overleveret oplysning
9. Sestoft 2002, s. 7-368
10. Møller, J.S. 1936, s. 167-189
11. Møller, J.S. 1949, nr. 12, s. 13-15
12. Jensen 1987, bd. 1, s. 114-274
13. Møller, K.O. 1955, s. 161-170
14. Møller, J.S. 1897, s. 715-721
14a. Henningsen 1999, s. 190
14b. Pedersen 2002, s. 60-61

14c. Løn 1997, s. 7-83
14d. Glob 1955, s. 3-5
14e. Teglbjerg, Aase Stubbe, f. Møller d. 26.6.1925.
 Personlig meddelelse
15. Meyer 1902, s. 1-12
16. Møller, J.S. 1902, s. 985-997 & 1009-1023 & 1033-1051
17. Møller, K.O. 1958
18. Bock 1902, s. 1105-1120
19. Møller, J.S. 1932, nr. 52, s. 1257
20. Møller, J.S. 1942
21. Møller, J.S. 1905, s. 313-328, 518-520 & 541
22. Møller, J.S. 1925, s. 84-115
23. Dyrkjøb 1970, s. 148-158
24. Møller, J.S. 1909a.3, s. 87-93
25. Bjerre 1909a.3, s. 93-96
26. Møller, J.S. 1909b.4, s. 24-26

27. Schiøth 1909.4, s. 5-6, 22-24
28. Bjerre 1909b.4, s. 46-49
29. Møller, J.S. 1909c.4, s. 103-104
30. Møller, J.S. 1920.14, s. 166-167
31. Møller, J.S. & Haugstrup, s. 1926, s. 1-37
32. Kalundborg Centralbibliotek 1951
33. Møller, J.S. 1926
34. Møller, J.S. 1928 & 1929
35. Møller, J.S. 1931 & 1933
36. Møller, J.S. 1940
37. Møller, J.S. 1942a, 3. Aarg., s. 37-105 & 4. Aarg., s. 5-84
38. Møller, J.S. 1940a
39. Møller, J.S. 1944, s. 322-328
40. Holstein 1953, s. 311-315
41. Schmidt 1936
42. Møller, J.S. 1932a, s. 181-185
43. Graves 1928
44. Møller, J.S. 1939, s. 178-183
45. Møller, J.S. 1919, s. 93-103
45a. Kalundborg Dagblad, Kalundborg Avis, Kalundborg Folkeblad, Holbæk Amts Socialdemokrat, alle fra mandag den 27. juni 1932
45b. Holbæk Amts Socialdemokrat, søndag den 26. juni 1932
46. Møller, J.S. 1910
47. Dybdahl 1978, s. 494
47a. Paludan 1788
48. Møller, J.S. 1906, s. 3-23
49. Møller, J.S. 1911
50. Møller, J.S. 1916.4, s 60-62
51. Møller, J.S. 1917, 5, s. 4-8
52. Sjøquist 1976
53. Kaarsted 1968
53a. Nielsen 1992, s. 59-87

54. Sestoft 2009, s. 4-41
55. Møller, J.S. 1940b, s. 130-162
56. Rasmussen 1979

Øvrige referencer.

Biografien bygger foruden ovenstående referencer til relevante publicerede arbejder om og af J.S. Møller på de to selvbiografier, han har skrevet pr. 29. september 1934 og 2. juni 1942 til Ordenskapitlet i anledning af de ham tilgåede ordensdekorationer. I nærværende tekst er der mange konkrete oplysninger om hans liv og en del direkte citater i anførselstegn til belysning af hans tankeverden og personlighed fra disse kilder (i privat eje). Disse referencer er ikke annoteret. Desuden er som håndbøger benyttet Kraks Blå Bog 1947, BRICKA, Den danske Lægestand 1901-1907 og 1937.

Personlige meddelelser fra Aase Stubbe Teglbjerg, f. Møller (f. 1925), J.S. Møllers barnebarn, er markeret som ref. 14e. Breve i min besiddelse fra J.S. Møller og Ingeborg Møller til familie, Katharina Sestoft, f. Partsch, i Ødsted, min farmor, og til mine forældre, Thorkil og Ingeborg Sestoft, i Kalundborg er markeret som ref. 8. Desuden husker jeg selv onkel Møller, hans søn og datter; disse erindringer og en del oplysninger om dem fra mine forældre er ligeledes markeret som ref. 8. Billedmaterialet stammer dels fra privat eje (LS), dels fra Kalundborg Museum, og forholdet mellem familierne Partsch og Kristoffer Madsen og købmand Søndergaards identitet og adresse er udredt med venlig hjælp fra Kalundborg Lokalhistorisk Arkiv.

J.S. Møller var gift med min farmors søster. Det var på familien Møllers initiativ, at mine forældre flyttede til Kalundborg, og Møllers blev meget nærværende som onkel Møller og tante Inge. Essayet, Leif Sestoft: "Kalundborg i Verdenskrigens skygge", 44 s., Kalundborg Museum & Navicula 2008, er bygget op omkring korrespondancen mellem J.S. Møller og min fader, Thorkil Sestoft, under krigen og er ligesom nærværende biografi baseret på tilgængelige private og offentlige kilder og personlige erindringer.

Litteratur:

- Bjerre, J. 1909a: "Svar til J.S. Møller". *Bogsamlingsbladet* 3.
- Bjerre, J. 1909b: "Folkebogsamlingernes formål." *Bogsamlingsbladet* 4.
- Bock, Johs. 1902: "Om Arkana". *Ugeskrift for Læger*. København.
- Brønsted, J.N. 1932: "Julius Thomsen". *Prominent Danish Scientists*. Meisen, V. (red.). Levin & Munksgaard. København.
- Dueled, V. 1951: *Kalundborg Centralbibliotek 1901 – 7. nov. 1951. Spredte træk*. Kalundborg.
- Dybdahl, V. 1978: *Danmarks Historie 1870-1913*. Politikens Forlag. København.
- Dyrkjøb, Aa. 1970: "Vilhelm Schepelern – lægen, kunstneren, mennesket." *Medicinsk Forum*, nr. 23. København.
- Gammeltoft, S.A. 1952: *Den farmakologiske undervisning ved Københavns Universitet*. København.
- Glob, J. 1955: "En malers ungdomsår i Kalundborg". *Jul i Kalundborg og Omegn*. Kalundborg.
- Graves, K. 1928: *En almuekvindes liv*. Erh. Flensborgs Forlag. Roskilde.
- Hauch-Fausbøll, T. 1910, 1924, 1931: *Studerterne fra 1884*. Dansk Genealogisk Instituts Forlag. København.
- Henningsen, A. 1999: *Let gang på jorden. Letsindighedens gave*. Gyldendal. København.
- Holstein, L. 1953: "Aks". *Udvalgte digte*. Gyldendal. København.
- Jensen, K.B. 1987: "Tiden fra 1830-1980". *Kalundborgs Historie*. Bd. 1. Nyberg, T. & Riis, Th. (red.). Kalundborg Kommune. Kalundborg.

- Jørgensen, Johs. 1949: *Mit livs legende*. Bd. 1. Gyldendal. København 1949.
- Kaarsted, T. 1968: *Påskekrisen 1920*. Universitetsforlaget Aarhus.
- Løn, I. 1997: *Et kvart århundrede med familien Glob – oplevet og fortalt af Ingerid Løn*. Forlaget Ventus. Skive.
- Meyer, S. 1902: "Ved årsskiftet". *Ugeskrift for Læger*. København.
- Møller, C.H. 1918: "Gammelt vestjysk Bondeliv. Barndomserindringer fra Vesteregnet." *Vejle Amts Aarbøger*.
- Møller, J.S. 1897: "To tilfælde af myxoedem". *Hospitalstidende*. 4. Rk., 5. Bd. København.
- Møller, J.S. 1902: "Om hemmelige lægemidler (Arkana) og deres bekæmpelse". *Ugeskrift for Læger*. København.
- Møller, J.S. 1905: "Totalafhold og Maadehold". *Ugeskrift for Læger*, s. 313-328, 518-520 & 541. København.
- Møller, J.S. 1906: "Om opmærksomhed set fra et skolehygiejnisk standpunkt." *Aarsskrift for Foreningen til Skolehygiejnens fremme*.
- Møller, J.S. 1909a: "Folkebogssamlingernes Maal og Fortegnelsen over Bøger, der egner sig for Bogsamlinger". *Bogsamlingsbladet* 3.
- Møller, J.S. 1909b: "Folkebogsamlingernes formål". *Bogsamlingsbladet* 4.
- Møller, J.S. 1909c: "Det nye lovforslag". Ibid., 4.
- Møller, J.S. 1910: "Åbent brev til hr. folketingsmand Christoffer Krabbe." *Kalundborg Dagblad*, 6. juli 1910.
- Møller, J.S. 1911: "Nogle sjælelige forstyrrelser i barnealderen". *Folkeskolen*.

- Møller, J.S. 1916: "Lægeattesterne til skolerne angående visse smitsomme sygdomme." (Ref. af foredrag). *Tidsskr. f. Dansk Skolehygiejne* 4.
- Møller, J.S. 1917: "Skolelægesagen". (Ref. af foredrag). *Tidsskr. f. Dansk Skolehygiejne* 5.
- Møller, J.S. 1919: "Dr.phil. Folmer Dyrland". *Fra Holbæk Amt*. Holbæk.
- Møller, J.S. 1920: "Kalundborg Folkebogsamling". Ibid., 14.
- Møller, J.S. 1925: *Beretning i Nordvestsjællandss Lægekredsforening 1875-1925*. Holbæk.
- Møller, J.S. & Haugstrup, S. 1926: *Kalundborg Bibliotek 1901-1926*. Kalundborg.
- Møller, J.S. 1926: *Folkedragter i Nordvestsjælland*. Det Schønbergske Forlag. København.
- Møller, J.S. 1928 & 1929: "Fester og højtider i gamle dage." *Historisk Samfund for Holbæk Amt*. Holbæk.
- Møller, J.S. 1931 & 1933: "Fester og højtider i gamle dage." *Historisk Samfund for Holbæk Amt*. Holbæk.
- Møller, J.S. 1932: "Gammel overtro i moderne belysning". *Ugeskrift for Læger*. København.
- Møller, J.S. 1932a: "Karoline Graves." *Fra Holbæk Amt*, VII, 3. Aarg. Holbæk.
- Møller, J.S. 1936: *Af mit liv. I Asklepios' tjenere*. Danske lægememoirer udg. v. Anker Aggebo. Levin & Munksgaard. København.
- Møller, J.S. 1939: "Lærer Mathias Jens Mathiassen". *Fra Holbæk Amt*, X, 1. Aarg. Holbæk.
- Møller, J.S. 1940: *Moder og Barn i dansk Folkeoverlevering. Fra Svangerskab til Daab og Kirkegang*. Ejnar Munksgaard. København.
- Møller, J.S. 1940a: "Jeg holder mest af jyden, men vil ikke laste sjællænderen." Interview ved hans 75-årsdag v. Kate Fleron i *Nationaltidende*. 1940.

Møller, J.S. 1940b: "Vor Frue Kirke i Kalundborg". *Fra Holbæk Amt*, 2. Aarg. Holbæk.

Møller, J.S. 1942: *Om kvaksalveri og kvaksalvere*. Hasselbalchs forlag. København.

Møller, J.S. 1942a: "Lindegaarden i Kalundborg, dens Historie og dens Ejere". *Fra Holbæk Amt*, 3. Aarg & 4. Aarg. Holbæk.

Møller, J.S. 1944: "Kalundborg og Omegns Museum og dets tilblivelse". *Danmark* 4.

Møller, J.S. 1949: "Nogle erindringer fra Kalundborg". *Jul i Kalundborg*. Kalundborg.

Møller, K.O. 1955: "J.S. Møller". *Medicinsk Forum*, Nr. 8.

Møller, K.O. 1958: *Farmakologi*. Nyt Nordisk Forlag. Arnold Busck. København.

Nielsen, Hanne R. 1992: "Kvindevalgretsforeningen for Kalundborg og Omegn 1907-1915". *Fra Holbæk Amt*. Holbæk.

Paludan, H.J. 1788: *Kalundborgs Beskrivelse*. København.

Pedersen, L. 2002: "Provoer i byen". *Årets gang 2002. Kalundborg og Omegns Museum*. Pedersen, L. (red.). Kalundborg.

Rasmussen, H. 1979: *Dansk museumshistorie*. Dansk kulturhistorisk museumsforening.

Schiøth, A. 1909: "Læge Møller og folkebogsamlingerne". *Bogsamlingsbladet*, 4.

Schmidt, C.M. 1936: "Kalundborg. Esbern Snares anlæg og dets udvikling gennem Middelalderen". *Nationalmuseets Arbejdsmark*. Gyldendal.

Sestoft, L. 2002: "Drømmen om Danmark. Det danske Flensborgs blomstring og fald 1830-1875". Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, nr. 45. Flensborg.

Sestoft, L. 2009: "Kalundborg i Verdenskrigens skygge". *Årets gang 2008. Kalundborg Museum*.

Pedersen, L. (red.). Kalundborg.
Sjøquist, V. 1976: *Peter Munch*. Gyldendal. København.

Spärck, R. 1932: "Japetus Steenstrup". *Prominent Danish Scientists*. Meisen, V. (red.). Levin & Munksgaard. København.

Stybe, S.E. 1981: "Striden om den 'aristokratiske radikalisme'". *Filosofiske studier*, 4. 1981.

Meddelere. Karoline Graves var en af museets betydeligste meddelere om folkeminder og gamle ting og deres brug. Hun var i en periode ansat som kustode og demonstrerede ofte, hvordan genstande havde været anvendt. Karoline Graves forestiller til venstre en flittigt strikkende tjene-
stepige med mælkespanden på hovedet (fra "Ved Halleby Aa", 1942-udgaven). Til højre fremtræder hun som den præsentable folkemindefortæller. Kalundborg Museum, u.nr.

Den romanske tone

Om J.S. Møllers fornemmelse for tingenes egenart

Minna Kragelund

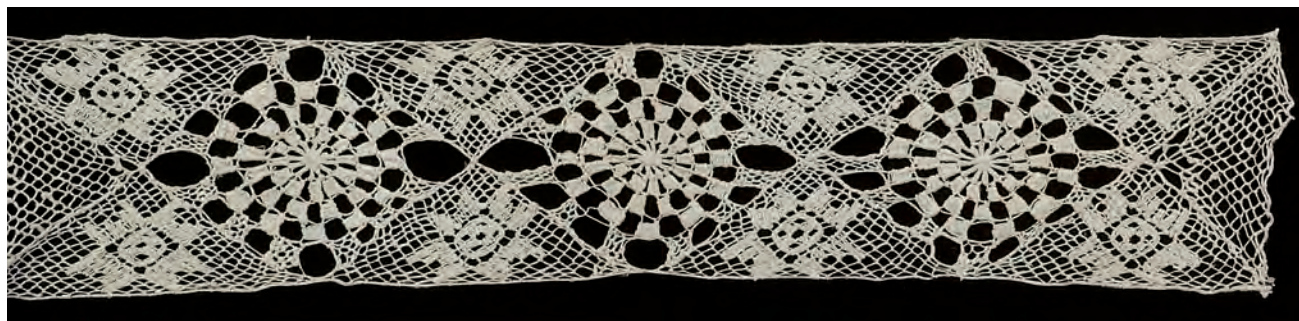

Fig. 1. En museumsgenstand. Broderiet fra ca. 1830 med stjerner og rosetter har et middelalderligt romansk udtryk, som er karakteristisk for mange andre af samtidens tekstiler fra Vestsjælland. Broderiet har sandsynligvis aldrig været anvendt, men var beregnet til at sy ind som mellemværk i et pyntestykke til den traditionelle bondestue. (Kalundborg Museum, nr. 3080). (Foto: Kirsten Bille)

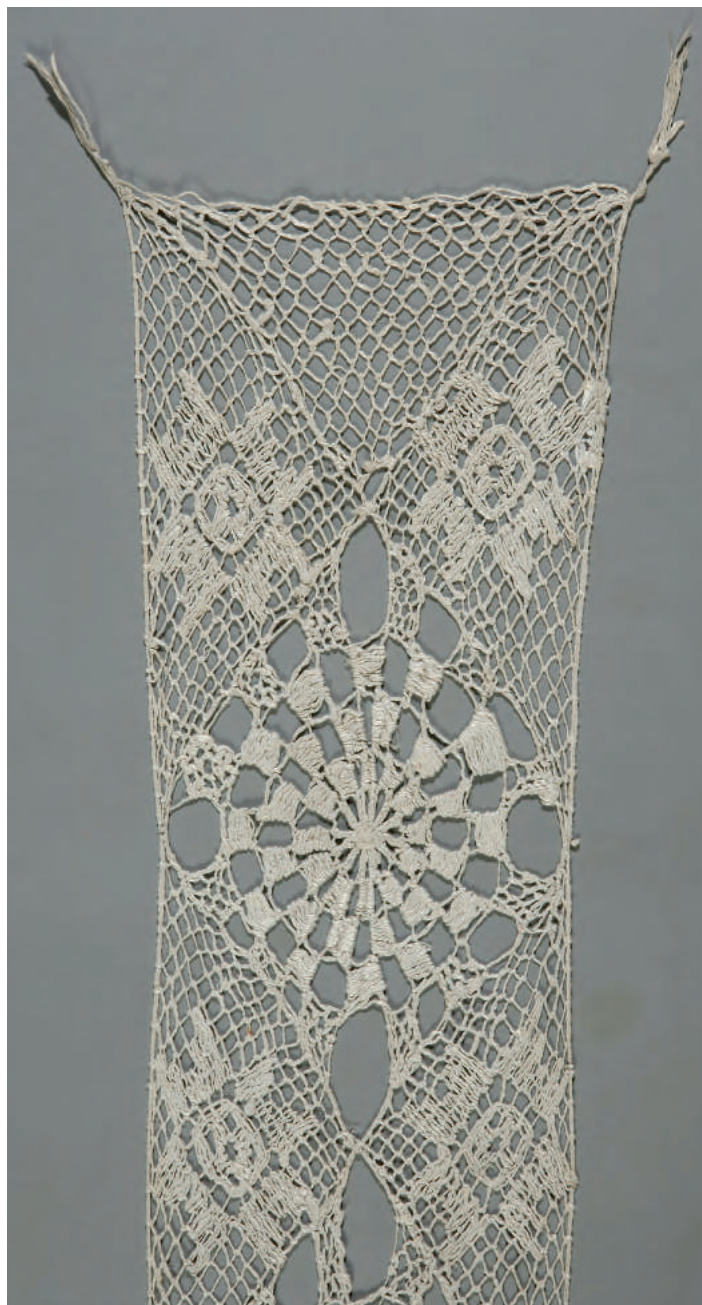
Hovedpersonen i denne artikel er J.S. Møller, stifteren af Kalundborg Museum. Indholdsmæssigt vil artiklen bevæge sig i tre spor, der løbende krydser og supplerer hinanden i forskellige sammenhænge. *Spor 1* beskæftiger sig med J.S. Møllers specielle fornemmelse for tingenes egenart; *spor 2* dokumenterer, at selv en negligeret genstandsgruppe i et museums samling kan være kraftfuld nok til at kunne revitaliseres; og *spor 3* fremdrager en uventet konsekvens af at anlægge en regional og bred synsvinkel frem for en lokal og smal synsvinkel på en genstandsgruppe. Det er her, den romanske tone i bondetekstilernes udtryk kommer ind i billedet.

Disse forhold vil jeg belyse ved at fokusere på en enkelt eksemplarisk genstand fra ca. 1830 og analysere den i forhold til de tre spor. Genstanden er i sig selv ganske ydmyg – kun 11 x 67 cm, og den har måske aldrig været brugt til sit oprindelige formål. Men den er der, og med den i hånden kan jeg fortælle om tiden, hvor Kalundborg og Omegns Museum blev etableret, og om den traditionelle bondekultur, som dette museum satte sig for at dokumentere. Tolkningen af genstanden viser, at den er en væsentlig brik i et større regionalt kulturmønster, som vi ikke tidligere har været opmærksomme på. Den blev modtaget af J.S. Møller i 1927,

og den fik genstandsnummer 3080. Der er tale om et broderet mellemværk, der sandsynligvis skulle have været syet ind for enden af et pudevær eller skulle udgøre decorationen på et pyntestykke til ophæng i stuen.

Sagt med andre ord så vil jeg indkredse og tydeliggøre J.S. Møllers empati eller indføling over for tings særegne karakter, der bl.a. viste sig ved, at han indsamlede og værdsatte ting, som samtidens kulturelite ikke anså for interessante nok til at blive gjort til museumsgenstande. Disse tings egenart bevirker imidlertid i visse tilfælde, at de kan revitaliseres; de er stærke og enkle i deres udsagn og kan derved virke vedkommende på os i dag.

For at kunne fortælle denne historie vil jeg sætte tre personer i spil: J.S. Møller, Elna Mygdal og Bodil Tornehave. J.S. Møller (1865-1950) som hovedaktøren bag etableringen af Kalundborg Museum i 1910; Elna Mygdal (1868-1940) som repræsentant for kulturelitens holdning til indsamlingspolitik for de nyetablerede kulturhistoriske museer i årtierne efter 1900; og endelig Bodil Tornehave (1915-1993) som eksponent for og eksempel på vor tids interesser i studiet af den traditionelle bondekultur.¹

Ved at sætte dem, deres meninger og viden over for hinanden får vi indblik i, hvordan kulturpolitik kan vise sig helt ned i en enkelt genstands tilstedeværelse på et museum. For netop det faktum, at genstand nr. 3080 blev indlemmet i Kalundborg Museums samlinger, afslører, at J.S. Møller havde sine egne holdninger og sin egen fornemmelse for bondekulturens historiske levn.

Elna Mygdal, Bodil Tornehave og genstand nr. 3080 var også i spil i den undersøgelse, som jeg har publiceret i 2009 i bogen *Tekstil æstetik. Nytolkning af dansk kulturarv*. I bogen analyseres 38 tekstiler fra den traditionelle bondekultur, og heraf beror halvdelen på Kalundborg Museum. Den anden halvdel beror på de kulturhistoriske museer i Holbæk, Sorø, Haslev og Greve. Denne artikel inddrager J.S. Møller i damernes selskab og ser på hans indsats som indsamler, forsker og skribent.

Indsamling

Da de kulturhistoriske museer blev etableret omkring 1900, blev tekstiler sammen med bohaver og redskaber store satsningsområder for indsamling, og der dannede

Fig. 2. Net med broderede stjerner og roset. Kirsten Andersdatter formodes at være ophavskvinden til dette broderi. Det har krævet stor fingerfærdighed fra hendes side at sy nettets slyngesting så ens og stramt, at nettets maskestørrelse forblev den samme, så det broderede motiv kunne fremstå tydeligt og symmetrisk. (Kalundborg Museum, nr. 3080). (Foto: Kirsten Bille)

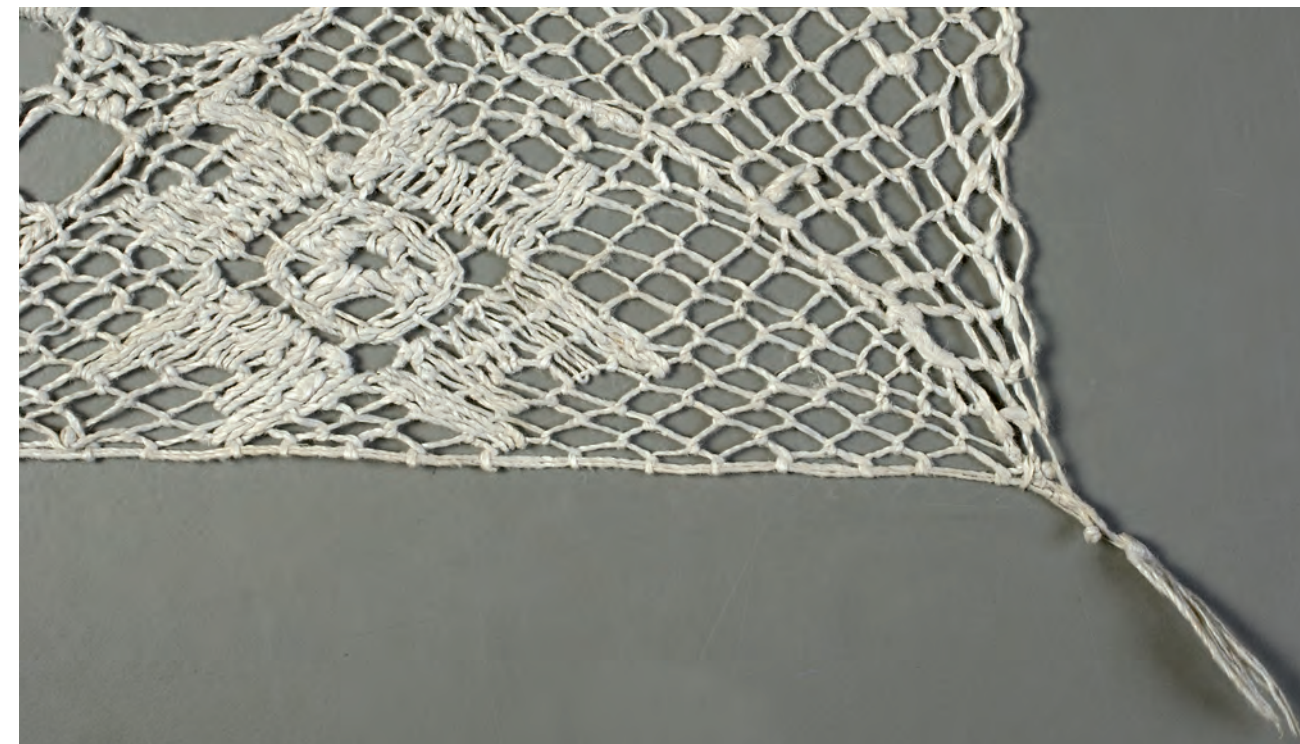

Fig. 3. Detalje af stjernebroderi. Selve teknikken med syning af net har været brugt siden oldtiden og ses her på broderiet fra ca. 1830. Nettets slyngesting sys "ud i luften", og for at kunne give sting- eller stoffladen den rette facon er der først trukket kontur- eller kantråde, hvorefter den første række slyngesting er syet. Derefter er der syet rækker af slyng frem og tilbage, og til sidst fremkom den færdige og udspændte stofflade. Denne kunne dekoreres med f.eks. stjernemotiver som her syet med stoppe- og under nettets masker. Stjerner er stærke symboler og blev bl.a. betragtet som huller i den mørke himmel, huller op til evigheden. (Kalundborg Museum, nr. 3080). (Foto: Kirsten Bille)

sig derfor over nogle år en konsensus om, hvilke typer tekstiler der skulle fokuseres på. Ledende museumsfolk formulerede sammen med tidens øvrige kulturelite en "konsensuskanon" over de

mest bemærkelsesværdige tekstiler fra bondekulturen. For de hvide tekstilers vedkommende var det 1700- og 1800-tallets broderier fra hedeboegnen på Østsjælland, fra Amager, Falster og til dels fra Lyø. Især broderier fra disse lokaliteter blev anset for forbilledlige i deres udførelse, og det blev derfor disse tekstiler, museerne skulle satse på. Men det var først og fremmest hedeboensyningerne, der blev ophøjet til nationale symboler, og som gang på gang blev vist frem på udstillinger, bl.a. de store verdensudstillinger i Europa og USA.²

Hedebobroderi, der stammer fra Heden mellem Taastrup, Roskilde og Køge, er kendetegnet ved

et meget rigt broderi bestående af tætte mønstre med en overdådig detaljerigdom med bl.a. stjerner, blomster, fugle og geometriske former, årstal og monogrammer. Det er hvidt broderi på hvidt hørlærred; dog kan monogrammer og enkelte små mønstre være i blåt eller rødt. Broderierne blev syet på stofbaner, der blev hængt op i bondestuen, når der skulle festes, og de hvide stykker lyste op, samtidig med at de stillede kvindernes formåen til skue. Traditionelt hedebo broderi blev udført ca. 1790-1850, og 4-5 teknikker med hver deres karakteristiske mønstre og teknikker afløste hinanden. Disse broderier blev også syet på mændenes skjorter og kvindernes særke.

Elna Mygdal – tekstilernes førstedame

Elna Mygdal er en af de betydeligste enkeltpersoner inden for dansk tekstilhistorie. Hun og J.S. Møller var samtidige, og de to kendte hinanden. Det fremgår f.eks. af J.S. Møllers bog *Folkedragter i Nordvestsjælland*, hvor han i forordet takker ”Underinspektør Frk. ELNA MYGDAL for de Raad og den Hjælp og Vejledning”, som hun sammen med andre fra Dansk Folkemuseum havde ydet ham i hans undersøgelser af folkedragtens historie. I bogen, der udkom i 1926, henviser J.S. Møller flittigt til Elna Mygdals artikler om bl.a. folkedragter og broderi, og det er tydeligt, at han har stor respekt for hendes ekspertise. Hun blev ikke alene Danmarks første kvindelige museumsinspektør, hun var også en af de mest veludannede. Da hun blev retningsgivende for dansk tekstilforskning og for museernes indsamlingsstrategi, vil jeg indledningsvis indkredse hendes faglige og uddannelsesmæssige baggrund, fordi det giver et godt indblik i

tidens værdikriterier, som de udfoldede sig i årtierne omkring 1900.

Elna Mygdal fik i 1891 eksamen fra Tegne- og Kunstindustriskolen for Kvinder i København, hvor hun blev udlært som broderi- og frihåndstegner. Skolen var et yderst velrenommeret uddannelsessted, og hun fortsatte der som lærer i mange år. I dag hedder skolen Danmarks Designskole. I Sverige tog Elna Mygdal uddannelse i vævning, inden hun blev optaget på Kunstakademiets Kunstskele

Fig. 4. Slyngesting i streg. Slyngesting – også kaldet tunge-
sting – danner et fortløbende trådslyng. Dette kan sys tæt
eller åbent enten på et underlag, f.eks. af stof, eller ”ud i
luften” uden underlag. Den sidste metode kendes tilbage
fra oldtiden, og det er den metode, som Kirsten Anders-
datter anvendte ca. 1830 til sit broderi, som nu beror i
Kalundborg Museum som nr. 3080. De to tegninger kan ses
i Margrethe Halts doktordisputats, *Olddanske tekstiler*,
s. 289. (Foto: Jens K. Nørgaard)

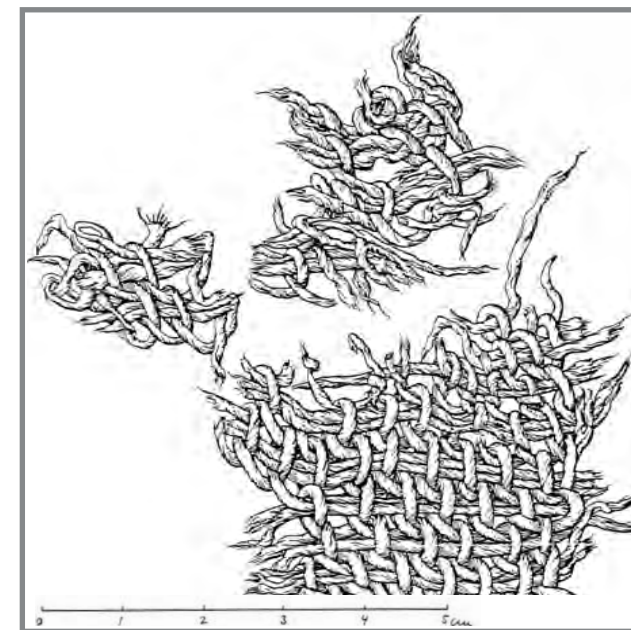
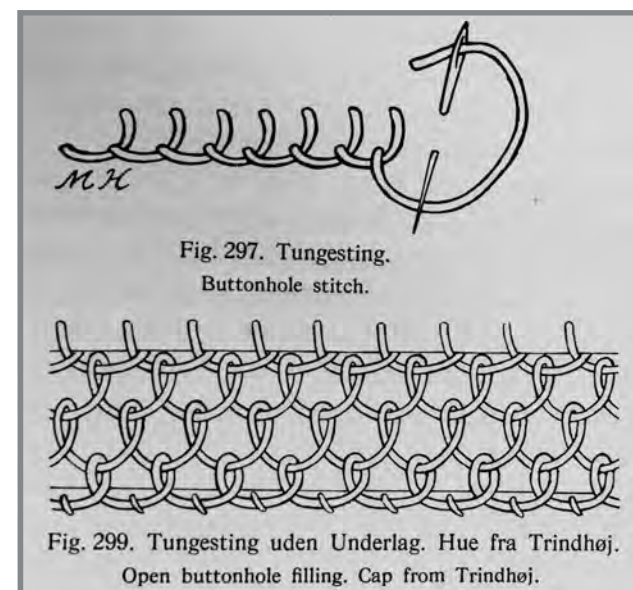

Fig. 5. Slyngestingsrækker fra oldtiden. De ældste europæ-
iske fund af stofflader udført i tekstile teknikker er gjort i
Tybrind Vig på Vestfyn. De er 6-7000 år gamle og består af
slyngestingsrækker med indlagte tråde, så stoffladen bliver
tæt. Selve tråden er spundne plantefibre af lind. De beva-
rede fund er kun få cm store. (Se Andersen og Jørgensen
1985, Jørgensen 1990 og Tornehave 1964). (Tegning udlånt
af Søren H. Andersen, Moesgaard Museum)

for Kvinder i København, hvorfra hun tog afgang som maler i 1904. Hun designede tekstiler både til vævning og broderi og blev belønnet på flere udstillinger bl.a. i Stockholm i 1897. Her var Dansk Folkemuseums stifter, Bernhard Olsen, dommer, og han opfordrede hende til at gå videre med tekstilhistoriske studier. Allerede året efter publicerede hun i *Tidsskrift for Kunstindustri* artiklen ”Dansk Hvidsøm”, der må betegnes som den første videnskabelige artikel om danske tekstiler.³

Mygdal skrev efterfølgende en lang række artikler, og hun adskiller sig fra mange af samtidens øvrige skribenter ved ikke kun at tage kunst- og kulturhistoriske kriterier til hjælp ved vurderinger; hun bruger også sine egne erfaringer som kunsthåndværker og lærer og skriver om materialer, teknikker og udførelser som den naturligste ting. Med sin position i uddannelses- og museumsverdenen samt sin faglige og ikke mindst æstetiske holdning kommer hun til at præge dansk tekstilforskning i mange år frem.⁴

Gennem artiklerne får vi således et godt kendskab til Mygdals vurderinger og holdninger. I 1915 skriver hun f.eks. således om sin samtids bestræbelser på at komponere nye broderier ud fra de traditionelle hedebo broderier:

Til en Begyndelse var det ikke let at beholde Karakteren af det gamle paa Arbejder med nye Formaale. [...] Det gjaldt om at lære at beregne de klare Partier, saa de blev godt fordelt, og Linierne i Fladsynningen, saa de blev levende nok i Bevægelsen og ikke fik for megen Lighed med Renaissancens Pilastre eller regelmæssige Bølgeranker, en Fare, man ikke altid undgik; men nu er man ude over disse Vanskeligheder, og der laves Arbejder, der staar paa Højde med de gamle, baade i Komposition og Udførelse, selv om flere Arter, f.eks. Trændfletningen, endnu ikke er genoptagen. Nogle af de tegnende Kunstnere har holdt sig nøje til Karakteren af det gamle, andre har ladet sig paavirke af de af Teknikken givne Motiver og anvendt dem paa en moderne Maade. [...] [M]en ved Siden af bør Arbejder, der holder sig nær til Traditionen ikke forsømmes; de kan i Følge Sagens Natur ikke virke ny og overraskende, men de

*er hjemlige og danske, de taler et Sprog, hyggeligt og fortroligt, som gamle Venner.*⁵

Mygdal viser her, at hun respekterer traditionen, men samtidig er åben over for nye design, hvis blot visse formmæssige kriterier overholdes. Hun ser således på både gammelt og nyt med sine faglige briller, men vi ved selvfølgelig ikke, hvor meget hendes faglige og æstetiske krav spillede ind på hendes vurderinger af de historiske tekstiler. Vi kan kun gisne om, at de blev taget med i vurderingerne af, hvilke bondetekstiler det var god tone at indlemme i museumssamlingerne. Så lad os gå til det stykke tekstil, som J.S. Møller i 1927 modtog til Kalundborg Museum, og se, om det lå inden for de rammer, som bl.a. Elna Mygdal udstak.

Stjerner og rosetter i net af slyngesting

Genstanden, som denne historie handler om, er

som nævnt ikke prangende i sin størrelse; den er 11 x 67 cm og var sandsynligvis beregnet til et mellemværk for enden af et pudebetræk, men kan også være tænkt som afslutning på en knædug, der tillige kunne anvendes som førings- eller kurveklæde. Men den ser ikke ud til at være blevet monteret; det fremstår uvasket og ubrugt, bl.a. uden spor eller trådrester efter sammensyning med stof.

Tekstilet består af et net, hvori der er broderet rosetlignende mønstre og stjerner. Stykket er helt i hør, der er blødt og nærmest føles som silke. Måske skyldes dette, at tråden er spundet af kortfibrede hørtaver, hvilket man kan tro, fordi tråden er ret fyldig og ikke så stram i udtrykket, som det almindeligvis ses ved hør fra bondekulturen. Under lup ses det tydeligt, at tråden har en masse små bitte strittere, hvor en langfibret hør ville have givet en glat tråd.

Dateringsmæssigt vil jeg placere mellemværket omkring 1830, hvilket begrundes i stykkets hele fremtræden, der skyldes ophavskvindens valg og håndtering af materiale, teknologi, motiv og komposition. Dertil kommer stykkets umiskendelige lighed med andre tekstiler fra den periode.

Fig. 6. Roset. Den broderede roset kan give mindelser om glasmosaikker i kirkevinduer. Rosetten som motiv er en rose set ovenfra, og den har samme symbolske betydning som rosen, der i den kristne tro frem for alt er symbol på den hellige Jomfru Maria. Selve den broderede roset er dannet af udspændte tråde med stopninger over, og den runde form understreges af skiftevis tætte og åbne partier. (Kalundborg Museum, nr. 3080). (Foto: Kirsten Bille)

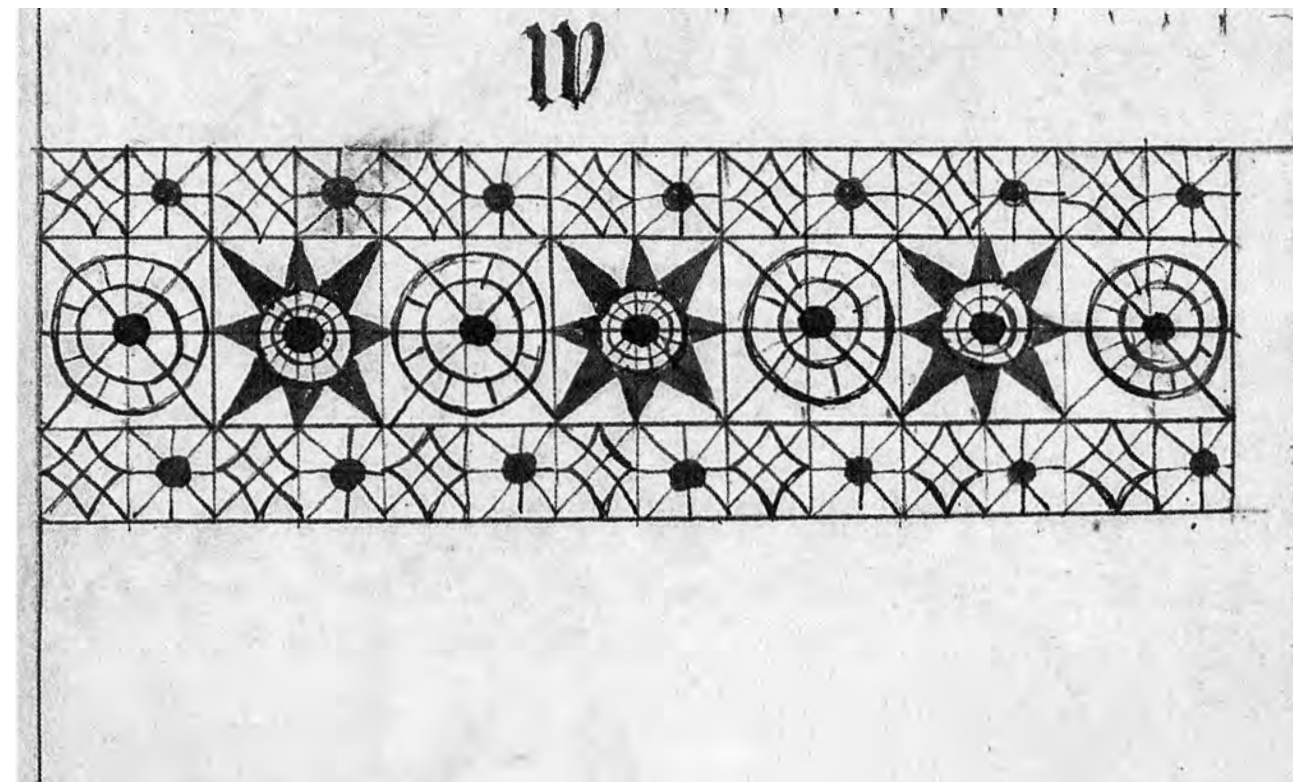

Fig. 7. Anne Cathrine Buddes mønsterbog. I 1644 tegnede adelsdamen Anne Cathrine Budde dette mønster med stjerner og rosetter, men vi ved ikke, hvilke sting hun ville bruge til sit broderi. Måske har hun gjort ligesom Kirsten Andersdatter, der 200 år senere syede et net bestående af slyngesting og derefter brugte stoppeping til at danne motiverne med (Bodil Tornehave 1988: 28).

Nettet er dannet af slyngesting, der i tekstillitteraturen også betegnes som tungesting.⁶ Stingene er syet ud i luften, og tråden er lagt i bløde buer uden snoning eller knuder. Som en hjælp til at fastholde rækkerne af buer er der udspændt en eller flere ”rammer” eller kantråde, der ligger diagonalt, så der dannes tre romber og ti trekanter hen over

stykket. Romberne og trekanterne er derefter udfyldt med slyngesting. Motiverne er både rosetter og stjerner, som er broderet i stopning, der danner tætte partier i det åbne net.

Motiverne har noget monumentalt og kirkeligt over sig; de er store og tydelige i deres enkle aftegninger. Her ”tales” med alvor og pondus, men ikke på en måde, så motiverne virker tunge. Det gennembrudte net bevirker, at det samlede udtryk er klart og fremstår med autenticitet og naturlighed – måske fordi motiverne er traditionelle og derved nogle, som vi alle kender og umiddelbart kan forholde os til.

Stjernen er symbol på guddommelighed og overherredømme, på det evige og det, der ikke kan dø. Den tages også til indtægt for håbet, fordi den lyser i mørket, og Nordstjernen betegner omdrejningspunktet i himlen og er derfor himlens port om nat-ten. Endelig kan den være symbol på Kristi fødsel, ligesom Jomfru Maria som himlens dronning bærer en krone af stjerner. Det er altså et ophøjet motiv med stærke undertoner.⁷

Rosens stærke symbolværdi

Formmæssigt er en roset en rose set ovenfra, og den har de samme symbolske betydninger som rosen. Denne plante har i de sidste 5000 år været alle store kulturers blomst og symbol; det gælder kulturerne både i Kina, Mesopotamien, Grækenland, Romerriget og Ægypten. Rosen kaldes også ”Blomsternes Dronning”, og med kristendommens fremvækst faldt det naturligt, at den hvide rose blev Jomfru Marias blomst som symbol på jomfruelig kyskhed. Som et stærkt kristent symbol indgår rosen således som et ofte anvendt motiv i den kristne kirkes billedsprog, og den gengives i mange materialer og på steder, hvor der skal mindes om kyskhed, tavshed og ærbødighed. I katedraler gengives rosen i prægtigt farvede glasmosaikker, f.eks. i gotiske katedraler i de franske byer Chartres og Reims.

Da rosen er det mest anvendte blomstermotiv og har været anvendt i så mange sammenhænge over flere tusinde år, har den naturligvis fået mange betydninger, også modsatrettede betydninger. Således symboliserer sammensætningen af en hvid og en rød rose døden, mens den ofte forbindes med

cirklen og alle dennes betydninger om helhed og fuldkommenhed.⁸ Rosetten har som motiv og form sine rødder i den nære orient, men indgår i vores kulturkreds, bl.a. i det middelalderlige symbol-sprog.⁹

Med så megen symbolværdi giver både rosen og rosetten en nutidig beskuer rig anledning til tankeflugt, fordi vi har så mange referencer til anvendelse af netop rosen. Men ophavskvinden til nr. 3080 har naturligvis ikke kendt til alle disse symbolværdier, men nogle har hun kendt, bl.a. fra udsmykningen af kirkens inventar, fra Biblens fortællinger og fra sagn og eventyr. Men vi ved intet sikkert om hendes motivering til at vælge netop de to motiver på mellemværket; vi kan kun formode. Efter at have gennemført min undersøgelse tror jeg ikke, at det er noget tilfældigt valg. Tekstilet fremstår med et såkaldt villet udtryk, dvs. at noget er valgt til og andet fra i selve fremstillingsprocessen. Hvis tilfældet havde rådet, var udtrykket ikke blevet så fast og klart. Ophavskvinden har sikkert haft forskellige motiver for sit indre blik, for trykte mønstre havde hun ikke til rådighed. Måske har hun valgt motiver, hvis komposition hun i særlig grad kunne huske og derfor kunne håndtere og få til at stå tydeligt frem også i den samlede komposition. Og så har hun vel syntes, at motiverne var dekorative?¹⁰

Broderet roset

Syningen af den broderede roset er sandsynligvis begyndt i midten, hvor der er 12 meget korte stråler, som ligner fletninger. De er dannet af tætte stopninger over og under de udspændte tråde, der går ud som en strålekrans til de diagonale kanttrå-

de. Disse kant- eller basistråde har nok været syet fast til et underlag, så faconen og proportionerne kunne styres under arbejdet. Cirkelmotivet er derefter dannet ved hjælp af stopninger mellem de udspændte tråde ved hele tiden at forskyde et stoppet felt i forhold til sidste rings stopning; på denne måde fuldendes rosetten, og der dannes figurer på en åben bund; grafisk giver det en oplevelse af en figur-grund-effekt.

Uden om rosetten viser der sig større og mindre ovale åbninger, og som det ofte ses på folkelige tekstiler, så er kompositionen ikke fuldstændig symmetrisk, selv om helhedsindtrykket er streng symmetri. De store ovale åbninger er enten anbragt to og to ved siden af hinanden eller over hinanden med et slyngestingsparti imellem. For det samlede udtryk gør det en forskel på opfattelsen af motivet som værende enten en fast komponeret roset eller blot et rundt motiv uden specifik betydning. Men måske er rosetten tænkt som billede på et hjul eller en cirkel, der som nævnt også er stærkt symbol-ladet.

En blandt 38 genstande

Genstand nr. 3080 hører som nævnt med til min undersøgelse af hvide bondebroderier fra Midt-, Vest- og Sydsjælland, hvor jeg indkredser det karakteristiske ved netop disse broderier set i forhold til andre regioners, bl.a. hedeboegnens. De er ikke nævnt i litteraturen som typer hverken egns-mæssigt eller tekstilhistorisk, og de har heller ikke fået synderlig opmærksomhed på museerne. Men i 1971 havde foreningen Danmarks Folkelige Broderier lånt og indsamlet 4000 privatejede tekstiler

fra Sjælland undtagen hedeboegnen, og blandt disse var der ca. 400 hvide pyntestykker fra bondekulturen – tekstiler af karakter som nr. 3080 fra Kalundborg Museum. Som medarbejder på Nationalmuseet arbejdede jeg i en måned sammen med andre museumsfolk på at registrere, fotografere og udstille disse mange tekstiler, og det var her, at jeg så, at de hvide tekstiler fremstod som 4-5 typer, som vi ikke tidligere havde været opmærksomme på. Jeg har derfor siden arbejdet med at finde svar på, hvorfor denne kulturblindhed kunne forekomme, og hvorfor den kunne blive ved igennem hele 1900-tallet. Min bog *Tekstil æstetik* og denne artikel løfter en del af sløret.¹¹

Undersøgelsens tekstiler udmærker sig – ligesom tekstilerne på udstillingen i Slagelse i 1971 – ved deres grafiske udtryk, deres motiver og deres kompositioner. Det grafiske udtryk skyldes fortrinsvis valg af teknik, f.eks. filering og slyngestingsnet, hvori dekorationerne fremstår klare og tydelige på en gennemsigtig bund.¹²

Motiverne er bl.a. hunde, fugle, træer, blomster og geometriske mønstre i spændingsfyldte forløb samt gennembrudte stofflader i ekstremt enkle udformninger. Tekstilerne fascinerede mig, fordi de på samme tid var enkle i udtrykket og mangeartede i tekstilteknologiske valg.

I de forløbne årtier har jeg flere gange arbejdet med tekstilerne for at kunne sætte ord på deres særegenhed. Jeg anvendte kultur- og tekstilanalyse, og jeg fremdrog mange nye oplysninger, men jeg fandt aldrig nøglen til, hvorfor de fascinerede mig,

drejer sig om reticellamønstre med et meget tidligt mønsterpræg og af en art, man ikke finder i de trykte mønsterbøger fra 1500- og 1600-årene.” Dette peger på, at vi sandsynligvis skal endnu længere tilbage i tid for at finde ophavet eller kimen også til bondebroderierne.

Tornehaves kildemateriale er sammenfaldende med materialet i min undersøgelse af de vest- og sydsjællandske tekstiler. Hun tager udgangspunkt i broderier fra første halvdel af 1800-tallet, hvoraf nogle havde været udstillet af foreningen Danmarks Folkelige Broderier, mens andre beror på museer, især på Falster, Sydsjælland og Bornholm samt i Nationalmuseet. Brug, alder og teknik stemmer stort set overens med tekstilerne i min undersøgelse.¹⁵

Renæssancens betegnelse for disse hvide broderier er reticella, og denne teknik udvikledes i Italien i 1500-tallet. Det er en gennembrudt teknik, der kan udføres dels som rent udtræksbroderi, dels som syede kniplinger, dvs. syet uden stofunderlag. Motiverne er fortrinsvis stjerner og geometriske figurer med rette linjer fyldt ud med net, cirkler, tunger og trekanter. De få gengivelser, som vi kender fra malerier, viser hørbroderier af en finhed, der ligger langt fra bondebroderierne, men teknikkerne og motiverne er altså sammenfaldende.

Broderierne udført i slyngesting – Tornehave bruger betegnelsen tungesting – inddeler Tornehave i tre grupper alt efter teknisk fremgangsmåde og fremkomne mønstre og motiver.¹⁶ Der gengives bl.a. et håndklæde fra Falster, som minder om

”hovedpersonen” i denne artikel, genstand nr. 3080. Stykket fra Falster har Elna Mygdal fotograferet i 1921, men mig bekendt har hun aldrig publiceret det hverken i billede eller tekst. Men hun har altså kendt til dets forekomst.¹⁷

I 1921 havde Elna Mygdal været ansat i to år på Dansk Folkemuseum, og vi kan derfor formode, at hun var meget opmærksom på at finde eksempler på tekstiler, der var specielle, eller som hun fandt var særligt danske i hele deres fremtræden. Sandsynligvis har tekstilet med de grove slyngesting og de store gennembrydninger hverken passet ind i hendes samtids kulturkanon eller kunnet honorere hendes egne æstetiske krav, som vi bl.a. kender dem fra hendes anmeldelser af kunstindustrielle udstillinger. Heri lægger hun som nævnt vægt på både teknisk perfektionisme og kompositorisk stringens. Hun var selv uddannet til, hvad vi i dag ville betegne som tekstildesigner, og hun vandt priser for sine egne tekstiler og tegninger, også internationalt. Hun vidste således, hvad hun talte om.

Stykket fra Falster sætter Tornehave i sin gruppe nr. 2 ud af 3 grupper, og hun betegner dem som “[...] nogle meget særprægede arbejder”, som hun kun har mødt på Falster. De udmærker sig ved, at der er ”huller” i tungestingsnettene.¹⁸

På bogens billeder kan man se, at hullerne er runde eller ovale som på mellemværket på nr. 3080. Tornehave hjælper os således til at udpege ”meget særprægede arbejder”, og i hendes forstand vil det bl.a. sige arbejder, der har lange aner.

Tornehave slutter afsnittet med gennemgang af slyngestingsbroderierne med følgende overvejelse: ”Ser man på et sådant groft udført arbejde, så er det svært at erkende, at dette skulle være en repræsentant for det mest forfinede, der er frembragt med nål og tråd, de syede kniplinger. Den spinkleste og letteste blandt disse er den belgiske point de gaze, der udmærker sig med sin spindelsvævsfine grund, syet med meget åbne tungesting. Det har de tilfælle med de grove, danske syede kniplinger, der er repræsenteret i dette kapitel”.¹⁹

I dag må vi så glæde os over, at Tornehave var i stand til at erkende sammenhængen og delagtiggøre os i den – og samtidig begræde, at Elna Mygdal ikke præsenterede os for sine mulige overvejelser desangående. Tornehave og Mygdal havde forskellige interesser i deres arbejde med kulturarven. De gik begge efter teknologi og form i tekstilerne, men Tornehave vægtede teknologien højest, mens Mygdal vægtede både teknologi og form, og ingen af disse var af en sådan standard, at hun fandt anledning til at delagtiggøre andre i tekstilernes eksi-

Fig. 9. Tings egenart i ord og billeder. Der er 12 farvelagte plancher i J.S. Møllers bog fra 1926 om folkedragter. Det er akvareller udført af frk. Bodil Müller, og valget af netop hende som maler viser Møllers særlige fornemmelse for og ønske om at indfange tingenes egenart. Bodil Müller (1884-1954) var uddannet tegner, kunstmaler og gobelinvæver, såkaldt kunstvæverske. Fra 1912 var hun tilknyttet Kunstindustrimuseet som illustratør, bl.a. i museets tilvækstprotokoller. Heri kan man se hendes præcise, men også poetiske gengivelser af historiske genstande. Bodil Müller var datter af Nationalmuseets direktør Sophus Müller og blev i 1926 gift med Kunstindustrimuseets direktør Vilhelm Slomann. (Se Christensen 2010, Paludan 2003 og Weilbach 1994)

stens. Mygdal søgte en anderledes perfekt æstetisk fremtræden både i udførelsen og i kompositionen.

”Smukt, godt Mønster”

Heldigvis har J.S. Møller delagtiggjort os i sin mening om mellemværket i Kalundborg Museum. Med kun tre ord i museets protokol giver han en positiv vurdering af det. Han skriver ”Smukt, godt Mønster” om stykket, og det er usædvanligt i forhold til de mange andre registreringer, som han med sin omhyggelige håndskrift har efterladt os i protokollen. Side efter side i den tykke foliant beskriver han indkomne genstande; de får nummer, navn og beskrivelse, datering, angivelse af proveniens, dvs. hjemsted, indkomstår og navn på giver, og det oplyses, om der er tale om køb, gave eller deponering. Eventuelt gives der særlige oplysninger i en slutkolonne.²⁰

Om genstand nr. 3080 står der i sin helhed: ”Blonde, fileret. Smukt, godt Mønster. Ca. 71 cm langt, ca. 12 cm br.” Man kan forestille sig Møller sidde og måle tekstilet – og så falde i staver og betragte mønstret. Hvorefter han skriver de tre ord ”Smukt, godt Mønster”. Der må i hvert fald være sket noget, som har bevirket, at han blev hængende ved mønstret, for det er ikke almindeligt for ham at komme med slige vurderinger og da slet ikke af normativ art. Han er en god registrator, præcis og kortfattet, og det er fortrinsvis, når han registrerer oldsager, at han tilføjer vurderende ord som f.eks. om et brudstykke af en bælteplade. Her har han følgende beskrivelse: ”Bronzens Overfl. ualm. Smuk og blank og Ornamentiken ualmindelig smuk og fin”.²¹ Eller når han registrerer middelalderlige mønter, hvor ordene kan suppleres med små tegninger.²²

Da Møller sad og registrerede genstand nr. 3080, fornemmede han måske det, som jeg har været mange år om at kunne beskrive og sætte ord på: nemlig at dette tekstil – og med det andre vest- og sydsjællandske tekstiler – har en tidsdybde og en livskraft, som er noget helt særligt, og som er anderledes end det, vi møder i hedeboSyningerne.

Min undersøgelse af de hvide tekstiler viste, at tekstilerne bl.a. fra Kalundborgegnen har en tidsdybde i sig og derfor mange betydningslag. Billed- og formsproget på tekstilerne, der er fremstillet mellem 1800 og 1850, går fortrinsvis tilbage til romansk tid lige efter år 1000. Motiverne kan således være omkring et tusinde år gamle, og de består både af hedenske og kristne motiver og symboler. Teknologisk fremviser mange af genstandene teknikker, som vi kender fra oldtiden, f.eks. slynge- stingsnettet, som vi ved, blev anvendt i Danmark for 6-7000 år siden.²³

HedeboSyningerne – især de kanoniserede typer, dvs. hvidsøms- og baldyringteknikkerne – har en langt kortere tidshorisont, idet de fortrinsvis repræsenterer formsprog fra renæssance og barok, hvilket giver dem en tidsdybde på kun 500 år. Med hensyn til teknologi, dvs. teknik- og stingtyper, er hedeboSyningerne også langt mere begrænsede i deres valg end tekstilerne fra Vestsjælland. De koncentrerer sig om at bearbejde selve stoffladen, hvorimod der i de vest- og sydsjællandske tekstiler også arbejdes med flade- eller stofdannende teknikker, f.eks. slynge stingsnet og filering, hvorfor deres udtryk er mere varierede. Til gengæld er hedeboSyningernes billedsprog, dvs. deres sym-

bolladede motiver, stort set de samme som på de vestsjællandske tekstiler, men de er sværere at få øje på, fordi hedebotekstilernes kompositioner er så tætte og fulde af detaljer. Det er helheden frem for enkeltmotiverne, som først fanger øjet, ved tekstilerne fra hedeboegnen, hvor det ved de vestsjællandske tekstiler både er helhed og detalje, der fastholder beskuerens opmærksomhed.

Så noget usædvanligt må Møller have set og tænkt, siden han kalder mønstret smukt og godt. Han har ikke set lignende tekstiler gengivet i Mygdals artikler, og mellemværkets fremtræden ligger slet ikke inden for de rammer, som hans samtidige museumskolleger havde udstukket som værende forbilledlige og noget, der skulle værnes om på museerne. Det var altså ikke et stjernestykke set med samtidens øjne.

J.S. Møllers særlige blik

Møller var en markant og yderst produktiv person, der skrev artikler, videnskabelige værker og med stor iver deltog i den standende debat både

skriftligt og mundtligt. Som læge og museumsleder beskæftigede han sig dels med lægevidenskabelige emner, dels med kulturhistoriske emner. I denne artikel vil jeg koncentrere mig om hans bog *Folke- dragter fra Nordvestsjælland* fra 1926, som er et af hans hovedværker. Heri skriver han ikke alene om dragter, men også om tilvirkning af andre tekstiler, f.eks. ”Det finere Haandarbejde”, som han kalder broderiet.²⁴

Det er dog ikke så meget indholdet, jeg vil fokusere på, som måden, Møller skriver på – eller rettere tonen i hans bog. For der er det særlige ved Møllers bog, at der ligger en undertone af respekt for de omtalte mennesker og deres levevis. Sammenlignet med f.eks. Mygdal så er det tydeligt, at Møller går efter noget andet og måske mere, end Mygdal gjorde. Hos Møller føler man sig ofte hensat til bondekvindernes dagligdags gøremål; sådan er det sjældnere

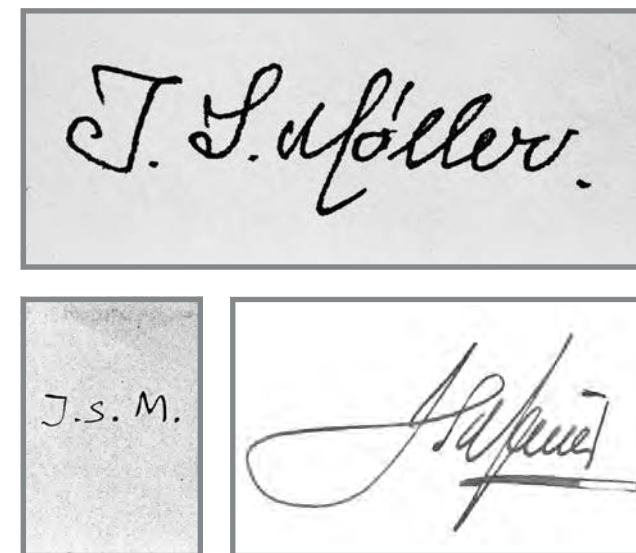

Fig. 10. Underskrift og signatur. Jens Schou Christensen Møller kaldte sig og underskrev sig altid J.S. Møller, men underskrift og signatur blev tilpasset situationen. Fra Kalundborg Museums tilvækstprotokol kender vi Møllers sirlige håndskrift, og hans ”daglige” underskrift svarer til protokolskriften – gengivet øverst fra et arbejdsblad fra 1946. Anderledes imponerende er hans officielle underskrift, der nærmest er grafisk udformet som her nederst til højre fra museets bestyrelsesprotokol i forbindelse med et mødereferat fra forretningsudvalget i 1909. Endelig anvendte han til arbejdsbrug initialer som de her gengivne fra 1933. De er typiske for tiden i deres næsten kvadratiske form og med punktum efter hvert bogstav. Underskriften fra bestyrelsesprotokollen beror på Kalundborg Museum, de to andre på Holbæk Museum.

med læsning af Mygdal, der er langt mere kontant, faglig og til tider docerende, hvilket sandsynligvis skyldes, at hun gerne ville påvirke sin samtids broderi. Mygdal beskriver f.eks. hedebo broderiernes syede kniplinger således: ”Knaphulstingene vexle med *enkelte og dobbelte Ethuller*, ogsaa kaldede *smaa og store Huller*. [...] Sidde disse i ret Linie, syes der over sidstnævnte Slags en *Tætgang*, det vil sige, at der kastes tilbage en Gang i hvert Hul, og dernæst syes en tæt Række Knaphulsting over [...]”.²⁵

Mygdal betragter tekstilerne ”udefra” og beskriver dem teknisk og formmæssigt. Møller har snarere en evne til at skrive om tingene ”indefra”. At beskrive et fænomen eller en genstand udefra og ind er fortrinsvis registrerende og opremsende med angivelse af f.eks. materiale, mål, teknik, mønster, anvendelse m.m.

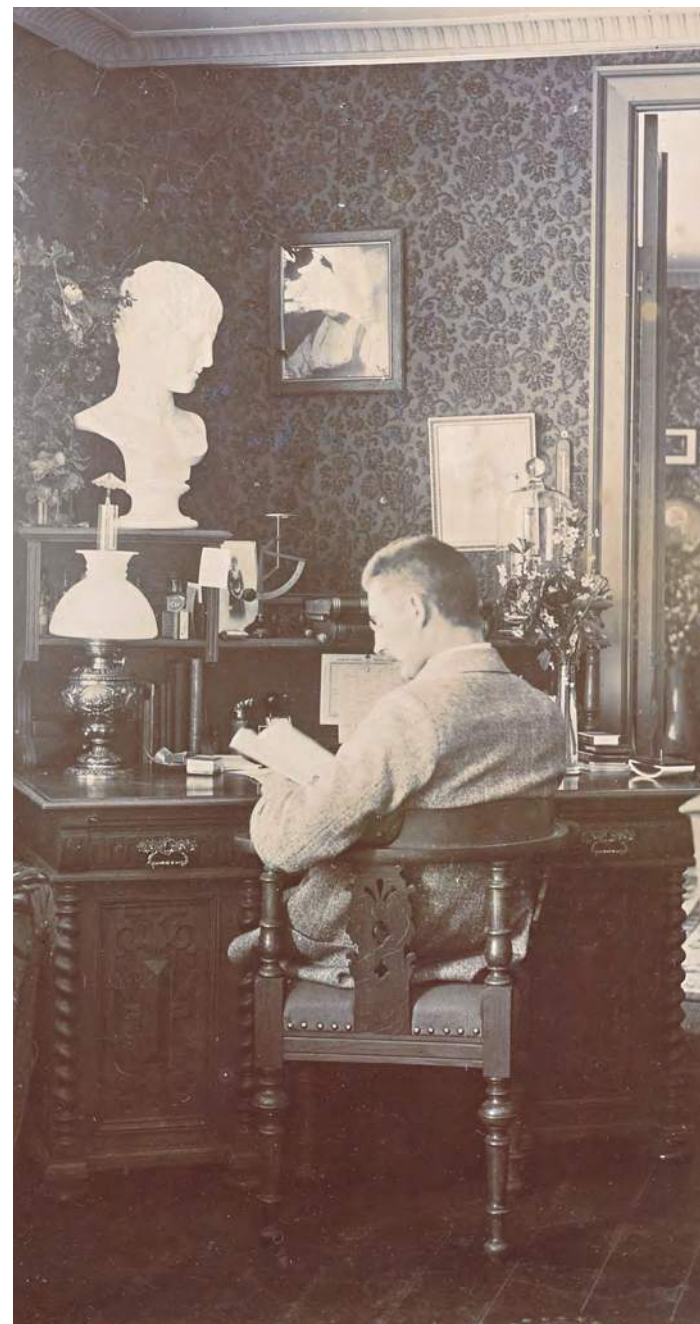
At beskrive den samme genstand indefra og ud er en fortælling og en afdækning af en persons handlinger, ønsker, mål og valg, f.eks. i fremstillings- og brugsprocessen, samt personens kunnen og forhåbninger. En sådan beskrivelse kan naturligvis også indbefatte en ren registrering.

Møller har denne særlige evne til at beskrive indefra og ud, så livet med tingene bliver levende. Han registrerer ikke kun, at et stykke tekstil ser sådan og sådan ud, men nævner ofte noget om det hånddelag, der lå bag frembringelsen og brugen af tingen. Det vil sige, at relationen mellem menneske, handling og ting kommer i spil. Møller anlægger et helhedsperspektiv, når han beskriver mennesker og deres ting, gøremål og tanker.

Måske skyldes dette forhold, at han var mere interesseret i tingene for menneskenes skyld og ikke var som så mange andre kulturpersoner i samtiden, hvis interesse især rettede sig imod at afdække kulturens stade rent udviklingsmæssigt. Dette skete især ved typologiske studier og f.eks. udarbejdelse af atlas og udbredelseskort. For Møller var en bondekones hovedtørklæde måske nok et levn fra fortiden, men han så det mere som en del af et levet liv og ikke først og fremmest som en mulig museumsgenstand og kilde for kulturhistorisk forskning. Dette forhold kan illustreres med følgende citat fra hans bog:

*Ejendommeligt er det, at Huen (med Tørklædet) aldrig toges af (undtagen naar en Stadshue skulle paa, eller naar Haaret skulle ordnes) heller ikke om Natten. Da Tørklædet bandtes saa stramt, medførte dette en Ejendommelighed, som jeg ofte har iagttaget: Huden under Huen var naturligvis altid ganske lys og dannede en underlig Modsætning til det vejrbidte Ansigt; og hos ældre Kvinder blev det ydre Øre efterhaanden tyndt, konturløst og stift; Stivheden kunne være saa betydelig, at det ofte viste sig vanskeligt at undersøge Trommehinden, da Øregangen paa Grund af Stivheden i den bruske Del af Øregangen ikke kunde rettes ordentlig ud, hvilket er nødvendigt for Undersøgelsens Skyld.*²⁶

Hans tekster viser således, at han var opmærksom på (og interesseret i) de mennesker, der havde brugt tekstilerne. Møller må have haft et stort behov for selv at forstå folks liv og færden, ellers ville han ikke have bemærket så mange detaljer, som han beskriver på fornem vis.

Når han f.eks. skriver om dragtdele, så holder han sig ikke kun til tingene; han tegner samtidig et billede af livet rundt om og med tingene, sådan som citatet om tørklædet og de deformerede ører er et eksempel på. I museernes første tid samlede interessen sig ellers fortrinsvis om selve tingene, hvorimod der sjældent er indkommet eller efterspurgte oplysninger om de mennesker, der fremstillede tingene. Ophavskvinderne er derfor anonyme og svære at efterspore, hvilket mange forskere efterfølgende har måttet sande.²⁷

Folkeminder og materiel kultur

I Møllers folkedragtbog er det ikke pittoreske eller nostalgiske tilbageblik, der dominerer, men som et spejl af sin tid berømmer Møller i visse passager fortiden, f.eks. i slutningen af bogen, hvor han efter en følelsesladet beskrivelse af malkning en vinterdag i barndommens lune stald skriver følgende: ”Underligt da at tænke sig, at saa mange Piger nu ikke vil malke. Der er noget forkert ved vor Tid! Men alle disse Arbejder har været en mægtig Kulturfaktor, som næppe kan skattes højt nok: Haandelag, Skønheds- og Farvesans, utrættelig Flid og Sparsommelighed var Udbyttet”.²⁸

Som nævnt er det ikke romantiske beskrivelser, der er det fremherskende hos Møller, men snarere realistiske eller beskrivende beretninger om folks levevis og livsvilkår. En af grundene til denne for-

Fig. 11. Ved skrivebordet. J.S. Møller nedsatte sig i 1893 som læge i Kalundborg og blev året efter gift med Ingeborg Dorthea Partsch. Møller ses her i deres hjem i et hjørne med skrivebord, petroleumslampe, brevvægt og en bog i hånden – et tidstypisk glimt af et ”studerekammer”. (Kalundborg Museum, inventarnr. 10.923)

ståelse for ting og det levede liv kan være, at Møller som læge for mange beboere på bl.a. Røsnæs kom tæt på et levet liv, der i stort og småt mindede om eller viste, hvordan bondekulturen havde været. Men det kan ikke være hele forklaringen, for indsigt behøver ikke at afføde respekt. Han udviste respekt og nærvær og ville gerne opdage og forstå sammenhænge, bl.a. om teknikker og brug, følelser og livsholdninger.

Når man læser Møller, så falder man ofte i staver, fordi både sproget og fortællingen er associerende – han prøver at fastholde en bid af fortidens menneskers liv gennem at beskrive deres ting. Måske er det, fordi han dybest set er mere interesseret i menneskenes liv end i den materielle kulturs liv? En del andre samtidige forfattere og museumsstiftere har i hvert fald en større grad af informativ tone over deres tekster; de fornemmes i højere grad som belærende, hvor Møller nok mere ønsker at fremme forståelsen og naturligvis øge læsernes viden. Men først og fremmest ville han selv forstå, hvordan og på hvilke præmisser livet før ham blev levet. Bl.a. fordi han ifølge Åse Jordal-Jørgensens undersøgelse brugte denne viden i sit lægevidenskabelige univers til at bekæmpe sin egen tids overtro, f.eks. kvaksalveri.²⁹

Jeg mener dog, at Møller har et videre eller dybere sigte med sin sammenkædning af folketro og materiel kultur. Rigtigt er det, at netop overtro, folkeminder og folkeeventyr fylder meget i Møllers kulturhistoriske forfatterskab. I nogle af hans bøger er der netop lagt vægt på folkeminder, mens det i andre fortrinsvis er de materielle levn, der er

i fokus. Det allersidste afsnit i folkedragtbogen er et eksempel på, hvordan han kæder folkeminder og konkrete handlinger sammen, hvorved læseren bedre kan forestille sig bondebefolkningens levevis. Det er netop denne forståelse af fortidens livsvilkår, som Møller stræbte efter at give videre til sine læsere. Han skriver:

[H]ertil kommer, at Folkets store, ældgamle Skat af Æventyr og Sagn og af Fortællinger om Forfædres Liv og Sognets Begivenheder atter og atter fortæltes i de lange Vinteraftner, naar Rokken snurrede og Karterne skrattede, og navnlig droges frem under de fælles Arbejdssammenkomster, f.eks. Kartegilderne, alt imens en og anden til en Afveksling foretog en af de gamle Viser; dette Folkemindestof blev derved holdt levende gennem Tiderne. Intet knytter som denne nationale Skat Folkets Nutid til dets fjærne Fortid.³⁰

Måske giver Møller selv det væsentligste svar på, hvorfor han forsker og skriver, som han gør. I 1932 skriver han en nekrolog over Karoline Graves, der ud over at være husmandskone også havde virket som folkemindesamler og forfatter og i 1917-1923 havde været ansat som kustode på Kalundborg Museum. I forbindelse med omtale af hendes bog *En Almuekvindes Liv* skriver Møller følgende: *Bogen giver et helt Stykke Landhaandværker- og Husmandshistorie fra sidste Halvdel af forrige Aarh. Hun har set paa dette Liv indefra – ikke udefra eller oppefra. Bogen vil en Gang blive regnet for klassisk i sin jevne Storhed, Sanddruhed og Inderlighed. Den er en Lovsang til Arbejdsomheden og, trods Livets Alvor og haarde Kaar, der præger Bogen paa hver Side, en Lovsang til Livet, en Tak for det Liv, der er givet os Mennesker.³¹*

Det var måske netop dette skudsmål eller eftermæle, som Møller gerne selv ville have: sanddru og inderlig? Og ikke mindst at blive husket for at beskrive livet og genstandene indefra og ikke udefra og slet ikke oppefra, hvilket med et nutidigt udtryk kunne betegnes som smagsdommeri.

Møllers levnedsbetegnelse

Mit kendskab til Møllers bog om dragter og tekstiler rækker tilbage til slutningen af 1960'erne, hvor jeg læste europæisk etnologi på Københavns Universitet. Men jeg stiftede først bekendtskab med en kopi af hans upublicerede selvbiografi, da jeg var næsten færdig med at skrive denne artikel – helt konkret da jeg var nået hertil.³²

Selvbiografien er en såkaldt levnedsbetegnelse, og Møller skrev den på opfordring fra Ordenskapitlet, i forbindelse med at han i 1931 blev ridder af Dannebrog og ti år senere blev udnævnt til dannebrogsmænd. Betegnelsen falder således i to dele, hvoraf den første blev afsluttet i 1934 og den anden i 1942. Møller kalder sin levnedsbetegnelse *Et Tilbageblik paa mit Liv*, og første del er på 66 maskinskrivne A4-sider, mens anden del er på 24 sider.

Stor var min forundring – og glæde – da jeg i levnedsbetegnelsen fik bekræftelse på nogle af mine formodninger om Møllers drivkraft for at forske og skrive, som han gør, bl.a. i dragtbogen. Indledningsvis skriver han, at han vil forsøge at udrede forudsætningerne, der har været drivkraften i hans livs stræben.³³

Længere fremme i levnedsbetegnelsen kommer han nærmere ind på forholdet mellem genstande og fortællinger og hans rolle som museumsmand. Han skriver bl.a.: *[J]eg kom snart til den Overbevisning, at Tingene i et Museum snart vil blive døde Genstande for de Besøgende, hvis man ikke gør det muligt for disse at se dem i Kulturhistoriens Lys, hvis det ikke er muligt ogsaa i Skrift at kunne fortælle de Besøgende om tidligere Tiders Levevis, Skikke og Tro samt at vise ogsaa dette i Udviklingens Lys og som Led i den hele Menneskeheds materielle Kultur og Aandskultur. Ligesom jeg selv til at begynde med maatte søge at forstaa, saaledes følte jeg efterhaanden ogsaa en Pligt til efter fattig Evne at gøre andre delagtige i denne Forstaaelse. Dette gjaldt navnlig Almuekulturen, den materielle som den aandelige, hvis Studium hidtil omtrent ganske havde været forsømt heri Landet, selvom Indsamlingen saavel til Museerne som af Folkeminder i videste Forstand havde været drevet med Iver og stort Udbytte paa mange Hold. Derimod havde Oldtidskulturen samt Middelalderens og Renæssancens Kultur fundet udmærkede hjemlige Dyrkere. Men Grundlaget for et saadant Studium af Almuekulturen maatte ikke blot, som nævnt, bestaa i Indsamling af materielle Genstande, Stuer, Klædedragter, Redskaber m.m., men ogsaa i Indsamling af mundtlige Overleveringer ikke blot om disse Genstandes Benyttelse men ogsaa om de Skikke, der havde været knyttede til dem og til deres Anvendelse, og til den Tro, der laa bag. Lægens Gerning giver ham ofte Lejlighed til at komme saadanne Skikke og saadan Tro paa Sporet og tæt ind på Livet. Naar Sygdom indtræffer, naar Døden kommer, naar det er svært for*

Kirsten Andersdatter står til venstre sammen med sin datter Ane, der blev født i 1838. Fotografiet er taget af A.B. Bryndum mellem 1864 og 1871, hvor han bl.a. ernærede sig som fotograf. Hans andre fagbetegnelser var bl.a. farmaceut og boghandler. (Kalundborg Museum 3085d)

Kirsten Andersdatter var født i Tårnborb Sogn ved Slagelse i 1803 som datter af husmand Anders Hansen og Marie Nielsdatter. Som voksen var hun tjenestepige forskellige steder på Slagelse-egnen og hos det bedre borgerskab i Slagelse.

I 1836 føder hun en søn, hvis far opgives at være smedesvend Peter Jespersen. Efter dåben flytter de til Kalundborg, hvor Peter Jespersen bliver smed på Lerchenfeld Gods, og to år senere bliver de gift og får flere børn. På et fotografi taget af fotograf A.B. Bryndum i Kalundborg mellem 1864 og 1871 ses den godt 60-årige Kirsten Andersdatter med sin voksne datter Ane – givers mor.

Da jeg som nævnt i artiklen om J.S. Møller daterer broderiet til at være fra ca. 1830, må Kirsten Andersdatter have syet det, da hun var tjenestepige i Slagelse.

Såfremt ovennævnte antagelser holder stik, så står vi hermed i den usædvanlige situation at kunne vise et fotografi af en kvinde, der har fremstillet et broderi fra den traditionelle bondekultur – ovenikøbet et markant broderi.

For personalhistorisk efterforskning takkes Gudrun Lund, Holbæk Museum, og hendes mand, Søren Lund.

Mennesker, kommer der ofte mangt og meget frem til Overfladen, som ellers ligger i Skjul. Og som det Almuebarn, jeg er, har jeg vel ogsaa haft nogle særlige Betingelser og Forudsætninger til at kunne forstaa Almuens ofte dulgte Sjælsindhold. Min Barndoms Oplevelser, de mange Sagn og Fortællinger, jeg da havde hørt, Almuens Trosindhold, som jeg da havde lært at kende, og ikke mindst Fars Fortællinger har sikkert været den dybestliggende Spore til at tage hele dette Arbejde op. Og er mit Arbejde i saa Henseende i nogen Grad lykkedes, saa turde dette i væsentlig Grad bero herpaa. Hertil kom, at de Oplysninger, som jeg under indsamlingen til Museet havde indhøstet, og de Erfaringer, jeg under denne havde gjort, for en stor Del vilde dø med mig, hvis jeg ikke kunne forelægge dem i trykt udarbejdet Form. Hertil følte jeg da en ligefrem Pligt.³⁴

I dette citat viser Møller, hvor magtpåliggende det er for ham at tænke i helheder, når han skal formidle viden om bondekulturen, både når det gælder genstande og fortællinger, tro og sagn. Men i dragtbogen beskriver han også mennesker i deres hverdagsunivers, så læseren kan få billeder på nethinden af konkrete personer. Han personificerer så at sige fortiden. I bogen trækker han således sine lokale meddelere frem ved navns nævnelse og skaber på den måde en levende eller livagtig linje bagud. F.eks. skriver han følgende efter en lang navneopremsning: *Mange af ovennævnte er nu døde. Dette gælder saaledes den noget tunghøre Ane Hansen, Ulstrup, med det fine, blide Ansigt; hun kunde ligge og stryge min Haand, naar jeg tilsaa hende under hendes Sygdomsanfald; ofte endte Besøget med, at hun gav*

mig et og andet med til Museet, som hun vidste, jeg vilde blive glad for. Dette gælder ogsaa hendes Mod-sætning, Maren Hans Jørgens', som altid under mine Besøg var fuld af Spøg og rungende Latter; aldrig glemmer jeg mit sidste Besøg hos hende, faa Timer før hendes Død; saa daarlig hun end var, brød ved min Ankomst endnu en sidste Gang hendes smittede Humør frem, og jeg maatte som Afskedsgave – vi vidste begge, at vi ikke saa hinanden oftere i levende Live – modtage nogle af hendes allerstørste Æbler. Og da jeg var kørt, krævede hun, der hele Dagen intet havde villet nyde, at faa Sylte med stærk Sennepssovs til, som hun spiste; men det blev ogsaa hendes sidste Maaltid. Tre Ønsker havde hun udtalt til sine Nærmeste; at hun ikke vilde hensættes i den moderne Indretning, som et Kapel er, at hendes Kiste ikke matte have den moderne hvide Farve og at hun, paa moderne vis, ville "synes" af mig.

Disse to: Typen paa den fine Kvindelighed og Typen paa den sprudlende, livskraftige Kvinde, der bringer Tanken hen paa adskillige af Sagaernes nordiske Kvindeskikkelser, fødtes, levede og døde i en høj Alder i samme lille Landsby paa Røsnæs. Indenfor disse to Typer rummes alle de andre. Jeg bringer ikke blot disse to, men alle de andre døde, nævnte som unævnte, en Tak for alt.³⁵

Ved læsning af Møllers beskrivelse træder de gamle kvinder klart frem. En sådan persontegning hjælper sikkert også mange læsere til selv at kunne trække tråde en eller to generationer længere bagud og forestille sig kvindernes formødre i de dragter, som museet udstiller, eller som beskrives i bogen. Der bliver på sæt og vis sat persontyper og liv på museumsgenstandene.

Karakteristik af Møllers tekster

På baggrund af ovenstående vil jeg sammenfatte det karakteristiske ved Møllers skrivemåde i følgende tre punkter:

- 1) I beskrivelsen af bondekulturen er der en stærk sammenhæng mellem folkeminder (overtro, sagn, eventyr og myter) og tidens materielle genstande og mange gøremål. Det ses f.eks. i hans tekster om tekstiler, der ofte sættes ind i en større sammenhæng eller får større spillerum og betydning, både da de blev anvendt i bondemiljøet, og senere, da de overgik til at være museumsgenstande og dermed blev kilder til hans artikler og bogudgivelser.
- 2) Teksterne om tekstiler udviser stor respekt for mennesker og deres liv og levn; de er fagligt oplysende, men ikke så specifikt registrerende eller docerende som en del andre samtidige skribenters tekster.
- 3) Møller får sin læser til at falde i staver.

Æstetisk erfaring og identitetsdannelse

Når en læser falder i staver ved læsning af Møllers tekster, så er det, fordi de – sagt med et filosofisk begreb – rører vedkommende, og det skyldes som nævnt både sproget og fortællingen. De sender læserens tanker og følelser på langfart, men Møller fabulerer ikke – han får læseren til det. Tankerne kan handle om bondekonernes levevis, men også om læserens egen tid og levevis. Møllers tekster kan således få læseren til at associere til egne meninger og livsvalg, hvorved de kan være med til at forme og eventuelt forandre vedkommendes holdninger.

Æstetisk erfaring er et filosofisk begreb, der betyder, at man på grund af en oplevelse sanser, føler og tænker og dermed får et æstetisk beredskab til at aflæse sine omgivelser og reflektere over dem. På den måde kan en oplevelse og de efterfølgende funderinger ændre på ens hidtidige meninger og selvopfattelse og dermed på ens identitet.³⁶ Det var sådanne forhold, jeg fokuserede på i min undersøgelse af 1800-tallets tekstiler. Da det karakteristiske ved disse tekstilers formsprog viste sig at være deres kompleksitet og mange betydningslag, ser jeg en sandsynlighed for, at de kan opleves som vedkommende i dag, idet det moderne netop kan karakteriseres ved kompleksitet og mange løsningsmuligheder. Dertil kommer, at tekstilernes tydelige grafiske udtryk honorerer nutidens krav om hurtige tilgange til oplevelser.

Jeg mener derfor, at andre end mig kan få lignende oplevelser og erkendelser ved mødet med disse tekstiler, ikke mindst fordi vi i vor tids kunst, arkitektur og design trækker på de samme universelle grundfigurer, som både middelalderens håndværkere og tekstilernes ophavskvinder kendte og brugte.

Jeg anser tekstilernes ”evne” til at fastholde beskueren i denne stadige undren som en af deres største styrker, fordi de på sæt og vis presser f.eks. museumsgæster til personlig og eksistentiel involvering. De holder beskueren fast, fordi de genererer en spænding i mellemrummet mellem sig selv og museumsgæsten.

Derfor mener jeg, at genstand nr. 3080 på Kalundborg Museum og med den andre lignende tekstiler kan gives ny betydning eller revitaliseres, dvs. bringes frem fra museumsgemmerne og indtage en vedkommende plads i den nutidige og fremtidige museumsformidling.

Regional kontra lokal synsvinkel

Da jeg gennemførte undersøgelsen af de sjællandske tekstiler og skrev bogen *Tekstil æstetik*, så jeg ikke på, hvem der havde fremstillet tekstilerne. Ej heller fra hvilket museum de kom. Mit blik var alene rettet mod de enkelte genstande og deres komposition og teknologi, kort sagt mod deres udtrykskraft og fascinationsevne. Da jeg efterfølgende skulle skrive denne jubilæumsartikel, var det oplagt at sammenkæde mine nyvundne erfaringer med Møller og hans arbejde som indsamler og forsker.

I årenes løb har jeg ofte fået den samme tanke, når jeg stod over for tekstilerne, nemlig: ”De minder mig om Hvidernes og Valdemarernes mange bygninger på Sjælland; om de store rødstenskirker i Kalundborg, Sorø og Ringsted”. Disse bygninger har en tone, som jeg genfandt i tekstilerne, uden at jeg før afslutningen af undersøgelsen kunne sætte ord på hvorfor. Tekstilerne har denne intense tone, som bygningerne og især murstensvæggene også har; de har kraften i sig. Bygningerne og tekstilerne er så at sige ”rundet af samme tid”, selv om der er næsten 1000 år imellem deres tilblivelse.

Det var også tekstilernes stærke udtryk og mange fortællinger, der gjorde sig gældende, da fotografen og jeg ”legede” med dem for at fotografere stem-

ningsbilleder. Jeg stod med dem og bevægede dem i sollyset, mens fotografen skød og skød. Jeg syntes på ingen måde, at vi øvede vold mod tekstilerne – eller manipulerede med dem. De intense udtryk havde de jo i sig; vi skulle blot indfange dem rent visuelt.

Mit forskningsprojekt om tekstilerne blev planlagt og udviklet i sommeren 2005. Fem museer ønskede at afprøve og udvikle nye samarbejdsformer dels affødt af de såkaldte kulturforsøg, som kulturminister Jytte Hilden søsatte, dels affødt af og tilpasset tiden efter kommunalreformen, som trådte i kraft i 2007 med krav om nye relationer på tværs af de hidtidige kommunale og amtslige inddelinger. Museerne vidste, at de i de kommende år skulle indgå i nye samarbejdsrelationer både af strukturel og af forsknings- og formidlingsmæssig art. I møderne i 2005 deltog ledere og medarbejdere fra de kulturhistoriske museer i Holbæk, Sorø, Greve og Roskilde og fra Køge Skitsesamling samt undertegnede, der dengang var lektor og forskningsleder på Danmarks Pædagogiske Universitet.

Projektgruppens overordnede formål var at afprøve, hvilke muligheder der kunne ligge i at anlægge en større regional synsvinkel på et sammenligneligt genstandsmateriale. Hvilke nye erfaringer ville museerne få ved at indgå i et sådant samarbejde? Og hvilke nye forskningsresultater kunne det resultere i? Som forskningsobjekt var det oplagt at vælge bondekulturens hvide pyntestykker fra begyndelsen af 1800-tallet, fordi de er fremstillet i tusindtal over hele Sjælland, og mange af dem er bevarede både i private hjem og på museer.

De konkrete mål for projektet var således dels at afprøve og udvikle såkaldte klyngesamarbejdsformer inden for museumsområdet, dvs. samarbejde mellem flere museer i flere regioner dels om muligt at revitalisere museernes genstandssamlinger i forhold til oplevelsesøkonomiens krav om autenticitet og relevans. Endelig blev det besluttet at lade tingene og deres udtryk være omdrejningspunktet i undersøgelsen og den eventuelt efterfølgende formidling, fordi de måske kunne appellere til nutidens krav om nærhed, oplevelse og selvscenesættelse. Til selve undersøgelsen blev der udvalgt genstande fra museerne i Kalundborg, Holbæk, Sorø, Haslev og Greve, og Holbæk Museum påtog sig ansvaret for indlån og sikring af tekstilerne fra de fire andre involverede museer. Det var også Holbæk Museum, der helt konkret lagde hus til undersøgelsen. Forskningsprojektet blev eksternt finansieret, og jeg fik til opgave at gennemføre og publicere undersøgelsens resultater.

Ét er jeg i hvert fald sikker på: Havde jeg anlagt en lokal synsvinkel i stedet for den større og regionale synsvinkel på det udvalgte genstandsmateriale, så var jeg ikke nået frem til at fange den romanske tone. Hvert museums tekstiludtryk kunne nemt have lukket sig om sig selv, så jeg var standset med afdækning af lokale karakteristika, f.eks. Kalundborgegnens muntre hunde og charmerende fugle, Sorøegnens fascinerende træer, der minder om udhuggede træer på middelalderens døbefonte i granit, Holbækegnens stringente livssymboler i form af kors og romber, Haslevegnens væld af kors og Greveegnens overdådige broderier. Jeg ville formodentlig have haft svært ved at se, at de på et overordnet plan havde noget til fælles.

Det viste sig således at være en god beslutning, at jeg helt fra begyndelsen af undersøgelsen skulle vriste mig fri af lokal binding og se tingene i et større geografisk perspektiv og især holde fast i den oplevelse af noget fælles, som jeg havde fået på udstillingen i Slagelse i 1971. Det var denne beslutning, der styrede mig igennem de følgende tre år, og overraskende var det i hvert fald for mig, at tekstilerne i undersøgelsen havde så stærk og markant en fællesnævner, nemlig den romanske tone.³⁷

Hvis Møller ikke havde haft sin særlige fornemmelse for tingenes egenart og kun havde modtaget tekstiler, der lå inden for tidens konsensus som bevaringsværdige, så havde der manglet en brik i det regionale særpræg – et særpræg, der måske aldrig var blevet opdaget. Vi ville måske stadig have betragtet disse grovere tekstiler som uinteressante og netop kun som grove efterligninger af de finere hedebo-broderier; have betragtet dem som ukultiverede genstande og ikke som materielle levn, der rækker tusinder af år tilbage og på samme tid rummer fortid, nutid og fremtid (fig. 13). Det er genstande, der kan ”bære over tid”, fordi de giver os som beskuerer ansporing til at beskæftige os med æstetiske og eksistentielle forhold før som nu.

Måske vil undersøgelser af andre museers tekstilsamlinger kunne fremvise lignende resultater som denne artikel: nemlig at disse tekstiler med enkle dekorationer med stærke udsagn rent faktisk findes på flere museer. Hvornår de er indkommet, må indtil videre stå hen i det uvisse. Tornehave nævner enkelte eksempler fra forskellige museer, og min undersøgelse supplerer hendes oplysninger. Men

Fig. 13. Tekstil med lys og skygge. Til alle tider har mennesker været draget af lys og skygge og af at skabe former. Fotografen har her indfanget en stemning i Kirsten Andersdatters broderi. Men ved fotografering af stemningsbilleder til bogen *Tekstil æstetik* viste det sig, at langt fra alle undersøgelsens broderier havde så stor kreativ valør, at et stemningsbillede fik tilstrækkelig æstetisk kraft. Kirsten Andersdatters broderi rummede imidlertid nok til at give nye udtryk fra sig. (Kalundborg Museum, nr. 30809. (Foto: Kirsten Bille)

om andre museumsstiftere eller -ledere også har efterladt skriftlig dokumentation om deres mening om disse tekstiler, sådan som Møller gjorde det i protokollen, ved vi endnu ikke. Ét ved vi dog: Få kulturhistoriske museer har så stor og varieret en tekstilsamling som Kalundborg Museum, og få har bearbejdet og dokumenteret deres tekstilsamling som Kalundborg Museum.

Den romanske tone

Hvordan jeg i min undersøgelse af de sjællandske tekstiler når frem til, at det netop er den romanske tone og tekstilernes tidsdybde, der er deres særkende, er der desværre ikke megen plads til i denne artikelform. Men en kort omtale må med for at kunne sandsynliggøre formodningen om, hvorfor Møller skrev de tre ord i protokollen.

Jeg vedgår gerne, at undersøgelsens 38 tekstiler – og dermed genstand nr. 3080 – har haft en vis magisk virkning på mig, har fastholdt mig og bevirket, at jeg blev kraftigt involveret.³⁸

For at lede efter en af årsagerne til min fascination af tekstilerne tog jeg Bodil Tornehave ”i hånden” og efterforskede hendes formodning om, at bonde-tekstilernes motiver rækker længere tilbage end til renæssancen. Jeg studerede de forudgående tidsperioders formsprog og billedsprog, og jeg mødte resonans i romansk kunst og håndværk, der stammer fra ca. 1100 til 1230 og således er den del af middelalderen, der ligger mellem vikingetid og gotisk tid.

Resonansen førte mig til den tese, at bondetekstilerne har den romanske tids udtryk og symbolik i

sig både med hensyn til billed- og formsprog. Og måske var en del af den romanske tids tænkemåde stadig aktuel for bondekonerne?

Det var tonen og tyngden i både formsprog og billedsprog, der ”snakkede sammen”, f.eks. talte de romanske døbefonte udhugget i granit i samme ”toneleje” som tekstilerne med deres vævede og broderede dekorationer. Men ikke bare tonelejet er ens; der er også direkte sammenfald i formsproget, f.eks. i kompositionen af træer. I M. Mackeprangs store bog om middelalderlige døbefonte ses flere gengivelser af udhuggede granitfonte med træer af samme type som på nogle af de undersøgte tekstiler. På trods af materialernes forskellighed og dermed også forskellige tekniske udførelser er der åbenlyse fællestræk, især med hensyn til linjeføringen og motivernes tætte og intense udtryk.³⁹

Kunsthistorikeren Lise Gotfredsen har i en række publikationer beskrevet og analyseret romansk tids kunst, og hun understreger, at middelalderens mennesker ikke bare levede i en anden tid, men at de først og fremmest tænkte anderledes om naturen og forholdet mellem mennesker og natur, end de fleste vesterlændinge gør i dag. Naturen var ikke blot konkret ”til stede”, men også til for menneskets skyld på åndelig vis. Naturen opfattedes som Guds store ordbog og som et spejl for vores væren, ikke alene i praktisk forstand, men som en vej til erkendelse af gudsriget. Alting i naturen, f.eks. planter, var andet og mere end planter. Kunsten inddrog naturens væsener som symboler og var således det forædlende og forklarende medium mellem natur og ånd. Den lod f.eks. rosen og hjorten stivne i for-

enklede, men genkendelige former, bl.a. udhugget i sten. Den fuldendte blomst med et helligt antal blade symmetrisk placeret omkring et centrum blev holdt fast som en påmindelse om, at Guds rige er evigt bag fænomenernes foranderlige og skrøbelige overflade.

Gotfredsen udtrykker det bl.a. således: *Billederne var jo lavet for at være ”Skriften for dem, der ikke kan læse” – og det kunne de færreste. Her kunne man se, hvad man skulle tænke, tro og håbe. Kunsten var ikke i første række æstetisk, men en vej til meditation og erkendelse, og derfor stod originalitet ikke højt i kurs – tværtimod – gamle former, helliggjort af traditionen havde større kraft, og intet blev overladt tilfældet eller personlige indfald.*⁴⁰

Romansk kunst og håndværk er således materielle udtryk for, at den pågældende tids mennesker søgte at lære at læse ”Guds store ordbog” og forstå den. De søgte en grundliggende eller overgribende forståelse af livet og deres plads både konkret i og med naturen og åndeligt i forhold til Gud. Det er en sådan holdning, som jeg mener, kommer til udtryk i tekstilerne fra Vest-, Midt- og Sydsjælland.

Er det f.eks. så urealistisk at forestille sig, at bondekonerne bar flere århundreders kultur i sig og blandede samtid, fortid og en meget fjern fortid, hvis en periode på 800 år kan betegnes som ”meget fjern fortid”? At de kunne rumme flere i og for sig modstridende tænkemåder som f.eks. hedensk og kristen og give dem konkret form som dekorationer på hvide tekstiler? Eller at de formåede at få flere tidsperioders sprog og tanker smeltet sammen i ét

og samme tekstils udtryk, fordi de ikke så nogen modsætning heri? For som Broby-Johansen skriver: ”Tusind aar er ingen alder for en form.”⁴¹

Kunne man forestille sig, at bondekonernes stærke grafiske tekstiludtryk fra Vestsjælland på et eller andet plan kan tolkes som en pendant til eller en videreførelse af oldtidens og middelalderens rige kulturer i netop disse egne? Styrken og livskraften lå måske stadig i egnen og dens beboere selv så sent som i 1800-1850? Det er velkendt, at et sted eller en egn og dens natur og monumenter – f.eks. bygningsværker, gravhøje og åløb – præger dens beboere og deres gøremål, men kan sådanne forhold være så stærke, at der bliver tale om et fælles præg, der fastholdes over årtusinder?⁴²

Er der f.eks. en forbindelse mellem genstand nr. 3080 og de rige kulturer i Åmosen årtusinder forinden? Eller sagt på en anden måde: Kan styrken i mellemværket på et eller flere planer begrundes i eller forklares ved egnens stærke fortid, der viser markante træk både i oldtiden og middelalderen? Selv er jeg tilbøjelig til at tro, at der er en sammenhæng, uden at jeg dog kan dokumentere det.

Jeg ser bondekonernes tekstiler som udtryk for det enkelte menneskes undren over livet og menneskets hele livsverden, for afsøgning af livets og menneskets vilkår og et forsøg på at give denne afsøgning konkret form. Selv om det ofte er gjort ved antydningens fine kunst – eller måske netop derfor – så er tekstilernes udtryk på samme tid essentielle og eksistentielle, ganske som vi ser det i den romanske kunst. Kraften i udtrykkene ligger

ofte i den enkle og stramme komposition. Livsviljen ligger i selve afsøgningen og ønsket om at forstå større sammenhænge. Og netop denne søgen gør tekstilerne aktuelle for os i dag, fordi de har en åbenhed i sig og repræsenterer noget eksistentielt overgribende. Men frem for alt har de livskraften i sig.

Var det denne romanske tone, der fangede Møllers opmærksomhed, da han skulle registrere den nyindkomne genstand og skrev ”Godt, smukt Mønster”? Denne tidsdybde og eksistentielle kraft, som de vestsjællandske tekstiler er bærere af? Noget har i hvert fald fanget hans opmærksomhed.

Noter

1. Biografi over J.S. Møller i *Dansk Biografisk Leksikon* og over Elna Mygdal og Bodil Tornehave i *Dansk Kvindebiografisk Leksikon*.
2. Kragelund 2001a
3. Mygdal 1898
4. Mange af de efterfølgende tekstilforskere havde en lignende omend kortere uddannelse med stærk tilknytning til uddannelsessektoren og skrev bl.a. lærebøger, hvori de videreførte de gamle teknikker i forenklet form. Se artikler i Dansk Kvindebiografisk Leksikon om Margrethe Hald, Erna Lorenzen, Gudrun Andresen, Charlotte Rud, Margrete Drejer, Paulli Andersen, Laura Halkjær Kristensen og Gertie Wandel.
5. Mygdal 1915: 157-160
6. Bonniers *Store Håndarbejdsleksikon* bd. 4: 32-34, og bd. 15: 48-51
7. Cooper 1994: 203-04
8. Cooper 1994: 172-73
9. Larsen 1999: 40
10. Sammen med nr. 3080 blev der til museet skænket yderligere to mellemværk, der er næsten identiske med nr. 3080, og som derfor må formodes at være syet af samme kvinde. De to mellemværk er dekoreret med stjerner og har genstandsnumrene 3078 og 3079.
11. I bogen *Tekstil æstetik* optræder nr. 3080 i det 6. analyseforløb, der kaldes ”Stjerner, kors og cirkelmotiver”, side 149-173, hvorfra visse passager er overført til denne artikel.
12. Et fileret net og et net syet i slyngesting ligner umiddelbart hinanden, men adskiller sig ved, at maskerne i filering holdes fast af knuder og således fikseres, hvorimod et slyngestingsnet

består af løse trådslyng syet ind i hinanden uden yderligere fastholdelse. Se Bonniers *Store Håndarbejdsleksikon* 1995-96.

13. Bodil Tornehave (1915-93) blev i 1939 cand.mag. i fysik, matematik, kemi og astronomi med teoretisk fysik som hovedfag. Fra 1959 publicerede hun artikler og bøger om tekstile emner og især om bornholmsk kulturhistorie. *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* 2001: bd. 3: 471.
14. For andre mønsterbøger se Paludan & de Hemmer Egeberg 1991.
15. Foreningen Danmarks Folkelige Broderier begyndte registrering og udstilling af privatejede tekstiler i 1954, og siden har en del af ejerne skænket disse registrerede tekstiler til kulturhistoriske museer rundtomkring i Danmark, hvorfor vi nu kan møde dem som museumsgenstande.
16. Også Bonniers *Store Håndarbejdsleksikon* beskriver slyngestinget under betegnelsen tunge-sting, som af de fleste forbindes med broderi. Men da stinget har været anvendt i mange andre teknikker end broderi, f.eks. knipling, nålebinding og vidjefletning, foretrækker jeg termen slyngesting.
17. Tornehave 1988: 67-68
18. Tornehave 1988: 67
19. Tornehave 1988: 74
20. Tilvækstprotokol for Kalundborg og Omegns Museum 1918-1939: 63.
21. Ibid. nr. 2658, stk. 3
22. Ibid. nr. 3070-3072
23. Andersen og Jørgensen 1985, Jørgensen 1990, Jensen 2001 og Tornehave 1964.
24. Møller 1926: 221ff
25. Mygdal 1898: 88

26. Møller 1926: 99
27. Palmsköld 2007 viser med al tydelighed, at en forsker må gå gennem analyse af tekstilerne for at få oplysninger om, hvordan kvinderne havde fremstillet deres tekstiler. Museumsprotokollene fortæller sjældent om ophavskvinderne og slet ikke om deres tekstile fremgangsmåder.
28. Møller 1926: 224
29. Jordal-Jørgensen 1993
30. Møller 1926: 224
31. Møller 1932: 184
32. Møller, Levnedbeskrivelse, 1934 (del 1) og 1942 (del 2), Ordenskapitlet. Kopi i privateje.
33. Møller, ibid., del 1: 2
34. Møller, ibid., del 1: 44-45
35. Møller 1926: 22
36. I min bog *Tekstil æstetik* er det bærende teoretiske fundament netop æstetisk filosofisk teori om oplevelse og erfaringsdannelse, hvorfor disse begreber udfoldes langt mere i bogen end i denne artikel.
37. Mit forskningsprojekt er et klassisk eksempel på, at der kan gå en rum tid, fra en idé eller fornemmelse fødes, og til materiale samles, undersøges og formidles, f.eks. gennem en bog. Mange forhold skal passe sammen – forskeren skal have tid og lejlighed til at gennemføre undersøgelsen, forskningsmaterialet skal være tilgængeligt, og økonomiske midler skal skaffes. Endelig skal et forlag være villigt til at publicere resultaterne.
38. Mordhorst 2001 og Kragelund 2001d, hvori vi begge skriver om materielle genstandes fascinationskraft.
39. Mackeprang 1941: 191, 277, 323 og 452
40. Gotfredsen 1991: 107-08

41. Broby-Johansen 1946: 3

42. I bogen *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk* redigeret af Inge Adriansen og Palle Ove Christiansen giver en række forskere deres bud på, hvordan regionale og kulturelle særtræk kan udforskes og problematiseres.

Litteratur

For uddybning af tekstilfaglige og teknologiske termer og udtryk henvises generelt til to leksika: Andersen, Ellen m.fl. (1943/1950): *Berlingske Haandarbejds-Bog. Naal og Væv i Leksikon*, Bd. 1-3 og Bonniers *Store Håndarbejdsleksikon* (1995-96), bd. 1-20.

Adriansen, Inge & Palle O. Christiansen (red.) (2003): *Forskellige mennesker? Regionale forskelle og kulturelle særtræk*. Ebeltoft. Skipperhoved.
Andersen, Ellen m.fl. (1943/1950): *Berlingske Haandarbejds-Bog. Naal og Væv i Leksikon*, Bd. 1-3.
Andersen, Søren A. & Lise Bender Jørgensen: "Gamle Klude". *Skalk*, 1985/1: 8-10.
Andresen, Gudrun (1981): *Bondesyninger på lærred. Dragværk, rudesyning, korssting. Historie og Teknik*. København. Borgen.
Andresen, Gudrun (1983): *Bondesyninger på lærred 2. Hulsøm, tællesyning. Historie og Teknik*. København. Borgen.
Andresen, Gudrun (1986): *Bondesyninger på lærred 3. Hvidsøm, baldyring, udklips-hedebo, falstersyning. Historie og Teknik*. København. Borgen.
Bisgaard, Ulrik & Carsten Friberg (red.) (2006): *Det æstetiskes aktualitet*. København. Multivers.
Bonniers *Store Håndarbejdsleksikon* (1995-96).
Broby-Johansen, R. (1946): *Hverdagskunst – Verdenskunst. En oversigt over Europas stiludvikling*. København. Nordisk Forlag.
Christensen, Charlotte (2010): ... *at give af et godt Hjerte og et glad Sind. Kunstindustrimuseets Venner 1910-2010*. København. Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.

Cock-Clausen, Ingeborg (1987): *Textilprøver fra danske museer og arkiver 1750-1975*. København. Borgen.

Cooper, C.F. (1994): *Politikens symbolleksikon*.

København. Politikens Forlag.

Dahlby, Frithiof (1965): *Symboler og tegn i den kristne kunst*. København: J. Fr. Clausens Forlag.

Danmarks Folkelige Broderier (1971): *Gamle Sjællandske Håndarbejder. Møllegårdsskolen – Slagelse 30. Juli – 3. August 1971*. Udstillingskatalog. Slagelse.

Danmarks Folkelige Broderier (1982): *Tekst- og billedhæfte til lysbilleder fra Vest- og Sydsjælland samt Møn*. Jelling.

Daun, Åke (red.) (1997): *Ting, kultur och mening*. Stockholm. Nordiska museets förlag.

Ehn, Billy & Orvar Löfgren (2001): *Kulturanalyser*. Malmø. Gleerups Utbildning.

Floris, Lene & Annette Vasstrøm (1999): *På Museum – mellem oplevelse og oplysning*. Roskilde Universitetsforlag.

Gombrich, E.H. (1979): *The Sense of Order. A Study in the Psychology of Decorative Art*. Oxford. Phaidon.

Gotfredsen, Lise (1989): *Billedets formsprog*. 3. udg. København. G.E.C. Gad.

Gotfredsen, Lise (1991): *Naturens Spejl. I: Fyens Stiftsbog*, Odense: 104-27.

Gotfredsen, Lise & Hans Jørgen Frederiksen (2003): *Troens Billeder. Romansk kunst i Danmark*. København. Gads Forlag.

Grynsztejn, Madeleine (red.) (2007): *Take Your Time: Olafur Eliasson*. San Francisco Museum of Modern Art. New York og London. Thames & Hudson.

Grølsted, Esther i samarbejde med Minna Kragelund (1985): *Sy folkedragten selv. Symetoder, beskri-*

velser og snitmønstre til 28 dragtdele fra 1750-1870. København. Høst & Søn.

Hald, Margrethe (1950): *Olddanske tekstiler. Komparative Tekstil- og Dragthistoriske Studier paa Grundlag af Mosefund og Gravfund fra Jernalderen*. København. Nordisk Forlag.

Halvorsen, Else Marie (2004): *Kultur og individ. Kulturpedagogiske perspektiv på kulturforståelse, kulturprocesser og identitet*. Oslo. Universitetsforlaget.

Hohr, H. J. & K. Pedersen (1996): *Perspektiver på æstetiske læreprocesser*. København. Dansk lærerforeningen.

Hvidberg, E. (red.) (1994): *Hedebo – et nationalromantisk omdrejningspunkt*. Greve Museum.

Illum, Bent (2004): *Det manuelle håndværksmæssige og læring. Processens dialog*. Ph.d.-afhandling. København. Danmarks Pædagogiske Universitet.

Jensen, Jørgen (2001): *Danmarks Oldtid. Stenalder 13.000 – 2.000 f.Kr*. København.

Jordal-Jørgensen, Åse (1993): J.S. Møller – museumsmanden og lægen. I: *Folk og Kultur*, 1993: 5-17.

Jørgensen, Lise Bender (1990): *Stone Age Textiles in North Europa*. I: P. Walton & J.P. Wild (red.): *Textiles in Northern Archaeology*. London: 1-10.

Kjær, Ulla (1999): *Kunst og kunsthåndværk. I: Per Ingersman m.fl. (red.): Middelalderens Danmark. Kultur og samfund fra trosskifte til reformation*. København. Gads Forlag: 296-313.

Kjørup, Søren (2000): *Kunstens filosofi – en indføring i æstetik*. Roskilde Universitetsforlag.

Kragelund, Minna (1978): *Folke dragter. Landboliv i fællesskabets tid*. København. Lademann.

Kragelund, Minna (2001a): *Det gode håndværk. Tråden i dansk tradition*. Århus. Hovedland.

Kragelund, Minna (2001b): Hvad gør tekstiler ved os mennesker? Om tekstilstudier og tekstilforskning på Danmarks Pædagogiske Universitet. I: C. Nygren-Landgårds & J. Peltonen (red.): *Visio-ner om slöjd og slöjdpedagogik*. Åbo Akademi, B: 10/2001:208-225.

Kragelund, Minna (2001c): Questions and Answers in the Textile Research. Textiles as Primary Source in the Study of Material Culture. I: *The Nordic Textile Journal*, 1/01, Borås. Sweden.

Kragelund, Minna (2001d): Visioner og kamplyst. I: *Handlingens kvinder*, Karen Hjorth & Anette Warming (red.): 99-125.

Kragelund, Minna (red. sammen med Lene Otto) (2005): *Materialitet og Dannelse. En studiebog*. København. Danmarks Pædagogiske Universitets Forlag.

Kragelund, Minna (2011): Fornemmelse for tekstilers egenart. Om J.S. Møller, Kalundborg og Omegns Museums stifter. I: *Dragtjournalen*, www.dragt.dk, nr. 7, årg. 5, 2011: 3-23.

Larsen, Bent Bang (1999): *Man huggede i stene. Romansk kirkekunst nordenffjords*. Frederikshavn. Nordtryk A/S.

Larsen, Jytte (red.) *Dansk Kvindebiografisk Leksikon* (2000-2001) bd. 1-3, København. Rosinante.

Lassen, Erik (1972): *Dansk Kunsthistorie, billedkunst og skulptur. Fra runesten til altertavle ca. 900-1500 (bd. 1)*. København. Politikens Forlag.

Lund, Gudrun & Kragelund, Minna (2011): Kirsten Andersdatter – et dramatisk og kreativt liv. I: *Danske Museer*, 2011/feb.: 21-23.

Mackeprang, M. (1941): *Danmarks middelalderlige døbefonte*. København. Høst & Søn's Forlag.

Mordhorst, Mads (2001): Kildernes magi. I: *Fortid og Nutid*, 2001/2: 110-133.

Mygdal, Elna (1898): Dansk Hvidsøm. I: *Tidsskrift for Kunstindustri*. København: 81-98.

Mygdal, Elna (1915): Gammel og Ny Hedebo-syning. I: *Skønvirke*, 1915: 145-60.

Møller, J.S. (1926): *Folkedragter i Nordvestsjælland. Deres Forhold til Folkedragterne i det øvrige Sjælland og til skiftende Moder*. Danske Folkeminder, nr. 34. København.

Møller, J.S. (1932): Nekrolog over Karoline Graves. I: *Fra Holbæk Amt, Historiske Aarbøger XXVI udgivet af Historisk Samfund for Holbæk Amt, VII Bind* 3. Aargang, 1932: 181-85.

Møller, J.S. (1934/1942): *Levnedsbeskrivelse*, del 1 (1934) og del 2 (1942), Ordenskapitlet. Kopi i privateje.

O'Dell, T. (red.) (2002): *Upplevelsens materialitet*. Lund, Studentlitteratur.

Palmsköld, Anneli (2007): *Textila tolkningar. Om hängkläden, drättar, lister och takdukar*. Stockholm. Nordiska museets handlingar: 133.

Paludan, Charlotte (2003): *Vævekunst. Dansk håndvævning i det 20. århundrede*. København. Det danske Kunstindustrimuseum.

Paludan, Charlotte & Lone de Hemmer Egeberg (1991): 98 *Mønsterbøger Til Broderi, Knipling og Strikning*. København. Det danske Kunstindustrimuseum.

Rasmussen, Holger (1979 a): *Dansk museums-historie – de kulturhistoriske museer*. Dansk Kulturhistorisk Museumsforening.

Rasmussen, Holger (1979 b): *Bernhard Olsen. Virke og Værker*. Nationalmuseet.

Spang-Hansen, E. (1977): *Kulturblindhed. Et for-svar for de humanistiske studier*. København. G.E.C. Gads Forlag. (2. oplag).

Stoklund, Bjarne (2003): *Tingenes kulturhistorie. Etnologiske studier i den materielle kultur*. Køben-havn. Museum Tusculanums Forlag.

Stoklund, Bjarne (red.) (1999): *Kulturens nationa-lisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale*. København. Museum Tusculanums Forlag.

Sørgaard, Kristine Orestad (2005): Kunsten å revitalisere gjenstanden som fascinasjonsobjekt. I: *Nordisk Museologi*, 1/2005: 29-38.

Sørhaug, Tian (2004): Det moderne og det auten-tiske. Antropologiske spekulasjoner om forhold mellom person og ting i museer og andre steder. I: Holm, H.C. & K. Linde (red.). *Ja, vi elsker ting!* Oslo. Forlaget Bonytt.

Tin, Mikkel B. (2007): *De første formene. Folke-kunstens abstrakte formspråk*. Oslo. Novus forlag.

Tornehave, Bodil (1964): Knyttede beklædnings-genstande. I: *Budstikken* 1964: 99-133.

Tornehave, Bodil (1987): *Danske Frihåndskniplin-ger*. Haderslev. Notabene.

Tornehave, Bodil (1988): *Anne Cathrine Buddes Mønsterbog*. Haderslev. Notabene.

Weilbach *Dansk Kunsterleksikon* (1994): Artikel om Bodil Slomann.

Wieth-Knudsen, Bodil (1976): At samle. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*: 111-122.

Lindegården. Gårdens længe ud til Højbyens hovedstrøg, Adelgade, har været gulkalket siden begyndelsen af 1800-tallet. Den rummede beboelsen, mens de øvrige hvidkalkede længer var indrettet med stalde, magasiner og arbejdsrum. Kalundborg og Omegns Museum lejede i sine første år nogle stuer i beboelselængen. Museets kulturhistoriske virkeområde omfattede oprindeligt herrederne Ars, Løve og Skippinge. Kommunalreformen i 2007 tilpassede arbejdsområdet til den nye administrative enhed Kalundborg Kommune, og museet ændrede sit navn til Kalundborg Museum. (Foto: Mads Findal Andreasen)

Kort over Holbeks Amt ca. 1824. Udsnittet viser herrederne Løve, Ars og Skippinge (fra 1889 inkl. Føllenslev med Nekselø), som blev Kalundborg og Omegns Museums arbejdsområde i 1910. (J.G. Gliemann: *Danmark i 32 kort*, udg. af Den Kgl. Steentryk Anstalt, 1823-29)

Mellem bælt og mose

Om stednavne i det vestlige Sjælland

Rikke Steenholt Olesen

De fleste har sikkert oplevet at blive forundret over et pudsigt stednavn og har gjort sig forestillinger om, hvad det mon kunne betyde. Gamle stednavne giver nogle gange slet ingen begribelig mening for den nutidige sprogbruger. Hvad betyder f.eks. Kaldred, Andaks og Rye? Andre tilsvarende gamle stednavne er indlysende mindre gådefulde for nutidens sprogbrugere. Det gælder typisk dem, der er dannet af ord, som endnu findes i vores sprog, f.eks. navneord som næs, sø, høj, bjerg, by eller personnavne som Svend i Svendstrup. Der er dog ikke altid overensstemmelse mellem det ord, man mener at genkende, og stednavnets faktiske oprindelse. Stednavnes former kan være afslidte, trukket sammen og/eller omdannede som en naturlig del af den sproglige forandring over tid og menneskers naturlige søgen efter mening. Stednavnenes ordstof er ikke desto mindre et spejl af forhistorien, som kan føre os til nye indsigter i vores forfædres verden – hvis det ellers er muligt at udrede de gamle og måske for længst uddøde ord og deres betydning.

Stednavne i Vestsjælland har som samlet gruppe ikke i nævneværdig grad interesseret sprogforskere. Forklaringen er nok, at geografiske eller administrative afgrænsninger ikke altid fungerer som afgrænsning for stednavnestudier. Når det gælder

udgivelsen af serien Danmarks Stednavne, som blev påbegyndt i 1922, er der en vis sammenhæng mellem tildelte områder og de enkelte navneforskeres personlige herkomst eller områdetilknytning. Fremtiden for udgivelsen af vestsjællandske stednavne ser i den sammenhæng lys ud, for arbejdet med det gamle Holbæk Amt er begyndt.¹ I denne artikel, som naturligvis ikke kan rumme en udtømmende behandling af samtlige stednavne i området, fokuseres der på bebyggelsernes navne, som de fleste læsere formodes at have et kendskab til og interesse for. Med disse som grundlag gives en generel introduktion til, hvad stednavne og stednavneforskning er og kan bruges til. I de senere år har der været arbejdet med de vestsjællandske byers navne som kilde til den bebyggelsehistoriske udvikling i området.² Undersøgelserne tager udgangspunkt i efterledstypers betydning og overordnede kronologiske inddeling. Den tråd tages her op med fokus på forledstyperne, og artiklen kan således fungere som supplement til de bebyggelsehistoriske udredninger.

En almen interesse for stednavne afspejles blandt andet i nutidens onlinemedier. På hjemmesiden bolius.dk (Boligejernes Videntcenter) har der eksempelvis været en konkurrence om det sjoveste husnavn, som gav stof til adskillige avisnotitser

i blandt andet Politiken og Nordvestnyt. På det efterhånden meget udbredte sociale netværkssite Facebook kan man finde en såkaldt gruppe med titlen ‘Spændende danske stednavne’. Medlemmer af gruppen opfordres til at give eksempler på stednavne, der af en eller anden grund er spændende. Det viser sig hurtigt, når man ser på gruppens indlæg, at spændende stednavne i høj grad udgøres af stednavne, der giver mindelser om mere eller mindre uanstændige gloser. Eksemplerne er nemlig stednavne som Balle, Tarm, Lem og Røved. Måske vil også sønavnet Tissø dukke op her, selvom navnet naturligvis intet har med det ord for urin at gøre, som man umiddelbart synes at genkende. Netop den association er grundlaget for flere folkelige forklaringer af navnet Tissø, heriblandt fortællingen om troldkællingen Marie, der sad på en sten og tissede alt det, der nu hedder Tissø.³ Sønavnets forled er gudenavnet *Tyr* bøjet i genitiv (ejefald), den kasus, der også i dag bruges for at markere ejerskabs- eller tilhørsforhold. Søens navn har således slet og ret betydningen ‘Tyr’s sø’. Stednavnet vidner om den førkristne religion, om at guden Tyr blev dyrket, og om at søen i oldtiden har været opfattet som et helligt sted.

Det er faktisk sket i flere tilfælde, at ældre stednavne er skiftet ud i nyere tid, fordi de gav uheldige associationer i nutidssproget. Et af dem vedrører den lille vestsjællandske landsby Højsted i Bregninge Sogn i det gamle Skippinge Herred. Højsted fik sit nuværende navn så sent som i 1925 efter anmodning fra landsbyens beboere til Stednavneudvalget. De var mildest talt trætte af landsbyens uæstetiske navn og især de drillerier, det medførte at bekende,

hvor man kom fra.⁴ Landsbyens tidligere navn var nemlig Rumperup, og forleddet således identisk med et endnu anvendt og velkendt ord for bagdel. Som forled i *-thorp*-navnet er der snarest tale om et persontilnavn med samme betydning. Navneordet er indlånt i dansk fra middelnedertysk tidligt i middelalderen, og derfor kan man med sikkerhed regne med, at stednavnet Rumperup er dannet i den periode. Mandstilnavnet optræder tidligst i et testamente fra Fakse dateret 1261. Her omtales en person som Tocke Rumpæ.⁵ Hvorvidt den person, der gav navn til Rumperup, faktisk havde en karakteristisk bagdel, melder historien (desværre) ikke noget om.

Landsbybeboernes valg af nyt navn er interessant som et eksempel på et nyt stednavn, der er modeleret efter en kendt model. Navneordet *høj* indgår i mange stednavne både som forled og efterled, f.eks. Højby i Ods Herred. Som efterled i stednavne er navneordet *sted* tilsvarende hyppigt forekommet i stednavne fra jernalder og vikingetid. Navne på *-sted* er dog stort set fraværende i det gamle Holbæk Amt.⁶ Syd for Højsted finder man godt nok Bjergsted, men dette stednavn er ikke, som den moderne form giver indtryk af, et gammelt navn på *-sted*. Formen 1336 Byræstweth viser, at efterleddet oprindelig var ordet *tved*, glda. *thwēt*, der betyder ‘rydning’. Udtalen *s + told* ligger ikke langt fra *sted*, og det har ført til omfortolkningen, der tidligst er at spore i formen 1407 Berstede. Former på *-sted* dominerer dog først efter middelalderens afslutning, hvilket sikkert er udtryk for, at ordet *tved* var på vej ud af sprogbrugen i middelalderen. Selvom efterleddet i Bjergsted ikke er det oprindelige, kan

beboerne i Rumperup meget vel have haft Bjergsted som inspirationskilde til dannelsen af navnet Højsted.

Stednavne som kilde

Stednavne er en væsentlig kilde til sproghistorien, men kan, som allerede eksemplificeret med Tissø, have kildeværdi for andre fagområder, som f.eks. arkæologi og religionshistorie. Derudover kan nævnes folkemindeforskning, rets- og administrationshistorie, landbrugshistorie og samfærdselshistorie, og særlig veludnyttet er allerede stednavne som kilde til den bebyggelsehistoriske udvikling.

Stednavne og arkæologi

Svensk forskning har påvist en vis sammenhæng mellem betydningsfulde oldtidspladser og bestemte mønstre i stednavneforekomsten omkring dem. Bopladsen ved vestsiden af Tissø er netop en sådan arkæologisk dokumenteret plads, der har været i funktion fra sen jernalder til slutningen af vikingetiden, jf. Lars Jørgensens artikel i denne bog.⁷ På trods af de arkæologiske vidnesbyrd om stormandssæde, håndværksproduktion, handel, prestigebyggeri, kultivirksomhed og aristokrati kan man næppe postulere, at områdets stednavne på et overordnet plan udgør et mønster, der har denne plads som omdrejningspunkt. Ud over Tissø, som har navn efter en nordisk gud, kunne der fokuseres på Lunden, der ligger som en enklave af Sæby Sogn i synsafstand fra Tissøpladsen. Som element i stednavne er ordet *lund* i svensk forskning sat i forbindelse med kultivirksomhed. Ordet betyder imidlertid blot ‘lille skov’, og en sakral tolkning af *lund*-navne kan dårligt foretrækkes, medmindre

der er tale om sammensætninger med eksempelvis gudenavneforled. Det har for nylig været undersøgt, om der i tilknytning til udvalgte danske stednavne identiske med eller indeholdende ordet *sal* (gllda., ‘kulthus, stormandsgård’) synes at kunne udpeges bestemte mønstre i navnematerialet, som igen kunne pege på eksistensen af en vigtig oldtidsplads.⁸ Svaret var både ja og nej, og konklusionen var, at man skal være meget opmærksom på faren for cirkelslutninger. I forsøget på at se et bestemt mønster trækkes ligeværdige tolkningsmuligheder nemt i en retning, som understøtter en given forventning til materialet. Det enkelte stednavn kan dog til enhver tid vidne om fortidens kultdyrkelse, om stormandsresidenser eller om konkrete oldtidsminder, når f.eks. marknavne⁹ indeholder ord som *dysse*, *stenkiste*, *kuml* (‘mindesmærke’), *rune* eller ordet *høj* i betydningen ‘gravhøj’.¹⁰

Analyse og tolkning af stednavne

Stednavne har paradoksalt nok i den praktiske sprogbrug nærmere en funktion end en betydning forstået på den måde, at navne ikke behøver at give sproglig mening for sprogbrugeren. Det er helt uproblematisk at bruge et gammelt stednavn som f.eks. Gørlev om et sogn, en landsby, en kirke eller en runesten, selvom navnets oprindelige betydning ikke er kendt af sprogbrugeren. Men stednavne har naturligvis på dannelses-tidspunktet, og sikkert i en periode derefter, givet sproglig mening for datidens sprogbruger, når han eller hun har skullet orientere sig i landskabet. Flere af de ovennævnte eksempler har illustreret, hvorfor stednavnes nutidige skriftformer ikke kan danne grundlag for en tolkning af stednavnets oprindelige betydning og ej heller bru-

ges som basis for en indkredsning af et dannelses-tidspunkt. Den professionelle stednavneforskning tager udgangspunkt i en sproglig analyse af især de ældste skriftformer, hvilket i praksis som hoved-regel vil sige former, som findes i middelalderlige kilder. Stednavne er nemlig i modsætning til per-sonnavne stort set ikke overleveret i runeindskrif-ter. Stednavne indeholder dog ofte personnavne som forled, hvorfor oldtidens personnavne spiller en vigtig rolle også for stednavneforskningen. Visse stednavnetyper var allerede i middelalderen meget gamle dannelser – nogle sandsynligvis mere end 1000 år gamle. Det kan være meget vanskeligt at tolke disse navne, særligt når ordene ikke i forvejen

kendes i vikingetids- eller middelalderdansk. En tolkning må da baseres på ældre og rekonstruerede sprogtrin, og netop erkendelsen af ukendt ordstof er traditionelt stednavneforskerens hovedinteres-se. Yngre navnetyper behøver ikke at være enkle at tolke, selvom sproget i disse navnedannelser er bedre kendt. Den skriftlige overlevering sammen-holdes med optegnelser fra det 20. århundrede af den dialektale udtale. Udtalen er et vigtigt pejle-mærke, når det gælder forhold, der ikke er udtrykt i skriften. Ord, der skrives på samme måde, kan have helt forskellig udtale og betydning. Sammen-lign f.eks. navneordet *nys* (med stød), som betyder ‘kraftig udstødning af luft gennem næsen’, med

navneordet *nys* (uden stød), der betyder ‘antydning, viden, kort meddelelse’. Af ordets skriftform alene kan man netop ikke afgøre, om der er tale om det ene eller det andet *nys*.

Realoplysninger af ikkesproglig art kan sekundært inddrages i stednavneanalyser og er især relevante, når en af flere mulige tolkninger kan sandsynliggø-res frem for en anden. Ordet *borg* har eksempelvis både en oprindelig topografisk betydning (‘natur-lig bakke, forhøjning’) og en deraf videreudviklet betydning (‘befæstet højde, slot’). Hvis man arkæ-ologisk har påvist eksistensen af et forsvarsanlæg ved en lokalitet, som bærer et navn med efterledet *-borg*, er dette efterled rimeligvis brugt i betyd-ningen ‘befæstet højde’.

Bebyggelsesnavnes datering

Sammenhængen mellem bestemte efterledstyper og bebyggelsesnavnes kronologiske forskelle er udredt gennem en kombination af sproglig, histo-risk, geografisk og arkæologisk metode.¹¹ De fleste endelser er selvstændige ord med selvstændig betydning, men eksempelvis *-inge* er en aflednings-endelse, der egentlig dækker over flere (*-inge*, *-ing*, *-ung*, *-unge*). Disse afledningsendelsers funktion i navnedannelser er den samme. Hønsinge betyder ‘stedet med/hvor der er høns’, Bregninge ‘stedet med/hvor der er bregner’. En kronologisk oversigt ses i fig. 1.

Dateringen af de viste efterledstyper er for så vidt absolut, men som det fremgår, er perioderne, hvor man dannede stednavne med de pågælden-de endelser, meget lange. Stednavne på *-by* har

kunnet dannes i en periode på mere end 1000 år. Når et givent navn på *-by* er overleveret i middel-alderlige kilder, ved man naturligvis, at det senest er dannet i middelalderen. Man taler i fagsproget om, at efterledstyperne var produktive inden for de anførte perioder. Man ved ikke, hvor langt tilbage i tid elementerne *-løse* og *-inge* har været produktive. Stednavneforskere trækker sjældent dateringen af stednavne længere tilbage i tid end til århund-rederne lige før begyndelsen af vores tidsregning (med undtagelse af visse gamle naturnavne, som muligvis er dannede allerede i bronzealderen). Man kategoriserer traditionelt de ældste navnetyper som bebyggelsesnavne, men der er tale om et gråzone-område, hvor man må forudsætte, at stednavnet er dannet til et område eller et areal, som dog nok var egnet til ophold/bebyggelse, som siden anlagdes.¹² Lignende forhold gør sig gældende for rydnings-navne, for hvilke man må forudsætte, at formålet med rydningen var at anlægge bebyggelsen.

Blandt de mange efterled, som faktisk optræder i stednavne, er det kun en del, man har kunnet date-re. Stednavne med efterled, som er naturbetegnende og typisk endnu er levende ord i vores sprogbrug, f.eks. bakke, næs og sø, kan ikke dateres på bag-grund af efterledstypen. Forledstypen i det enkelte navn kan dog udmærket antyde en alder. Forledet i Munkesø (udtørret sø ved Kalundborg) viser ek-sempelvis, at navnet må være dannet tidligst engang i middelalderen, for før det tidspunkt var der ingen ‘munke’, jf. i øvrigt B. McGuire og L. Pedersens artikler i dette skrift. Forled bestående af dunkelt, gammelt ordstof peger på høj alder. Naturnavne er ofte blevet navne på de bebyggelser, som opstod

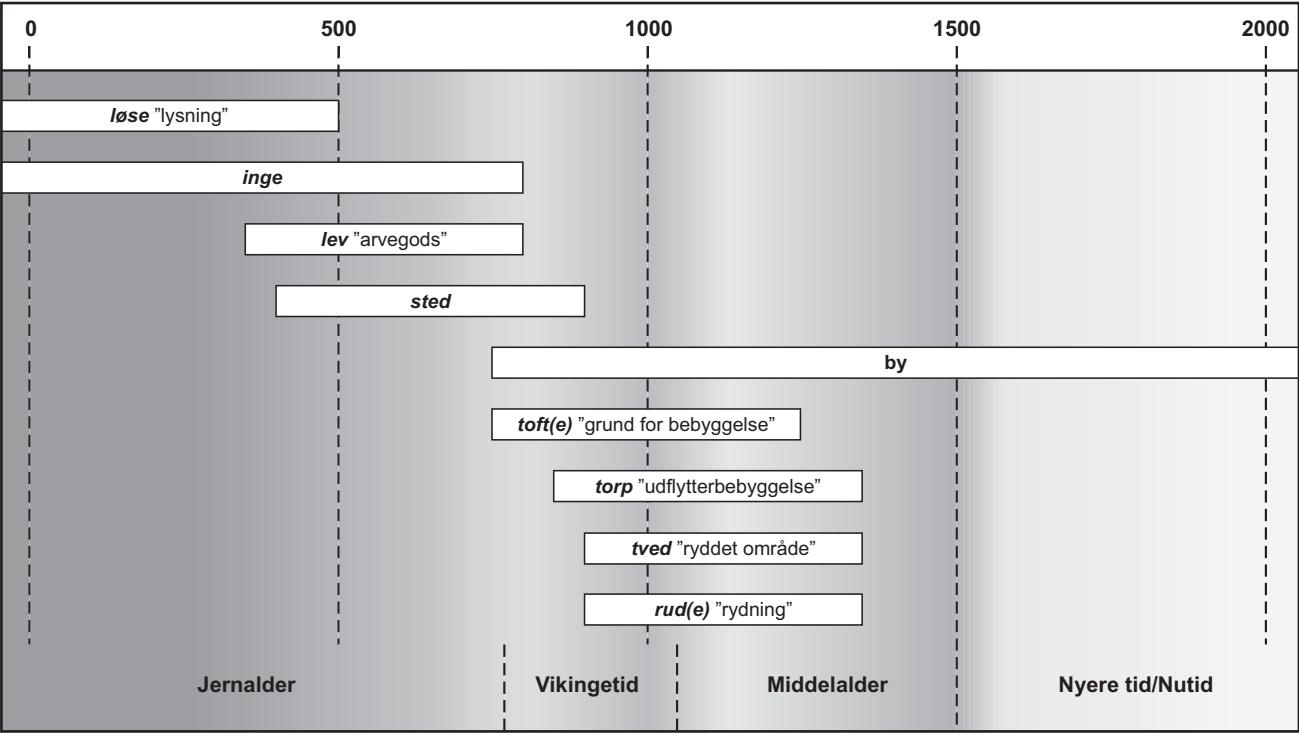

Fig. 1. Kronologisk oversigt over daterbare bebyggelses-navnetyper i Kalundborg og omegn. Oversigten er baseret

på Peter Gammeltoft og Bo Nissen Knudsens oversigt over danske stednavnetyper på navn.ku.dk.

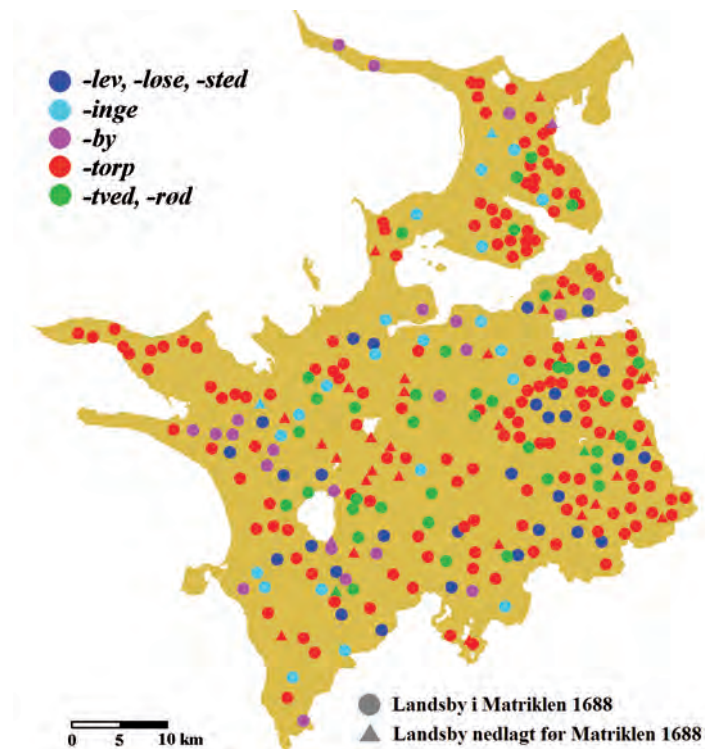

Fig. 2. Udbredelseskort over daterbare bebyggelsesnavnetyper i hele det gamle Holbek Amt udarbejdet af Johnny Grandjean Gøgsig Jakobsen, 2011. (På basis af kort trykt i Jakobsen & Dam 2010)

i tilknytning til naturlokaliteten. I de tilfælde er der naturligvis næppe tidsmæssig jævnbyrdighed mellem stednavnedannelse og bebyggelse.

De gamle herreders navne

Ars Herred

Man ved ikke, præcis hvornår områdeinddelingen i herreder blev etableret, eller noget om, hvem der foranledigede opdelingen. Forskningen peger dog på, at inddelingen som totaldækkende enhed hører 1000-tallet til. Betydningen af ordet *herred* er også

omdiskuteret, men det har sandsynligvis en grundbetydning, 'magtområde', der dog ikke nødvendigvis har noget med militærinddelinger at gøre.¹³ Herredsnavnene er en god kilde for stednavneforskningen, for herredsnavne indeholder hyppigt ældre stednavne, som kun er bevarede som dele af yngre navnedannelser. Et sådant eksempel er navnet på Vestsjællands vestligste herred, Ars Herred. Navnet optræder tidligst i kong Valdemars jordebog, som er dateret 1231 og overleveret i en næsten samtidig afskrift, hvilket gør den til en vigtig kilde i forbindelse med stednavnes gamle skriftformer. Her er formen Arfsheret. Forleddet Arfs- har kasusmærket -s, som markerer genitiv (ejefald), og forleddet er derfor sandsynligvis et navn, glde.¹⁴ *Arf¹⁵. Syd for Røsnæs, på den modsatte side af Kalundborg Fjord, ligger næsset Asnæs. Dette navn kendes tidligst i formen fra 1164 (afskrift), Aruesnes. Forleddet i herredsnavnet og næsnavnet må være samme navn, da skrivemåderne -f- og -u- korresponderer. Et ord, glde. *arf, kendes dog ikke, så man må bevæge sig noget længere bagud i tid end til dansk middelalder for at finde basen for et sådant gammelt stednavn. Man kan på baggrund af sammenligning med andre gamle nordiske og (nord)europæiske ord og navne rekonstruere en urnordisk¹⁶ ordrod, *aban-, med betydningen 'brun'. I forbindelse hermed står formentlig sønavnet *Arwi, som indgår i navnet Arresø i Nordsjælland. Spørgsmålet bliver da, hvilken lokalitet der har givet navn til Ars Herred? Man må regne med, at der er tale om en særlig central eller karakteristisk lokalitet i området, og den mest oplagte kandidat er Kalundborg Fjord. Fjorden må have haft et navn, længe før Kalundborg blev

anlagt og kunne give navn til fjorden. Herredsnavnets betydning er 'herredet, der ligger ud til fjorden *Arf', men det ældre enleddede navn *Arf må betyde 'den brune'.¹⁷ Fjorden har for oldtidens sprogbrugere åbenbart fremstået som karakteristisk ved en brun farve, og farver er faktisk ret almindeligt forekommende som forled i stednavne. Til sammenligning kan nævnes andre vanddragsnavne som eksempelvis Sortsø, Hvidkilde og Rødå. Det er vanskeligt at sige noget om, hvilken brun farve oldtidsmennesket så for sig. Farver har som bekendt mange nuancer, sortbrun, gråbrun, rødbrun, og der er ikke et en-til-en-forhold mellem vores moderne farveforståelse og vores forfædres.

Skipinge Herred

Et vanddrag er formentlig også i spil, når det gælder herredsnavnet Skipinge, som optræder i kong Valdemars jordebog i formen Skyppingsheret. Herredet bestod dengang kun af sognene Føllenslev, Hørve, Vallekilde og Særslev. En del af herredsgrænsen mellem Skipinge Herred og Tuse Herred mod sydøst udgjordes af den nu inddæmmede fjordarm Svinninge Vejle, der strakte sig som en forlængelse af Lammefjorden ind i landet, og fjorden har sikkert været herredets mest karakteristiske lokalitet. Markante vanddrag har ofte fungeret som naturlige grænser, jf. f.eks. at det meste af Løve Herred er afgrænset af åer. Ud til Svinninge Vejle ligger landsbyen Skipinge, men den kan af flere årsager ikke have givet navn til herredet. Dels er landsbynavnet overleveret noget senere end herredsnavnet, dels har den ikke har haft en central betydning, f.eks. som sogneby. Meget tyder altså på, at Svinninge Vejle kan være den oprinde-

lige bærer af navnet Skipping(e). Stednavnet er en *inge*-afledning, og det afledte ord er formentlig et navneord, glde. *skipp, med betydningen 'indsnit, udhulning'. Den betydning stemmer ganske nøje overens med fjordarmens markante indsnit i landskabet. Som fjordnavn må Skipinge have betydet 'den indskårne, udhulede'.

Løve Herred

Herredsnavnet Løve har intet med det afrikanske kattedyr at gøre, som ellers udgør centerfiguren i herredets segl fra 1584, der bærer indskriften 'Løwe Heritz Seil'.¹⁸ Stednavnet Løve hører til en gruppe af stednavne, som er helt identiske med navneord i sproget. Formen i Valdemars jordebog er Løghe, en flertalsform af et gammelt, men velbelagt ord for vandsamling, glde. *lōgh*. Betydningerne af dette ord er flere, f.eks. 'vaskevand, badevand, vand til brygning', og vi bruger faktisk indirekte stadig ordet. Det indgår nemlig som forled i ordet for ugens sjette dag, lørdag, der var ugens vaskedag. Stednavne, som er identiske med navneord i sproget, er dels vanskelige at udskille herfra, dels svære at datere. Der er dog flere eksempler på den slags navnedannelser i det vestsjællandske landskab, som må formodes at have en ret høj alder. Det gælder eksempelvis stednavnet Hørve, 1321-23 (afskrift) Hwyrf, 1370-95 Hyørff. Ordet er ikke kendt i gammeldansk, men kan rimeligvis rekonstrueres som et navneord, *hwirf eller *hwærf, med betydningen 'krumning, drejning'. I dagens landskab giver den betydning ikke topografisk mening, men den gamle kystlinje er netop karakteriseret af et krumt forløb mellem Svinninge Vejle og Lammefjorden.

I modsætning til forholdet mellem Skippinge landsby og Skippinge Herred er det formentlig landsbynavnet Løve, der har givet navn til herredet. Løve er ikke en sogneby, men nævnes i kong Valdemars jordebog som et kongeleve, og der har formentlig ligget en kongsgård i byen.¹⁹ Som navn på en bebyggelse må man regne med, at et ældre naturnavn er overgået til bebyggelsen. Området omkring landsbyen Løve er rigt på vådområder, f.eks. Løvemose, Stenmose, Maglemose, og måske er det disse, der er basis for navnedannelsen.

De tre herredsnavne indeholder således hver især gamle stednavne, der er dannet på forskellige måder. Fælles for dem er sammenhængen mellem et karakteristisk naturforhold og herredets navn. Til sammenligning kan nævnes, at Ods Herred har navn efter Sjællands Odde, mens Tuse i Tuse Herred formentlig afspejler et gammelt navn på Holbæk Fjord, gl.da. **Tūtsi*.²⁰ Dette fjordnavn skal være afledt af et ord, som man næsten umiddelbart kan genkende, nemlig ordet *tud*, gl.da. *tūt*, ‘næse’, og det er ikke utænkeligt, at det udstikkende, stumpede næs mellem Lammefjorden og Holbæk engang har været kaldt ‘Tud(en)’ – i en ikke nedladende topografisk betydning.

Ønavne. To gamle, et yngre og et ungt
En stor del af de danske ønavne er relativt tidligt overleveret i den såkaldte øliste i kong Valdemars jordebog. Ølistens hovedformål var formentlig at give oplysninger om kongens jagtregale. I hvert fald er det anført, hvilke slags vildt der var på de enkelte øer. Til det vestsjællandske område hører øerne Sejerø og Nekselø (Skippinge Herred) samt Reersø og Musholm.

Sejerø
Ønavnet Sejerø optræder tidligst hos historikeren Saxo (beg. af 1200-tallet) i formerne Syra og Syræ (bogstavet -y- står for i-lyd). Ølisten i kong Valdemars jordebog har formen Syrø. På den baggrund kan det slås fast, at hverken navneordet *sejr* eller efterleddet -ø er oprindelige elementer i ønavnet. Navnet er formentlig forbundet med flere kendte stednavne. Sir(e), som kan knyttes til en ordrod, urnordisk **sih* eller **seih*, med betydningen ‘sive langsomt’. Et ånavn, Sir(e), formodes at indgå i landsbynavnet Seerdrup ved Slagelse og at være identisk med navnet Sir, der bæres af en sogneby nord for Holstebro. Et tilsvarende navn, Sir(e), er endvidere kendt som elvenavn i Norge, og det er også knyttet til ønavnet Utsira²¹. Sidstnævnte vil en del danskere genkende fra radioens farvandsudsigter. Navnet Sejerø kan dog ikke umiddelbart forklares som oprindelig identisk med et af de nævnte Sir(e)-navne, som alle har en lang i-lyd.

Den sejerøske dialekt har som det eneste sprogområde i de tre herreder en særlig status, fordi en række meget gamle dialekttræk her er bevaret. Den lokale udtale af ønavnet er [‘siere], og det stemmer ikke med en ældre lang i-lyd. Derfor må Sejerøs oprindelige navn modsvare en gl.da. form, **Siræ*. Af sproghistoriske årsager korresponderer det korte i ikke med det lange. Det kan dog rimeligvis sprogligt forsvares, at der er en eller anden betydningsmæssig fællesnævner. Et ånavn med betydningen ‘den langsomt flydende’ giver umiddelbart god mening, men det synes at stemme mindre godt overens med navnet på en ø, der jo ikke flyder. Det gør vandet omkring øen imidlertid, og som

Fig. 3. Nekselø. Det oprindelige ønavn er dannet af et ord beslægtet med udsagnsordet *neje*. Navnet sigter til øens bøjede form. (Foto: Leif Tuxen fra *Den Store Danske. Gyldendals åbne encyklopædi*, denstoredanske.dk)

eventuelt ønavn må det være vandet omkring øen, navnet sigter til. På bundlinjen gør man dog nok klogest i at istemme John Kousgård Sørensens konstatering: ‘Navnets oprindelse er dunkel’.²²

Nekselø
Tolkningen af navnet Nekselø, 1203 (afskrift) Nixle, er derimod sikker. Der er tale om en navnedannelse til et anderledes velkendt ord, gl.da. **nīgha*, der betyder ‘bøje sig, krumme sig’ (jf. det nudanske udsagnsord *neje*). Det er uden tvivl øens bøjede form, der har givet navn til øen (fig. 3).

Musholm og Reersø
Navnet Musholm (ø under Kirke Helsinge Sogn (fig. 4)) optræder første gang på Laurembergs kort over Sjælland trykt 1647 i formen Mußholm²³. I kong Valdemars jordebogs øliste over de mindre øer er navnet ‘Rethesø holm’ anført. Da Reersø er nævnt i den primære øliste straks efter Sejerø, er navnet Rethesø holm rimeligvis ikke et navn på Reersø, men et ældre navn på øen Musholm. Navnet Musholm må derfor formodes at være relativt ungt. For-

leddet er dyrebetegnelsen *mus* eller måske snarere en reduceret form af *mussel*, ‘musling’. Efterleddet er navneordet *holm*, ‘lille ø’. Halvøen Reersøs navn er sammensat af mandsnavnet *Rēthar* (gl.da.) i genitiv og efterleddet -ø, jf. også Reerslev nedenfor. Navnet Reersø betyder altså ‘Rethers ø’. Øen er formentlig først blevet permanent landfast med Sjælland efter middelalderen. Mandsnavnet kan knyttes til både vikingetid og middelalder, men vikingetiden er nok det mest sandsynlige dannelses tidspunkt. Navnet Reersø kan rimeligvis anses for at være noget yngre end navnene Sejerø og Nekselø, men til gengæld noget ældre end navnet Musholm.

Om navnet Kalundborg
Det er flere gange fremgået, at gamle stednavne kan optræde som forled i yngre sammensætninger, og i den forbindelse kan stednavnet Kalundborg passende trækkes frem. Efterleddet er navneordet *borg*, der med de historiske fakta for øje må sigte til den borg, der faktisk blev anlagt i slutningen af 1100-tallet af Esbern Snare. Borgnavnets forled er tolket som et sammensat stednavn, i hvilket forled-

Fig. 4. Udsnit af Hans Laurembergs kort over Sjælland trykt første gang i Janssonius' atlas 1647 og 1649. Musholm – øen med mus eller måske snarere muslinger?

det er identisk med det gammeldanske ord *kā*, 'kå, allike', og efterleddet er navneordet *lund*, 'lille skov'. Der er dog noget uafklaret ved navnet, hvilket gennem tiden er bemærket af flere forskere.²⁴ Det skyldes en vis diskrepans mellem den gældende tolkning, de faktiske skriftformer og den dialektale udtale.

Når det gælder skriftformerne, må man konstatere, at en lang række af de ældste kildeformer synes at kunne afspejle noget andet end et forled identisk med et sammensat stednavn med efterleddet *-lund*, f.eks. 1177-1201 (afskrift) Kalendeburc, kong Valdemars jordebog, 1231 Kalendeburgh, Kalændæburgh (men også Kalundæburg). Skriftformer svarende til Kalend(e)burg/Kalænd(æ)burg over for Kalund(e)-burg veksler helt frem til 1400-tallets kilder. Det er en helt almindelig lydudvikling i gammeldansk,

at fuldvokaler som u svækkes i trykssvag position, men det er usædvanligt, at den er sket så tidligt, som det i så fald her må være tilfældet. Man skulle måske også have forventet, at udviklingen var endt med en stabilisering af den svækkede form og en moderne form som *Kallenborg eller *Kalenborg.

Et formodet stednavn, Kalund, må naturligvis være ældre en borgens og senere købstadens navn, men selve sammensætningen med *-borg* må være nogenlunde samtidig med borgens anlæggelse, der som bekendt i henhold til Saxo er opført omkring 1170. Da navnet Kalundborg nedfældedes første gang, var navnedannelsen altså næppe ret gammel, jf. Sass Jensen og Roesdahls artikel i denne jubilæumsbog. Efterleddet *-lund* er meget sjældent udsat for svækkelse i toleddede stednavne.²⁵ Det er derfor ikke sandsynligt, at en svækkelse af efterleddet i Kalund havde fundet sted allerede før sammensætningen med efterleddet *-borg*. Man skal dog have for øje, at sprog i ældre tid stort set var identisk med det talte sprog. De ældste skriftformer er derfor i højere grad udtryk for skriverens tolkning af, hvad han/hun hørte, end for, hvad han/hun havde set på skrift tidligere.

Går man ud fra, at skriveformerne Kalend(e)-/Kalænd(æ)- faktisk afspejler noget andet end et efterled, *-lund*, er det på den anden side heller ikke let at forklare en lydlig udvikling fra æ-udtale til u-udtale. Man må i så fald forklare udviklingen som en egentlig omfortolkning af et led, der af sprogbrugerne ikke har kunnet identificeres som en kendt sproglig størrelse, jf. udviklingen fra *-twēth* til *-sted* i Bjergsted.

Det andet problem i tolkning af navnet Kalundborg er den dialektale udtale: Det udtales med tydelig a-lyd ['kallenbå'r].²⁶ Et forled, glde. *kā*, 'kå, allike', har lang a-udtale, og da det gamle lange a i middelalderen efterhånden blev udtalt å-agtigt, burde udtalen lydtret være ['*kållenbå'r]. Det er dog muligt at forklare en bibeholdt a-lyd som resultat af en tidlig forkortelse af den lange a-lyd i sammensætningen (gammelt kort a blev ikke til å).²⁷

Som støtte for den gældende tolkning af forleddet i Kalundborg som et stednavn, Kalund, står navnet Kollund, der bæres af en landsby ved Flensborg Fjord. Denne bebyggelses navn er overleveret i formerne 1451 (afskrift) Kalund, 1483 Kalundth, mens senere former med -o- afspejler den forventede udvikling til å-udtale. Et stednavn, Kalund, med betydningen 'den lille skov med alliker' er altså ikke hypotetisk, men har en parallel i det jyske.

Det har været foreslået som alternativ til den gældende tolkning af forleddet i Kalundborg, at der er tale om en gammel *-und*-afledning af tillægsordet *kold* med betydningen 'stedet hvor der er koldt',²⁸ men der findes ikke sikre eksempler på andre nordiske *-und*-afledninger af tillægsord.²⁹ Skriveformerne Kalend(e)- og Kalænd(æ)- kunne formelt afspejle en sammensætning med navneordet **lændi* (glde., 'landstrækning') eller måske ordet *ende*, men det er vanskeligt at give et bud på, hvilket ord den første del af navnet skulle kunne være. Teoretisk er det også muligt, at forleddet i Kalundborg slet ikke er et ældre sammensat stednavn, men et endnu uidentificeret (usammensat) stednavn eller ord. Til det kan parentetisk bemærkes, at det latinske låneord,

navneordet *kalendæ*, ‘første dag i måneden’, har været i spil. Ordet betegner et af middelalderens gejstlige broderskaber, de såkaldte Kalendegilder. Navnet Kalendegatan i Malmø vidner eksempelvis om disse middelaldergilder. Når det gælder Kalundborg, er et forled identisk med det latinske ord imidlertid afvist som en anakronisme, fordi navnedannelse må formodes at ligge før disse broderskabers etablering.³⁰ Desuden ville en sådan sammensætning nok have bibeholdt tryk på anden stavelse.

Når allikelunden, trods nødvendige særforklaringer, må fastholdes som forled i Kalundborg, skyldes det, at navnet som helhed trods alt bedst forklares som en sammensætning, glda. *kā + lund*. Ikke desto mindre er der ræson i at gøre opmærksom på, at den etablerede tolkning ikke er helt uden problemer.

Stednavne på -*inge* i Skippinge, Ars og Løve Herred

Ovenfor blev herredsnavnet Skippinge behandlet. Såvel navnets gamle som moderne former viser, at det hører til gruppen af -*inge*-afledninger. Det er derimod ikke lige til at se, at også forleddet i gårdnavnet Birkendegård er et gammelt -*inge*-navn. Navnet optræder første gang i et dokument fra 1363 i formen Byrchinge, og det er dannet som en afledning af det ord, man også umiddelbart genkender, nemlig træbetegnelsen *birk*. Man kan heraf udlede, at området mellem Kalundborg og Viskinge, hvor landsby og gård blev anlagt, engang var kendetegnet af birkebevoksning. Navnet Viskinge, jf. nedenfor, er også overleveret i skriftformer med -nd- for -ng-, f.eks. har 1688-matriklen formen

Wischende. Sammenblanding af skrivemåderne -ende/-inde og -inge skyldes sammenfald i udtale, og fænomenet er ret udbredt. Bregninge, et sogn og en landsby i det gamle Skippinge Herred, bærer et navn dannet af plantebetegnelsen *bregne*. Området må have været kendetegnet af bevoksning med bregner, og man kan næsten se det ukultiverede vildnis for sig. Der findes adskillige Bregninge-lokaliteter i Danmark, og plantebetegnelsen indgår også ganske frekvent som forled i sammensatte navne, f.eks. Bregentved, Brenderup og Bregnerød. Navnet Viskinge er ikke umiddelbart gennemskueligt, fordi det ord, som indgår som forled, ikke findes i vores nutidssprog. Navnet synes at være afledt af et ord, glda. **wisk*, med betydningen ‘eng, sump’. Her har området altså været kendetegnet af vådbundsjord, og det er vel mest oplagt, at det er områderne med tilknytning til Bregninge Å, Viskinge Mose og Brændemose Bæk nord for bebyggelsen, der har ligget til grund for navnedannelsen. I Finderup Sogn i Løve Herred ligger stationsbyen Høng. Navnet, der i sin nutidige form ikke ser ud som et -*inge*-navn, optræder i middelalderen i former som 1215-41 (afskrift) Høyng og 1316 Hyngæ. De viser, at navnet er et oprindeligt -*inge*-navn. Tolkningen er ikke helt entydig, men der kan være tale om en afledning af tillægsordet, glda. **hō*, med betydningen ‘høj’ eller et tilsvarende navneord. I så fald må området have været kendetegnet af højdedrag på stedet. Terrænet mod vest sænker sig mod Bøstrup Å, som Høng ligger højt i forhold til, men det er måske snarere Finderup Sogns østlige kuperede terræn (Sporretofte bakke, Brinkebakke og Tindingebanke), der har inspireret oldtidsmennesket til en sådan navnedannelse.

I Roskildebispens jordebog fra begyndelsen af 1300-tallet optræder under Løve Herred sognet Helsing. Først senere i 1300-tallet skete den omstrukturering, der delte Helsing i to bebyggelser, som vi endnu kender som Kirke Helsing og Vinde Helsing. Når bebyggelser blev opdelt i to, opstod et behov for navne, der kunne adskille de to bebyggelser fra hinanden. I praksis har man ofte tilføjet ord til det eksisterende stednavn. Typisk har man anvendt retningsbeskrivende ord som *øster* over for *vester*, *nørre* over for *sønder*, eller ord, der betegner størrelse, *store* (eller *magle*) over for *lille*. Også ord, der sigter til aldersforskelle, forekommer tit, f.eks. *ny* over for *gammel* og så videre. Nævnte eksempler er hyppigt brugte, ligesom ordet *kirke* er relativt almindeligt i forbindelse med dannelsen af adskillende navne. Det er ordet *vinde* til gengæld ikke. Det kendes nemlig ellers kun som adskillende led i forbindelsen Vinde Sæby over for Bryde Sæby (senere Nørre og Sønder Sæby), som er navne på to forsvundne landsbyer i Halsted Sogn på Lolland.³⁰ Det står imidlertid ikke helt klart, hvordan ordet *vinde* skal tolkes, men en tolkningsmodel er genitivflertalsformen *vindir* (glda.) af folkebetegnelsen for vendere. Denne betegnelse indgår som forled i flere danske stednavne, hvor det er sandsynligt, at vendere har bosat sig, men der er endnu ingen beviser, f.eks. arkæologiske, for venderes tilstedeværelse i Vinde Helsing.³²

Stednavnet Helsing er formentlig dannet som en afledning af ordet *hals*. Betydningen ‘det halsformede sted’ stemmer overens med topografien vest for Helsing. Her ligger nemlig terrænet Hals (jf. også stednavnene Hals Huse og Dalby Hals).

Som stednavn betegner ordet *hals* typisk et (smalt) udløbende terræn, netop svarende til terrænet ud mod Reersø. Når stednavnet har formen Helsing og ikke Halsing, skyldes det et vigtigt sproghistorisk fænomen kaldet i-omlyd, som virkede indtil slutningen af vikingetiden. I praksis blev bestemte vokaler i en foranstående stavelse påvirket af en i-lyd i den efterfølgende stavelse. Denne i-omlyd spiller en rolle for datering af stednavne. Hvis i-omlyd er indtruffet, er stednavnet nødvendigvis dannet før vikingetidens afslutning, medmindre andre særlige forhold gør sig gældende.

Landsbyen Forsing, 1271 (afskrift), Forsing, 1406, Forsingæ, syd for Viskinge bærer et navn, der er afledt af navneordet *fors* (glda., ‘strøm, vandfald’). Stednavnet må betyde ‘stedet ved strømmen’. Det er nærliggende at se en forbindelse til Tranemose Å, der løber gennem det forholdsvis kuperede terræn ved Forsing og videre mod sit udløb i Tissø. Blæsing er navnet på en nu nedlagt landsby i Havrebjerg Sogn, Løve Herred. Tolkningen af dette navn er noget usikker, men der kan være tale om afledning til ordstammen **blās*, der indgår i udsagnsordet *blæse*, jf. f.eks. stednavnet Vindblæs i Himmerland. Blandt -*inge*-navnene synes Snertinge i Særslev, Skippinge Herred, indirekte at have med et andet klassisk grundelement at gøre, nemlig ild. Det afledte ord er tolket som navneordet **snart* (glda., ‘brændt vedstykke’). Lige øst for Snertinge i Tuse Herred ligger Svinninge Sogn. Navnet Svinninge synes at være identisk med et navneord, glda. **swithning*, ‘svedning, afsvedet område’. Disse navne vidner formentlig om oldtidsmenneskets kultivering af skov eller krat i området. På Syd-

sjælland nord for Vordingborg findes i øvrigt også et par lokaliteter, Snertinge og Svinninge, beliggende i umiddelbar nærhed af hinanden.

Sammensatte stednavne på -løse
En af de ældste daterbare efterledstyper er *-løse*. Stednavne på *-løse* optræder undertiden i former med endelsen *-else* som i Slagelse og Spragelse. Man ved ikke, hvor langt tilbage i tiden navnetypen har været produktiv, men den germanske jernalders begyndelse (lidt før år 400 efter vores tidsregning) synes at falde nogenlunde sammen med, at stednavnetypen ikke længere var produktiv. Betydningen af stednavneelementet *-løse* har været genstand for megen diskussion blandt stednavneforskere. I dag hælder man mest til, at stednavneelementet er beslægtet med ordet lys og har haft en grundbetydning, ‘lysning’, der siden blev udvidet til ‘åben plads, slette’.³² Forledstyperne i stednavne på *-løse* er typisk vanskelige at tolke, fordi de indeholder ordstof, der allerede i tiden før de (hjemlige) skriftlige kilders tilblivelse for længst var gået af brug.

Stednavne på *-løse* er primært et østdansk fænomen, og især området sydvest for Holbæk fremviser en decideret koncentration. Det gamle Merløse Herred, der grænser op til Løve Herred, har i alt 20 sogne, og halvdelen har navne på *-løse*. I de sjællandske herreder længere mod vest er eksemplerne på *-løse*-navne imidlertid få. Herrederne Ars og Skippinge tæller hver et enkelt *-løse*-navn, henholdsvis Ugerløse, 1333 Vgerlosæ, en landsby i Rørby Sogn, Ars Herred, og Jorløse Sogn, 1231 (afskrift) Jurløs, beliggende sydligst i Skippinge Her-

red. Forleddet i Ugerløse, Rørby Sogn, er formentlig et ord beslægtet med udsagnsordet *vige*, ‘bøje sig’. Det gælder i øvrigt også det ensdannede Ugerløse i Merløse Herred. En tidligere tolkning af forleddet som **wikær* (glda., ‘vidiepil’)³⁴ er i dag forkastet til fordel for enten et gammelt ånavn, gllda. **Wikur*, sigtende til et bøjet eller bugtet åløb eller et terrænbeskrivende ord med samme grundbetydning, ‘bøjet, bugtet areal’. Et ånavn, **Wikur*, indgår i de jyske stednavne Vegger, Veggerby og Uggerby og er som sådan velunderbygget som forled i sammensatte stednavne. Det er imidlertid ikke rigtig muligt at udpege et åløb i omegnen af det vestsjællandske Ugerløse, der kan have givet navn til bebyggelsen. Heller ikke marknavne fra området belyser umiddelbart sagen nærmere. Derfor må den sidstnævnte tolkning foretrækkes, og navnets betydning kan have været ‘lysningen ved det krumme areal’. Det nævnte Jorløse i Skippinge Herred er mindre vanskeligt at tolke. I kong Valdemars jordebog er skriftformen Jurløs, og den afslører, at forleddet er identisk med ordet **iūr* (glda.) med betydningen ‘vildsvin’. Navnets betydning har således været ‘lysningen, hvor der er vildsvin’. Formen 1250 (afskrift) Niløs (woræ) giver derimod ikke meget indblik i, hvilket ord der indgår som forled i Niløse. Tolkningen er meget dunkel, men har muligvis noget med en lavtliggende terrænformation at gøre, i så fald måske området ud til St. Åmose. Tersløse, 1307 Thersløse, synes bedre at kunne forbindes med et kendt ord, gllda. *thærs*, som er beslægtet med tillægsordet *tør*. Stednavnet betyder måske ‘lysningen, hvor der er tørt’. De gamle *-løse*-navne afspejler i lighed med de fleste vestsjællandske *-inge*-navne oldtidens naturlandskab.

Stednavne på -lev, men sjældent -sted
Kronologisk regnes efterledstyperne *-lev* og *-sted* for at have været produktive omtrent samtidigt i en periode fra germansk jernalder til slutningen af vikingetiden. Stednavne på *-lev* og *-sted* kan være samtidige eller lidt yngre end stednavne på *-inge*, men de ligger kronologisk senere end stednavne med endelsen *-løse*, jf. fig. 1. Betydningen af navneordet **lēf* (glda.) er bestemt som ‘noget, der er efterladt’, og det oversættes som regel med ‘arvegods’. Forholdet må have været, at lokaliteten er tilfaldet nogen som arv. Det er beslægtet med udsagnsordet *levne* og det deraf dannede navneord *levning*. Efterleddet *-sted* knyttes til betydningen ‘bebyggelsessted’.

Gamle stednavne på *-sted* glimrer som nævnt med undtagelse af Hagested i Tuse Herred ved deres fravær i hele det nordvestlige Sjælland. Forleddet i Hagested er navneordet *hage*, muligvis sigtende til terrænformationen Tuse Næs. I Niløse Sogn ligger landsbyen Kongsted, 1430 (afskrift) Kongstedt, hvis forled er navneordet *konge*. Bebyggelsen har altså været ejet af kongen. Fælles for de to efterledstyper *-lev* og *-sted* er ellers, at forledstypen mandsnavn er dominerende. De hidtil gennemgåede navnetyper har været dannet af ordstof knyttet til natur i bredeste forstand, terrænformationer, vanddrag, bevoksning og dyreliv. Skippinge, Ars og Løve Herred tæller i alt ni gamle *-lev*-navne, og heraf har hele syv forled, som må være gamle mandsnavne. Føllenslev, 1321-23 (afskrift) Fyælenslef, har som forled mandsnavnet **Fialin* (glda.). Særslev, 1191-98 (afskrift) Særsløua, har et mandsnavn, gllda. **Sēar*, som forled. I Ars Herred ligger Jerslev, 1199 Erixleffue, og navnet er sammensat

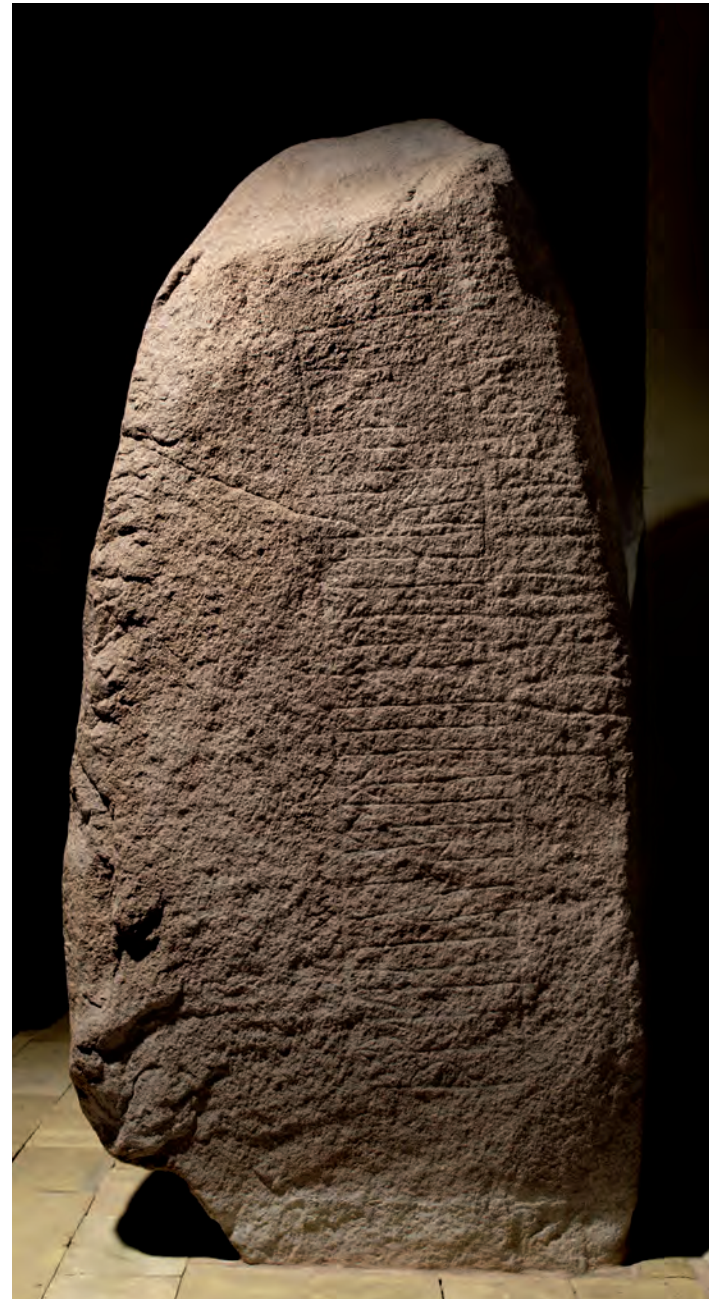
med mandsnavnet Erik som forled. Gierslev i Løve Herred, 1171-78 (afskrift) Geslewe, 1321-23 (afskrift) Geeslef, er sammensat med et mandsnavn, gllda. **Gēsi*. Reerslev, 1321-23 (afskrift) Retherslef, i samme herred indeholder som Reersø mandsnavnet *Rēthar* (glda.). Forleddet i Ørslev, sogn i Løve Herred, er formentlig et mandsnavn, gllda. *Ōthar* eller *Ōthir*, men formelt kan et navneord, gllda. *ōthir*, ‘udrydder’, indgå. Et navn med betydningen ‘udrydderens arvegods’ forekommer noget ildevarslende, og hvis det er forklaringen, har navnet måske skullet signalere magt og fare over for den fremmede, der måtte have til hensigt at krydse Tude Å fra østsiden. Stednavnet Hallenslev, 1284 Halluænslef, 1339 Halenslef, mod nord, grænsende op til Tissø, er svært at tolke. Muligvis indgår i navnet et ellers ukendt mandsnavn, **Halin*. Forleddet i sognenavnet Værslev, 1321-23 (afskrift) Weslef, i Skippinge Herred har sandsynligvis et sakralt indhold, idet navneordet **wē* (glda., ‘vi, helligdom’), eller eventuelt en personbetegnelse, ‘vipræst’, dannet til samme ord synes at indgå.

Tolkningen af stednavnet Gørlev, 1311 Gerlefæ, 1345 Gerløof, volder lidt vanskeligheder. Der kan næppe være tale om et mandsnavn i genitiv, da et kasusmærke er fraværende. En formel mulighed er navneordet *gēr* (glda.), der betyder ‘spyd, horn på ambolt’, og som sådan kan Gørlev i Løve Herred og Gerlev i Slagelse Herred være identiske navnedannelser. Gerlev Sogn har faktisk en karakteristisk form, der minder om en ambolt, idet ejerlavet mod vest smalner ud mod Vårby Å. Det er dog vanskeligt at udpege et topografisk forhold, der kan understøtte den tolkning for Gørlev i Løve Herred. Det

har da også været foreslået, at forleddet, trods det manglende genitivmærke, faktisk er et mandsnavn svarende til nævnte navneord *gēr* (glda.) i stam-meform (altså ubøjet form).³⁵ Der savnes imidlertid paralleller til en sådan dannelsel, hvorfor sammenligningen med Gerlev bør foretrækkes.³⁶ Gørlev betyder således muligvis 'det spydformede arvegods' eller noget mere tvivlsomt 'Gers arvegods'. Havde runestenen i Gørlev Kirke, se fig. 5, været rejst efter en stormand Ger, ville tolkningen som et mandsnavn naturligvis have været oplagt. Stenen er imidlertid rejst efter stormanden Odinkar af kvinden Thjodvi og signeret af mændene Gunne og Asmund og en tredje, hvis navn delvist er udvisket, men begynder med runerne **kru(b)**. Han kan dog heller ikke have heddet Ger.

Det kan afslutningsvis parentetisk bemærkes, at stednavnet Raklev, 1348 Rakløf, ikke er et gammelt *-lev*-navn.³⁷ Navnet må af sproglige årsager skulle deles op i Ra(k)- og -klev. Forleddet er et tillægsord med betydningen 'lige', mens efterleddet er et navneord, glða. *kløf* 'kløft' eller glða. *klēf*, 'stejl bakke',³⁸ hvilket passer med bebyggelsens stejle beliggenhed. Dette stednavn kan ikke tidsfæstes, men er rimeligvis noget yngre end de ægte *-lev*-navne, hvilket stemmer godt overens med det øvrige bebyggelsesmønster på Røsnæs.

Figur 5. Gørlevsten 1. Stenen er genbrugt som byggemateriale i Gørlev Kirke. Den oprindelige placering kendes ikke. Det er dog sandsynligt, at stenen har været placeret ved en befærdet indfaldsvej til Tissøkomplekset, sandsynligvis et sted langs Halleby Å. Stenen er dateret til 800-årene (Stoklund 2004). Gørlevsten 1 er nu opstillet sammen med den noget yngre Gørlevsten 2 i Gørlev Kirkes våbenhus. (Foto: R. Fortuna, Nationalmuseet)

Stednavne på *-by*

Forledstyperne i stednavne på *-by* har generelt et yngre præg end forledstyperne i stednavne på *-sted* og *-lev*, men produktivtidsperioden er fortsat helt frem til moderne tid. I modsætning til efterled i de allerede behandlede ældre stednavnetyper har efterleddet *-by* altid været brugt til navngivning af bebyggelser. I dansk sammenhæng betegner navne på *-by* langt overvejende bebyggelser bestående af flere enheder (gårde og huse), altså landsbyer. Nordiske stednavne i Danelagen i det østlige England viser, at stednavneelementet *-by* var produktivt, da vikingerne i sin tid koloniserede området. Man regner derfor med, at navne på *-by* blev dannet i hjemlandet på samme tidspunkt og sikkert også noget før.³⁹ Den kronologisk nedre grænse er sat til begyndelsen af vikingetiden, dvs. omkring 750. Der er dog en markant forskel på Danelagens *-by*-navne og de hjemlige: Efterleddet *-by* er inden for det gammeldanske sprogområde kun sjældent sammensat med personnavneforled. I Danelagen er frekvensen derimod høj. En undersøgelse af stednavne på *-by* med personnavneforled på dansk grund har vist, at der overvejende er tale om mandsnavne fra vikingetiden, og sammensætningsformerne peger også på vikingetidsdannelser.⁴⁰ Ars Herred tegner sig for et af disse sjældnere danske *-by*-navne med personnavn som forled.

Ubby

Ubby, 1231 (afskrift) Vbby, er dannet af mandsnavnet *Ubbi* (glda.) og efterleddet *-by*. Mandsnavnet Ubbe kan knyttes til både vikingetid og middelalder, og det indgår i flere sammensatte stednavne, der kronologisk også kan høre begge perioder til. Eksempler er Ubberup, 1409 Vborp, der ligger lige nord for Ubby og Ubberød i Nordsjælland. Ud fra historisk viden om Ubby kan det slås fast, at byen har haft en væsentlig betydning i den tidlige middelalder. Middelalderens herredsting lå her; den middelalderlige romanske kirke har haft dimensioner, der er enestående for Nordvestsjælland og i realiteten kun overgås af få andre sjællandske kirker. Det tyder på, at den kan have haft et temmelig stort opland og en mulig funktion som kirken i centrum, inden hvert sogn fik egen kirke. Sognets størrelse er også ret markant, og det havde en geografisk betragtet central placering i herredet. Ca. 100 m øst for kirken er et bygningskompleks fundet, der måske er identisk med den Ubbygård, som er nævnt tre gange i kilder fra slutningen af 1300-tallet eller begyndelsen af 1400-tallet.⁴¹ Det lokale sagn og en indskrift på en sten med et noget ungt præg knytter endvidere Esbern Snare til stedet, jf. i øvrigt Hugo Johannsens artikel. Et kig på Ubby omegns stednavne antyder, at der faktisk er nogle stykker, som kunne være interessante i forhold til de tidligere omtalte teser om forekomsten af bestemte mønstre i navngivning omkring oldtidens vigtigste bebyggelser. Navnet Jerslev har, som anført ovenfor, mandsnavnet Erik som forled. Mandsnavnet er identisk med et urnordisk navneord, **aina-rikijaR*, med betydningen 'den almægtige, den enerådende, den mest magtfulde'. Nogle

forskere vil knytte mandsnavnet Erik til samfundets absolutte top, fordi navnet Erik har en tæt tilknytning til kongeslægten i Sverige, men en sådan sammenkobling er ikke tilsvarende oplagt i Danmark. Navnet Saltofte, 1380 Saltoffte, mod nordøst er formentlig et bebyggelsesareal, som var knyttet til enten et stormandshus eller et kulthus. Vest for Ubby ligger Drejager, 1682 Drenge Agre, hvis forled kan være ordet *dreng*. Indskrifter på runesten omtaler undertiden vikingetidens stormænd som 'drenge', for dette ord var i oldtiden en fornem titel muligvis direkte tilknyttet kongens hirdmænd. Af den grund er også stednavne, som kan indeholde en flertalsform af titlen dreng, i spil som indikation på et områdes tilknytning til oldtidens aristokrati. Lige ved siden af Drejager ligger i øvrigt Hanghøj, som måske vidner om et middelalderligt rettersted. En nærmere analyse af områdets stednavne, under inddragelse af marknavne og arkæologiske levn, ville sandsynligvis kunne belyse Ubbys status i oldtiden yderligere.

Som det måtte forventes, i forhold til det generelle billede, er stednavne på *-by* i Skippinge, Ars og Løve Herred overvejende sammensat med navneord, der beskriver naturforhold. Flere har med vand at gøre: Vejleby, 1186-97 Wæthleby, 'byen ved vejen, vadestedet', Kærby 'byen ved/med kæret', Sæby, 1302 Sæby, 'byen ved søen' (Tissø). Nogle sigter til landskabsformationer: Halleby, 1316 Halæby, er sammensat med forleddet *hale* sigtende til Halleby Hale, og navnet betyder 'byen ved landområdet, der har form som en hale'. Dalby er byen i dalen, og Klovby, 1319 (afskrift) Klaby, er byen i kløften (glda. **klā*, 'kløft'). Et par navne har forled,

der betegner bevoksning, nemlig Rørby, 'byen, hvor der vokser (tag)rør' og Ruds Vedby, 1307 (afskrift) Stixwithby, 'byen ved skoven' (glda. *with*, 'skov'). Det foranstillede Rud adskiller bebyggelsen fra Vedbynørre og Vedbysønder ved Slagelse og er identisk med slægtsnavnet Rud. Slægten ejede Vedbygård fra 1429 til 1671. Formen fra 1307 har personnavnet Stig som adskillende led, men hvem denne Stig var, vides ikke. Kulby var byen, hvor der var eller blev brændt kul. Tolkningen af Årby i Ars Herred er ikke helt entydig. Det er muligvis igen det gamle fjordnavn *Arf, der indgår som forled. Et alternativt, ældre tolkningsforslag er navneordet *ār* (glda.) med betydningen 'tjener, sendebud'.⁴² Den tolkning er der dog ikke gode paralleller til. Tillægsord indgår også som forled i navne på *-by*; typisk er der tale om retningsangivende ord som i navne af typen Vesterby (Vesterbygård nord for Tissø). I Ars Herred, ud mod øden Asnæs, ligger desuden Melby. Navnet har intet med pulveriseret korn at gøre. Ældste kildeform. 1356 Mæthelby, viser, at der er tale om tillægsordet *mæthal* (glda., 'midtimellem'), altså '(lands)byen i midten'.

Da perioden, i hvilken man har kunnet danne stednavne på *-by*, er meget lang, har navne på *-by* naturligvis ret forskellig alder. Man kan blandt de middelalderligt overleverede navne i nogen udstrækning skelne mellem ældre og yngre forledstyper og dermed ældre og yngre *-by*-navne. Forled, som betegner alder eller relationel beliggenhed (som *mæthal*-), regnes som hovedregel for at høre til et yngre lag af *-by*-navne dannet i slutningen af middelalderen.⁴³ Det gælder også forled, der

udgøres af fremmed, indlånt ordstof. Munkeby syd for Nakskov er et eksempel på et middelalderligt landsbynavn på *-by*. Forledstyperne i stednavne på *-by* i Ars, Skippinge og Løve Herred har imidlertid helt gennemgående vikingetidspræg.

Stednavne på *-thorp*

Stednavne sammensat med torp, gllda. *thorp*, er ubestridt den mest udbredte gamle bebyggelsesnavnetype i Danmark. Efterleddet er typisk udviklet til *-rup*, *-(s)trup* og *-drup*. Betydningen af ordet *thorp* (glda.) er ganske sikker, for ordet blev endnu brugt i 1600-tallet med betydningen 'udflytterbebyggelse', og det giver rigtig god mening i forhold til *-thorp*-bebyggelsernes klassiske spredningsmønster omkring en ældre kernebebyggelse. Billedet er naturligvis i praksis noget mere broget; i hvert fald har *-thorp*-byer i en del tilfælde fået sognestatus, og nogle har givetvis erstattet ældre stednavne. Nordvestsjælland har særligt store koncentrationer i Ods Herred og i Ars Herred, hvor tætheden er særlig markant på Røsnæs, se fig. 2. Her bærer stort set alle landsbybebyggelser nord og vest for Kalundborg *-thorp*-navne. I de tre herreder i fokus er omkring 60 *-thorp*-navne i brug. Dertil kommer et antal navne (ca. 15), som har været båret af forsvundne eller nedlagte bebyggelser, samt enkelte nyere navnedannelser.

Stednavne på *-thorp* er, som navne på *-by*, frekvent forekommende i Danelagen, og et vist sammenfald mellem personnavne i vikingetidens danske runeindskrifter og personnavneforled i *-thorp*-navne understøtter, at efterleddet *-thorp* også var produktivt i Danmark i vikingetiden. Vikingetidens per-

sonnavne var dog fortsat i brug et godt stykke ind i middelalderen, hvorfor kronologien ikke kan bygge på disse navne alene. En mindre andel indeholder kristne personnavne i danske former, f.eks. Peder, Mikkel og Morten. Da disse personnavne først kom i brug som fornavne i Danmark i løbet af middelalderen, kan de med sikkerhed dateres til middelalder eller senere. Forled, som er identiske med ord (ikke navne), der er indlånt i dansk i middelalderen, udgør mindre end 5 % af forleddene i alle landets *-thorp*-navne, altså samlet set en ganske lille andel.⁴⁴ Navnetypens tyngdepunkt har derfor rimeligvis ligget i vikingetiden og begyndelsen af middelalderen.

I modsætning til *-by*-navnene har *-thorp*-navne ofte personnavne som forled, men hvor man tidligere var tilbøjelig til at anslå en meget høj andel, regner man i dag med, at det drejer sig om ca. halvdelen. Det passer ret præcist med andelen i fokusområdet Skippinge, Ars og Løve Herred, se fig. 6, hvor der endvidere helt gennemgående er tale om ældre typer af mandsnavne. Således eksempelvis *Asmund* i Asmindrup (Vørslev Sogn, Skippinge), *Bjørn* i Bjørnstrup (Røsnæs Sogn, Ars Herred) og *Hærik* i Herrestrup (Skellebjerg Sogn, Løve Herred). En del af disse mandsnavne er egentlig tilnavne, som *Rumpe* i Rumperup og formentlig *Snude* i Snuderup. Personbetegnelser ses i Kongstrup (Røsnæs Sogn, Ars Herred) og muligvis i Franke-
rup (Ubby Sogn, Ars Herred). Forleddet kan være folkenavnet *frankere*, men er nok snarest identisk med et mandsnavn, Franke, dannet til samme ord. Bakkendrup er vanskeligt at forklare. Skulle forleddet være navneordet *bakke*, passer det dårligt

med *-n-* i sammensætningsformen. Hvis dette *-n-* hører til forleddet, kan der muligvis være tale om et frisisk mandsnavn, *Bakken*.⁴⁵ Fremmede navne er dog stort set ikke kendt som forled i *-thorp*-navne. Ved Bakkendrup er der afdækket en gravplads fra vikingetiden.⁴⁶

Blandt de forled, som er navneord, ses ingen eksempler på låneord. Hvis stednavnet Smakke-
rup, som formodet, indeholder det nedertyske ord *smacke*, 'skib', der først sent i middelalderen er indlånt i dansk, må netop det stednavn være dannet tilsvarende sent. Den ældste overleverede form er da også eftermiddelalderlig (1541 Smackerup). Smakkerups ringe størrelse og beliggenhed ud til Saltbæk Vig understøtter den tolkning: 'den lille (udflytter)bebyggelse med smakker'. De øvrige navneord kan inddeles i forskellige overordnede betydningskategorier: I Løve Herred findes tre eksempler på dyrebetegnelser, henholdsvis *kat* i Katstrup og *ugle* i Uglerup, begge i Buerup Sogn, og ordet *krage* indgår i Kragerup(gård) beliggende i Ørslev Sogn. Andre forled sigter til jordbund, f.eks. *muld* i Mullerup, som ligger i Drøsselbjerg Sogn, Løve Herred, og *dynd* i Dønnerup (Holmstrup Sogn, Skippinge Herred). I forlængelse heraf kan nævnes den forsvundne bebyggelse Dristrup, der må indeholde ordet *drīt* eller *drit* (glda.), som betyder henholdsvis 'skidt' og 'skarn'. Det er ikke helt sjældent, at *-thorp*-navne har forled med nedsættende karakter.

Kaldred, Anda(k)s og Rye

Efter denne gennemgang af et større udvalg af bebyggelsesnavnene i Kalundborg Museums dækningsområde kan blikket rettes mod de navne, der i

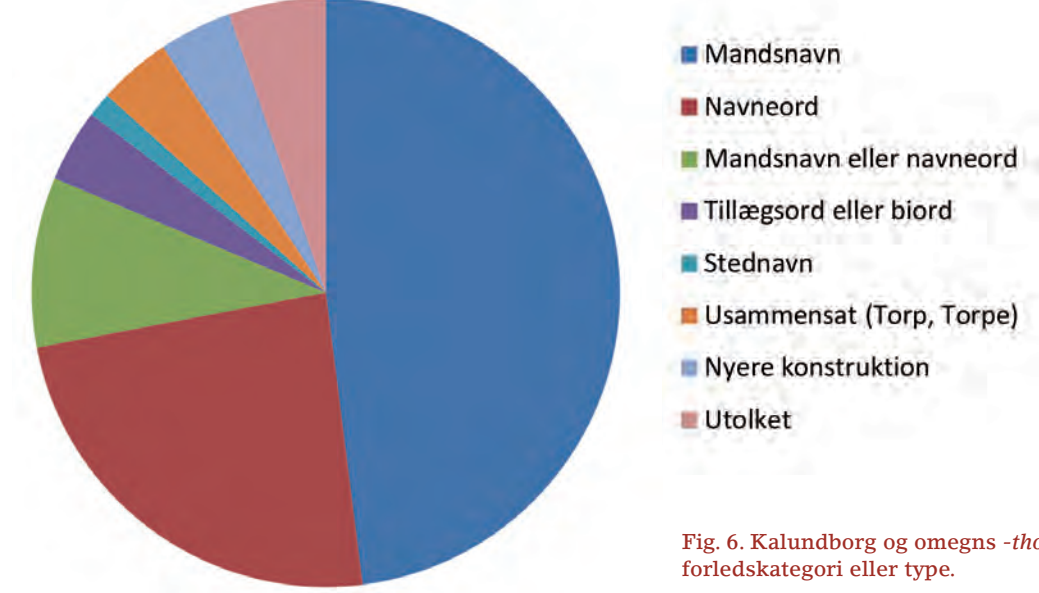

Fig. 6. Kalundborg og omegns *-thorp*-navne inddelt efter forledskategori eller type.

indledningen blev spurgt til: Hvad betyder Kaldred, Andaks og Rye?

Den forsvundne og genfundne landsby Kaldreds skæbne er beskrevet i Fra Nordvestsjælland (2002), og her er navnets tolkning 'den kolde rydning' også at finde.⁴⁷ Navnets ældste form, Kaldruthæ, findes i Roskildebispens jordebog fra 1300-tallet. Af den kan man se, at der er tale om en sammensætning af tillægsordet *kold* og navneordet *ruthæ* (glda., 'rydning, sted (i skov), hvor træer er fældet'). Ordet er afledt af *ruth* (glda., med samme betydning), der som efterled i stednavne er særlig hyppigt i Nordsjælland, hvor efterleddet er udviklet til *-rød*. Eksemplet Ubberød er allerede nævnt, men navnet Sønderød (Reerslev Sogn, Løve Herred) er også et sådant rydningsnavn. Sønderød er i øvrigt blot et af adskillige rydnings- og skovbetegnende sted-

navne i området øst for Tissø, nemlig Ruds Vedby, Ougtved, Frendved, Løgtved og Gunnetved(gård), der fra 1799 skiftede navn til Selchausdal efter Chr. Andreas Selchau. Navnet (Store og Lille) Fuglede ved Tissøs nordvestbred er også skovbetegnende. (Udbredelsen af rydningsnavne fremgår af fig. 2). Stednavnet Andaks optræder tidligst 1424 i formen Andas. Forleddet er fuglebetegnelsen *and*. Efterleddet er formentlig navneordet *ās* (glda., 'ås, langstrakt bakke'), muligvis sigtende til morænebakkerne Keldbjerg og Tømmerup Banke. Skrivemåden med *-k-* kræver en forklaring. Allerede i 1500-tallet optræder formen Andagh(s), og dette g(h)-indskud føres videre i former som Andaus, Andax og altså Andaks. At konsonantlyde på den måde indføjes, tilsyneladende helt umotiveret, er ikke ukendt. Udviklingen kan sammenholdes med eksempelvis Ammitzbøl, 1459 Ammysbøl, som egentlig ikke

skulle have former med -t-. Da den lokale udtale af Andaks helt modsvarer den oprindelige form, er der ikke grundlag for at søge en anden tolkning end ‘åsen med ænderne’. Det sidste stednavn, Rye, kendes tidligst i formen 1405 Ryghæ. Der er muligvis tale om en afledning af navneordet *rug*. I så fald betyder navnet ‘området med rug’. Betegnelser for afgrøder er relativt hyppigt forekommende i stednavne, jf. f.eks. Havrebjerg syd for Løve.

Stednavne i tværfagligt samspil

Stednavne bærer, som det er fremgået, en lang række meget forskellige informationer om først og fremmest fortidens sprog, men også natur- og kulturlandskab, dets befolkning, religion og samfund. Som stednavneforsker har man den primære opgave at redegøre for den sproglige side af sagen, men der vil helt sikkert være mange ikkesproglige forhold af historisk, arkæologisk og topografisk art, som kan bringes sammen med de sproglige tolkninger og udvide vores viden om fortiden i det vestsjællandske landskab.

Det overordnede billede af bebyggelsesudviklingen er afdækket af bebyggelsesnavnene, som også har været i fokus her. Der er imidlertid mange navne, som ikke har fået opmærksomhed, herunder marknavne, der på et mere lokalt og snævert niveau potentielt kan oplyse om fortidens samfundsstrukturer. Der kan være god grund til at tage udgangspunkt i områder, man allerede ved har haft særlig betydning i oldtiden, og der bliver heldigvis taget initiativer hertil. En studenteropgave fra 2008 tog eksempelvis udgangspunkt i området omkring Tissø med tværfaglig tilgang. Både arkæologi (Tissø-

komplekset og middelalderborgen Hallenslevlund), sognestrukturer, viden om historiske personer og områdets bebyggelsesnavne blev inddraget. Konklusionen var, at Tissøpladsen meget vel kan have genereret ny bosættelse på søens østlige side, men også at der kan være mere viden at hente gennem grundigere tværfaglige analyser.⁴⁷ Især marknavnestudier inden for et eller flere sogne kunne tænkes at ville belyse forholdene yderligere. Det er i hvert fald en vej at gå. Det er også værd at nævne, at et arkæologisk magisterkonferensspeciale om Boeslundeeegnen, hvori stednavne indgår som kildemateriale, udkommer i bogform i 2013.⁴⁹ Kalundborg og Tissø har naturligvis tiltrukket sig en meget stor del af opmærksomheden omkring fortidens kulturlandskab, men området omkring Ubby Sogn kunne være et oplagt fremtidigt undersøgelsesområde. Man sidder i hvert fald tilbage med en fornemmelse af, at der her kan være noget at komme efter rent navnemæssigt, og måske gemmer der sig også spændende forhistorie under mulden. Det vil fremtiden forhåbentlig kaste lys over.

Noter

1. Nærværende forfatter arbejder på en udgivelse af Ods Herreds stednavne og har trådt sine barnesko i Fårevejle Kirkeby, Føllenslev og Rørvig
2. Se f.eks. Dam & Jakobsen 2009
3. Pedersen 2004, 17
4. Dalberg 1991, 183 f.
5. Danmarks gamle Personnavne, Knudsen, Kristensen & Hornby 1936-64, bind 2, 901
6. Kousgård Sørensen 1958, 298-99
7. Jørgensen et al. 2004
8. Eilersgaard Christensen 2010
9. Marknavne er navne på jordlodder. Agerjorden knyttet til den enkelte landsby var før udskiftningen omkring 1800 opdelt i et stort antal jordlodder, som hver især havde navne. I dag er disse navne stort set forsvundet, men det enorme materiale er overleveret i markbøger og på kort.
10. Kousgård Sørensen 1964
11. Hald 1965, 29 ff.
12. Se f.eks. i Jørgensen 2009, 92
13. Jørgensen 2008, 118
14. Termen gammeldansk, forkortet glda., bruges om dansk sprog i middelalderen (ca. 1100 til 1515). Man arbejder typisk med normaliserede former på dette sprogtrin, også selvom stednavnet er betydeligt ældre.
15. * foran en form markerer, at ordet ikke er overleveret som selvstændigt ord/navn.
16. Termen urnordisk bruges om sproget i den ældste runeskriftperiode, ca. 200-500 efter vores tidsregning.
17. Jørgensen 2008, 25. Der henvises i følgende navnetolkninger til Jørgensen 2008, medmindre andet er anført.

18. Afbilledet i Grandjean 1946 (tavle 12 g).
19. Trap 1954, 479
20. Hald 1986, 999
21. Særheim 1992, 16 ff.
22. Kousgård Sørensen 1960, 222
23. Danmarks Kortlægning, planche 59
24. Lindroth 1918; Knudsen 1931
25. Eggert 2011
26. Formen er optegnet i 1916 af Henrik Ussing for Stednavneudvalget.
27. Brøndum-Nielsen 1950, 394
28. Lindroth 1918, 53
29. Om muligheden for at Kalund er et ældre navn på Munkesø, se Olesen 2012, 76
30. Knudsen 1931, 113
31. Bjerrum & Lisse 1954, 77
32. Jørgensen 1977, 89 (i note)
33. Elmevik 1972
34. Kousgård Sørensen 1968, 189 f.; Jørgensen 1981, 128
35. Søndergaard 1972, 64
36. Se evt. Jørgensen 2001, 85 f.
37. Formodet hos Dam & Jakobsen 2009
38. Forfatterens eget forslag
39. Hald 1965, 104
40. Hjort Pedersen 1960, 41
41. Jørgensen & Johannsen 1986, 1538
42. Jørgensen 2008, 355; Hald 1986, 1104
43. Hald 1965, 103
44. Lerche Nielsen 2003, 177
45. Lerche Nielsen 1997
46. Albrethsen 2004
47. Hartmann 2002, 55
48. Penter Petersen 2008/9

49. Specialet af Laurine Albris publiceres som et nummer i Afdeling for Navneforsknings serie Navnestudier. Et præliminært arbejde med basis i samme materiale er publiceret af Albris 2011. Forfatteren er i 2012 påbegyndt ph.d.-projektet Førkristen kult i stednavne, arkæologi og land-skab i Sydsandinavien i 1. årtusind e.Kr., der også vil inkludere stednavneanalyse.

Litteratur

Albrethsen, S.V. 2004: Vikingetidsgravpladsen ved Bakkendrup. I: Pedersen, L. (red.). *Tissø og Åmoserne – kulturhistorie og natur. Fra Holbæk Amt*. Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2003, s. 76-89.

Albris, L. 2011: When a place is not called “home of the Gods”. A preliminary examination of archaeology and place names in Boeslunde, Zealand, in the light of the Gudme/Gudhem workshop. I: Grimm, O. & Pesch, A. (red.) *The Gudme/Gudhem Phenomenon, papers presented at a workshop organized by the Centre for Baltic and Scandinavian Archaeology (ZBSA) Schleswig, April 26th and 27th, 2010*, s. 207-230. Wachholtz, Neumünster. (Schriften des Archäologischen Landesmuseums, Ergänzungsreihe, Band 6).

Bjerrum, A. & Lisse, Chr. 1954: *Danmarks Stednavne, nr. 11. Maribo Amts Stednavne*. København.

Brøndum-Nielsen, Johs. 1950: *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling. Indledning. Tekstkildernes Lydbetegnelse. Vokalisme*. 2. ændrede Udgave. J.H. Schultz Forlag, København.

Dalberg, V. 1991: *Stednavneændringer og funktionalitet, analogisk stednavneomdannelse, epexegetisk stednavnedannelse og stednavneskifte belyst ved danske toponymer*. C.A. Reitzel. (Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning, nr. 33).

Dam, P. & Jakobsen, J.G.G. 2009: Nordvestsjælland kystbebyggelse fra vikingetiden til ca. 1700. I: Wickman, N. (red.). *Kystkultur. Fra Nordvestsjælland 2009*, s. 11-45. Historisk Samfund for Nordvestsjælland. [Artiklens afslutning mangler i publikationen, men kan rekvireres ved henvendelse til forfatterne].

Danmarks Stednavne og Danske sø- og ånavne.

Eggert, B. 2011: Danske stednavne på -lund. I: Eilersgaard Christensen, L. & Jørgensen, B. (red.). *Navnemiljøer og samfund i jernalder og vikingetid. Rapport fra NORNA's 38. symposium i Ryslinge 12.-15. maj 2009*. NORNA-förlaget, Uppsala. (NORNA-rapporter 86), 1-26 ff.

Eilersgaard Christensen, L. 2010: *Stednavne som kilde til yngre jernalders centralpladser*. Ph.d.-afhandling. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet. Utrykt. Tilgængelig på Nordisk Forskningsinstituts hjemmeside.

Elmevik, L. 1972: *Nyare undersökningar av de svenska ortnamnen på -lösa. Namn och bygd, tidskrift för nordisk ortnamnsforskning* 1971, s. 15-36. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala. Namn och Bygds Förlag, Lund.

Grandjean, P. B. 1946: *Danske Herreders Segl indtil 1660, herunder Lands- og Birkesejl med Supplement til danske Købstæders Segl*. København.

Hald, K. 1965: *Vore Stednavne*. 2. reviderede og forøgede udgave. G.E.C. Gads Forlag, København.

Hald, K. 1986: *Nudansk ordbog*, 13. udgave. Politikens Forlag, København. [Navneartikler].

Hartmann, N. 2002: Kaldred – en landsby lagt i grus. I: Findal Andreasen, M. (red.). *Fra Holbæk Amt. Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2002*, s. 54-59.

Hjort Pedersen, B. 1960: Bebyggelsesnavne på -by sammensat med personnavn. I: *Ti Afhandlinger. Udgivet i anledning af Stednavneudvalgets 50 års jubilæum*, s. 10-46 + 292. G.E.C. Gads Forlag, København. (Navnestudier udgivet af Stednavneudvalget, nr. 2).

Jakobsen, J. Grandjean Gøgsig & Dam, P. 2010: Nordvestsjællands kystbebyggelse fra vikingetid til ca. 1700. I: Wickman, N. (red.). *Kystkultur. Fra Nordvestsjælland. Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland 2009*, s.11-45.

Jørgensen, B. 1981: *Dansk Stednavneleksikon. Øerne øst for Storebælt*. Gyldendal, København.

Jørgensen, B. 1977: *Reciprokering. Studier i indbyrdes afhængighed mellem ældre danske bebyggelsesnavne*. Akademisk Forlag, København.

Jørgensen, B. 2001: *Danmarks Stednavne, nr. 24. Stednavne i Vestsjællands Amt*. C.A. Reitzels Forlag, København.

Jørgensen, B. 2008: *Danske Stednavne*. 3. udgave, 1. oplag. Gyldendals Røde Ordbøger, København.

Jørgensen, B. 2009: Køge-Roskilde-områdets stednavne. I: Eisen, H.-C. (red.). *Mellem fjord og bugt*, s. 87-105. Historisk Samfund for Roskilde Amt.

Jørgensen, L., Frank Bican, J., Gebauer Thomsen, L. & Pauli Jensen, X. 2004: Stormænd, købmænd og håndværkere ved Tissø i det 6.-11. årh. I: Pedersen, L. (red.). *Tissø og Åmoserne – kulturhistorie og natur. Fra Holbæk Amt. Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2003*, s. 50-65.

Jørgensen, M.-L. & Johannsen, H. 1986: *Danmarks Kirker IV. Holbæk Amt*. 3. bind. Ved Nationalmuseets Forlag, København.

Knudsen, G. 1931: Lidt om stednavne i Vestsjælland. I: Nordahl-Petersen, A. (red.). *Turistforeningen for Danmark, Aarbog 1931*, s. 111-134. København.

Knudsen, G., Kristensen, M. & Hornby, R. 1936-64: *Danmarks gamle Personnavne*. Bind 1. Fornavne. Bind 2. Tilnavne. København.

Kousgård Sørensen, J. 1958: *Danske bebyggelsesnavne på -sted*. København. (Navnestudier udgivet af Stednavneudvalget nr. 1).

Kousgård Sørensen, J. 1960: Roskildebispens jordebog. I: *Ti Afhandlinger. Udgivet i anledning af Stednavneudvalgets 50 års jubilæum*, s. 215-291 + 299 f. G.E.C. Gads Forlag, København. (Navnestudier udgivet af Stednavneudvalget, nr. 2).

Kousgård Sørensen, J. 1964: Marknavne og arkæologi. I: *Marknavnestudier*. G.E.C. Gads Forlag, København. (Navnestudier udgivet af Stednavneudvalget, nr. 3).

Kousgård Sørensen, J. 1968-1996: *Danske sø- og ånavne*. Bind 1-8. København 1968-1996. (Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning, nr. 6, 12, 15, 21, 24, 28, 29, 35).

Kousgård Sørensen, J. 1989: *Danske sø- og ånavne*. Bind 7. (Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning, nr. 29).

Lerche Nielsen, M. 1997: *Vikingetidens personnavne i Danmark belyst gennem runeindskrifternes personnavne og stednavne på -torp sammensat med personnavneforled*. Ph.d.-afhandling. Det Humanistiske Fakultet, Københavns Universitet. Upubliceret. Tilgængelig på Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet.

Lerche Nielsen, M. 2003: Sognekriteriets betydning for vurderingen af torp-navnes alder. I: Gam-meltoft, P. & Jørgensen, B. (red.). *Nordiske torp-navne. Rapport fra Nornas 31. symposium i Jaruplund 25.-28.4.2002*, s. 177-202. NORNA-förlaget, Uppsala. (NORNA-rapporter 76).

Lindroth, H. 1918: *Värend och Virdar. Namn och bygd, tidskrift för nordisk ortnamnsforskning*,

s. 41-76. Kungl. Gustav Adolfs Akademien, Uppsala. Namn och Bygds Förlag, Lund.

Mathiassen, Th. 1959: *Nordvestsjællandss oldtidsbebyggelse*. Nationalmuseet, København. Med bidrag om stednavne ved J. Kousgård Sørensen, s. 54-56.

Olesen, R. Steenholt 2012: Købstadens navn – navne i Købstaden. Nykøbing Sjælland, Holbæk og Kalundborg. I: Wickman, N. (red.). *Middelalderens Nordvestsjællandske købstæder. Fra Nordvestsjælland. Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland 2011*, s.63-83.

Pedersen, L. med bidrag fra Drejer, N. P. 2004: Tis-sø – offersø, vandreservoir og rekreativ ressource. I: Pedersen, L. (red.). *Tissø og Åmoserne – kulturhistorie og natur. Fra Holbæk Amt. Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2003*, s. 9-26.

Penter Pedersen, M. 2008/9: *Bebyggelsens udvikling omkring Tissø i vikingetid og tidlig middelalder*. Upubliceret studenteropgave (kandidatniveau). Kan rekvireres hos forfatteren.

Stoklund, M. 2004: Runestenene i Gørlev Kirke. I: Pedersen, L. (red.). *Tissø og Åmoserne – kulturhistorie og natur. Fra Holbæk Amt. Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2003*, s. 66-75.

Særheim, I. 1992: *Sirdal, namn og stader*. 1. namnetolkningar. Sirdal kommune, Stavanger. Søndergaard, B. 1972: *Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv)*. København. (Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning, nr. 10).

Trap, J.P. 1954: *Danmark*. 5. udgave, bind III.2, Holbæk Amt. G.E.C. Gads Forlag, København.

Ikketrykte kilder

Topografisk samling. Nordisk Forskningsinstitut. Afdeling for Navneforskning, Københavns Universitet.

Folkelig tilslutning. Opdagelsen og udgravningen af Mullerupbopladsen i 1900 skabte lokalt et stærkt engagement for Kalundborgegnens historie og fortidsminder og vakte videnskabelig opsigt langt ud over landets grænser. Kalundborg og Omegns Museum finansierede i 1915 udgravning af endnu en boplads i mosen. To mindsten markerer de sensationelle fund. Kalundborg Museum, u.nr. (Foto: M.J. Mathiassen)

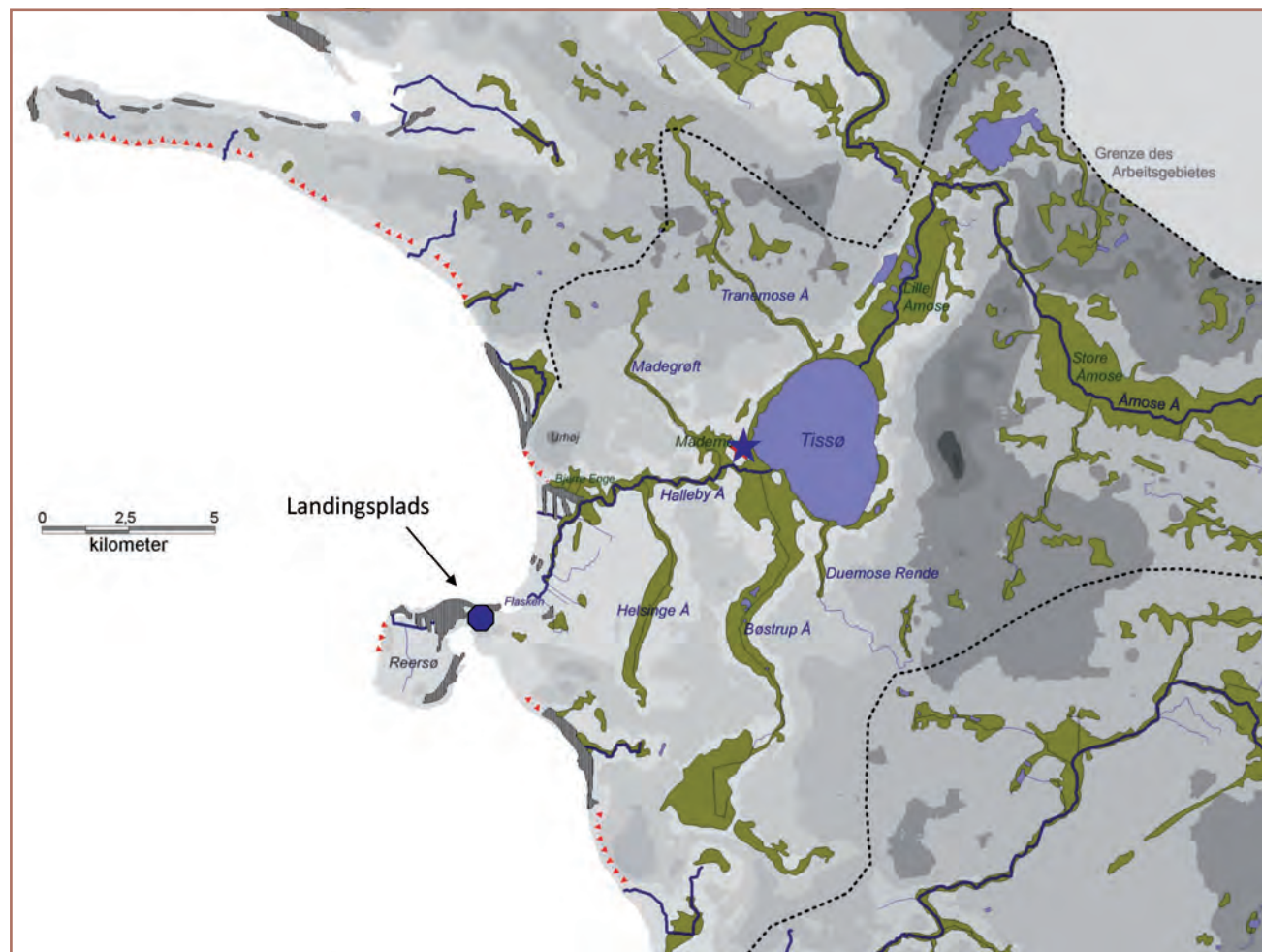

Fig. 1. Topografisk kort over området omkring Reersø og Tissø. Den nye landingsplads ved Hals er angivet med blå prik, Tissøpladsen med blå stjerne. (Kort efter Schülke 2007)

Vikingetidens kongsgård ved Tissø

Kult-, samlings- og markedsplads gennem 500 år

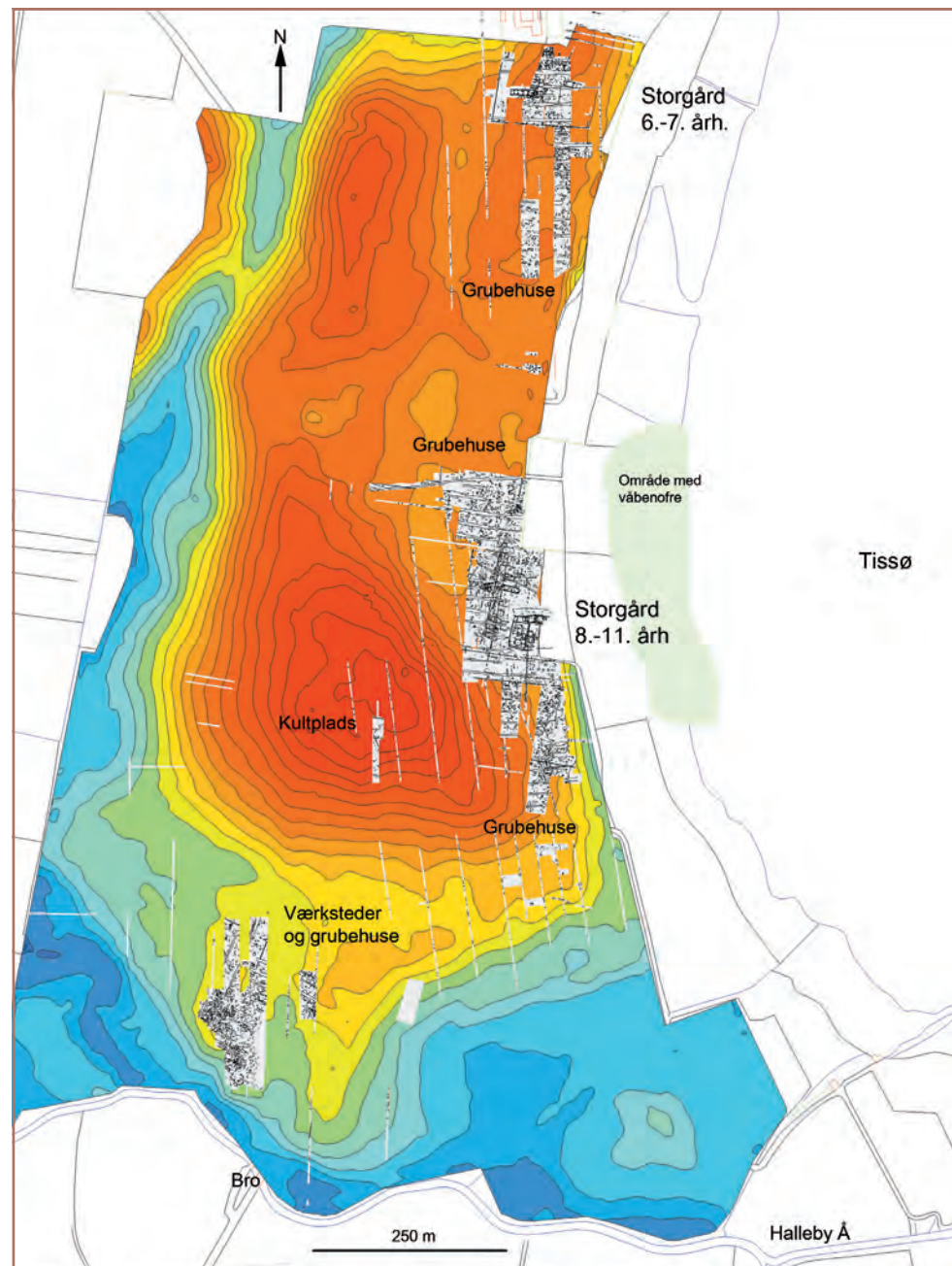
Lars Jørgensen

I årene 1995-2003 og 2011-13 gennemførte Nationalmuseet og Kalundborg Museum omfattende arkæologiske udgravninger i området ved Tissøs vestlige bred umiddelbart nord for Halleby Å. Resultatet af de arkæologiske undersøgelser er blevet det hidtil største bebyggelseskompleks fra yngre jernalder og vikingetid i Skandinavien. På et 50 hektar stort område lå her gennem 500 år, fra ca. 550-1050 e.Kr., en af Nordens rigeste bebyggelser – en residens tilhørende en af periodens småkonger. To kongelige residenser, flere hundrede nedgravede grubehuse, guld- og sølvskatte samt over 10.000 metalfund vidner om en helt enestående bebyggelse. Den store bebyggelse ved Tissø er et af de vigtigste arkæologiske fund fra de seneste 30 år i Skandinavien. En række ældre fund fra selve Tissø i form af sværd, økser og lanser samt flere smykker fra især vikingetiden fremkom i 1800- og 1900-tallet. Her viser søens navn Tissø, som egentlig betyder guden Tyr's sø, at der blandt andet kan være tale om ofringer til vikingernes krigsgud Tyr. Vi må heller ikke glemme, at bopladsen også har leveret Danmarks største guldfund fra vikingetiden, den store halsring på 2 kg, som blev fundet i 1977 på Kalmergårdens jord.

Et forhold, som gør arkæologien ekstra spændende, er, at der hele tiden dukker nye fund op. De arkæo-

logiske kilder vokser hele tiden – enten ved nye fund eller nye analyser af eksisterende fund. Kort efter at vi i 2003 havde afsluttet de sidste udgravninger ved Tissø, lokaliserede nogle af områdets trofaste metaldetektorfolk, René Larsen, Ib Larsen og Flemming Nielsen fra Reersø, en ny, spændende boplads ved Hals lige syd for munden af Halleby Å (fig. 1). Pladsen er omhyggeligt placeret i læ for vestenvinden inde bag Reersø. Bebyggelsen var mål for en mindre arkæologisk udgravning i 2012. Flere grubehuse og en formodet rituel offergrube blev konstateret. De foreløbige kulstof 14-dateringer er fra det 8.-10. årh., og de fine metaldetektorfund vidner om aktiviteter i det 7.-10. årh. Der er her sandsynligvis tale om en større havneplads, hvor større skibe kunne lægge ind og eventuelt omlade deres last, som i mindre både herefter kunne sejles videre op ad Halleby Å og ind til Tissø. Den nyfundne plads på kysten viser, at den vigtige bebyggelse ved Tissø rådede over en samtidig havn ved udløbet af Hallebyåen. Her kunne også flådestyrker samles og vedligeholdes, og handelsmænd kunne anløbe med henblik på markederne ved Tissø. Havnen ved Hals er med til at understrege Tissøbebyggelsens position i det vestsjællandske område.

Tager vi nu sejlturen op ad Halleby Å og ind til Tissø, så krydser vi flere vadesteder i åen på den ca. 7

km lange strækning. Ved et par af vadestederne er der fundet våben og genstande fra den tidlige middelalder, som vidner om sammenstød i urolige perioder. Det sidste vadested findes lige inden selve Tissø, hvor landevejen mellem Store Fuglede og Bakkendrup krydser Halleby Å. På et tidspunkt i 900-tallet afløste en solid træbro de ældre vad, men den stod kun til vikingernes bebyggelse forsvandt engang i 1000-tallet. I middelalderen afløstes broen igen af simple vadesteder (Pedersen 2001).

Storgårdene og samlingspladsen

Ved broen over Halleby Å lå den store markedsplads, hvor talrige håndværkere og handelsfolk falbød deres

Fig. 2. Højdekort med de arkæologiske udgravninger og fundpladser ved vestbredden af Tissø. De blå arealer var i vikingetiden dækket af vand, og bebyggelsen lå på en ø, hvortil adgangsvejene over land var overgangen over Halleby Å i syd og ved Bulbrogård i nord. På det højeste punkt i området er der påvist en mulig offerplads. Ækvidistance: 0,5 m.

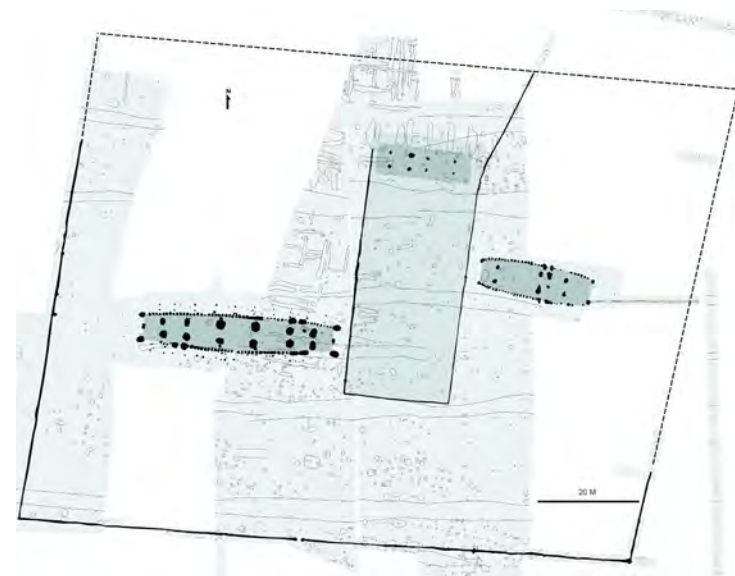

Fig. 3. Den ældste residens fra det 6.-7. årh. ved Bulbrogård. Udgravninger i 2012-13 påviste, at en yngre fase af anlægget fra sandsynligvis det 7. årh. var opført lidt forskudt mod nordøst. En stor hal og en mindre bygning blev fundet ved denne udgravning.

varer i markedsperioderne. Markedspladsen udgjorde kun den sydligste del af det 50 hektar store bebyggelsesområde, som strakte sig mere end 1,5 km langs søbredden mod nord (fig. 2). Det er på dette område, at arkæologerne foretog udgravningerne i årene 1995-2003 og nu igen i 2012-13. Her blev der afdækket og undersøgt ca. 100.000 m² af det rige bebyggelsesområde ved Tissø. Udgravningerne resulterede i påvisningen af de to formodede kongsgårde med tilhørende samlings- og markedspladsområder. Den ældste af residenserne lå i bebyggelsens nordligste del ved Bulbrogård (fig. 3) (jf. Bican 2010). Gården er opført i midten af 500-tallet, og den omfatter et indhegnet areal på ca. 10.000 m², hvilket er tre gange større end almin-

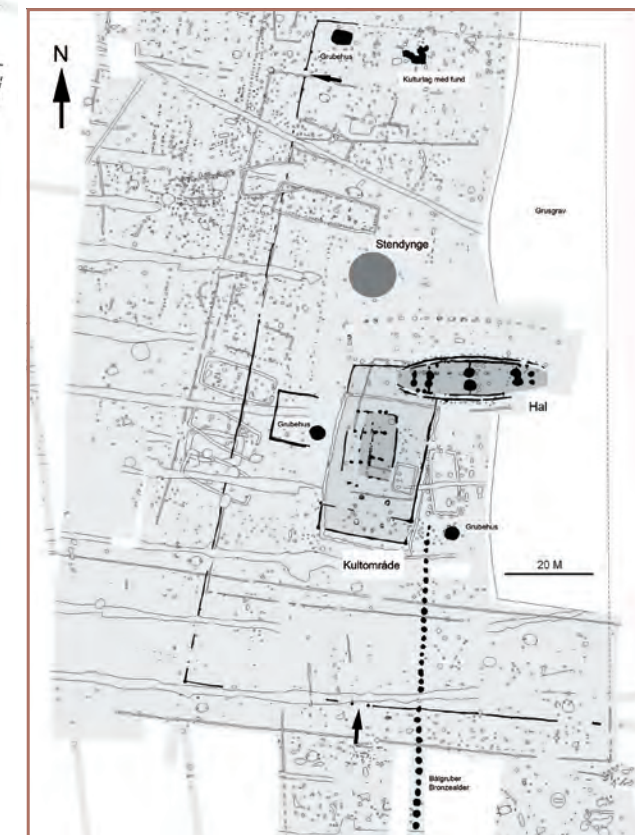

Fig. 4. Kongsgården på Fugledegård i fase 2 fra det 8. og 9. årh. Gårdarealet omfatter ca. 15.000 m², hvoraf dele mod øst desværre er bortgravet ved moderne grustagning. I sydhegnet ses en ca. 4 meter bred port. En række grubehuse og en smedje er de eneste øvrige bygninger ud over hallen og den lille indhegnede kultbygning. Storgården domineres helt af bygninger og anlæg med relation til førkristen kultaktivitet, og fraværet af økonomibygninger er bemærkelsesværdigt. Tre af grubehusene rummer fund, som tyder på, at de også har haft mere rituelle funktioner. Rækken af gruber, der løber mod syd, tilhører en meget ældre kultplads fra den yngre bronzealder.

delige landbrugsgårde fra denne periode i Danmark. Hovedbygningen er næsten 40 meter lang og usædvanlig kraftigt bygget, og flere af husets tagbærende egestolper havde en diameter på over 1 meter. Der har været brugt egetræer med en alder på omkring 200 år eller mere. Et ca. 23 meter langt hus af samme type som hovedbygningen og et mindre hus er opført omkring en mindre indhegning på gårdspladsen. De to store huse var nedbrændte, og det betyder, at store mængder af væggenes brændte lerklining var bevaret. Lerklining viste tydelige spor af hvidtekalk, og de imponerende bygninger har uden tvivl lyst op i landskabet. Stormandens gård kunne ses fra den modsatte side af søen. De få, men fine fund omfatter bl.a. to guldhængesmykker med indlagte granater, en guldperle og fæstebeslag fra tveæggede sværd. De to store huse viser tydelige spor efter brand, og alt tyder på, at gården nedbrændte totalt engang i det 7. årh. En ny gård med to velproportionerede bygninger blev opført på stedet, men nu forskudt lidt mod nordøst. Den nye gård blev udgravet i 2012-13, og det kunne konstateres, at den også var nedbrændt. Der kan tænkes flere scenarier i forbindelse med nedbrændingerne af bygningerne. Måske lå der stridigheder bag et ejerskifte, som medførte en nedbrænding. Eller måske foregik der blot en form for rituel ødelæggelse af den gamle storgård i forbindelse med dens nedlæggelse.

Årsagen til nedbrændingen og fraflytningen af gården ved Bulbrogård er endnu uafklaret, men vi kan konstatere, at en ny residens opførtes umiddelbart efter på Fugledegård ca. 600 meter sydligere (fig. 4). De tidligste kulstof 14-dateringer af

Fugledegård-storgården ligger omkring år 700, og den nedlægges først i første halvdel af det 11. årh. Et enkelt såkaldt grubehus i bebyggelsens sydlige værkstedsområde på Kalmergården har endda en datering til slutningen af 1000-tallet, og vi kan konstatere, at markedspladsen ved Halleby Å stadig var i brug, efter at residensen på Fugledegård var fraflyttet kort før 1050.

Flere tusinde metalgenstande fra gården på Fugledegård vidner om ejernes høje position (fig. 5). Der er en høj andel af fortinnede og forgyldte smykker og beslag af bronze og sølv i forhold til andre bebyggelser fra samme periode i Danmark. Prestigebetonede genstande optræder generelt hyppigere på den kongelige residens. Skår af frankiske drikkeglas findes således koncentreret her. Der er også fundet flere sværdfæsteknapper og andre beslag fra sværd. De fleste af de ca. 100 våben og våbendele fra bebyggelsesområdet ved Tissø er fundet på kongsgården, hvis velhavermiljø yderligere understreges af fund af rytterudstyr som bidsler og sporer samt jagtudstyr i form af pilespidser og knogler fra typiske jagthunde. Flere genstande fra det nuværende Tyskland og England/Irland i form af fine sværdbæltebeslag af forgyldt sølv, smykker og mønter peger endvidere på, at ejerne havde kontakter til fjerntliggende områder som Tyskland og England.

I sin mere end 300-årige levetid har den yngre kongsgård naturligvis gennemgået talrige ændringer, og vi kan følge udviklingen med hensyn til størrelse, struktur og bygninger i fire hovedfaser (fig. 6.A-D). De to første hovedfaser, 1-2, som dæk-

Fig. 5. Et lille udvalg af de fine smykker fra det 6.-8. årh. fra bebyggelsesområdet. (Foto: John Lee/Nationalmuseet)

ker det 8.-9. årh., viser et anlæg, som gradvist vokser i omfang, både med hensyn til areal og antallet af bygninger. En monumental hal på ca. 350 m² danner centrum i anlægget (jf. fig. 4). I hallens østlige del er der fundet skår fra drikkeglas, en stem-

meskrue til en lyre, en nyslået frisisk mønt (sceatta) fra det sene 7. årh. og enkelte andre metalgenstande. Blandt en hel del dyrekogler optræder blandt andet "aristokratiske" fugle som havørn og skestork. Den vestlige halvdel af hallen er derimod stort set blottet for fund på nær bl.a. fragmenter af et fad af kobberlegering. Denne meget karakteristiske

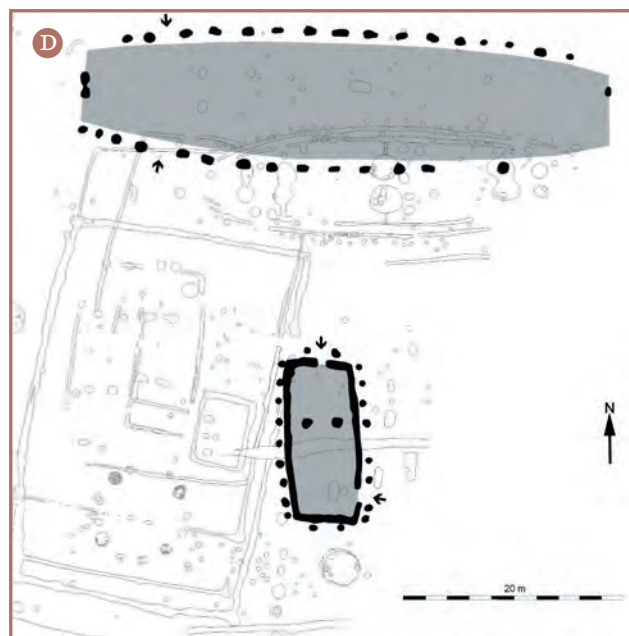
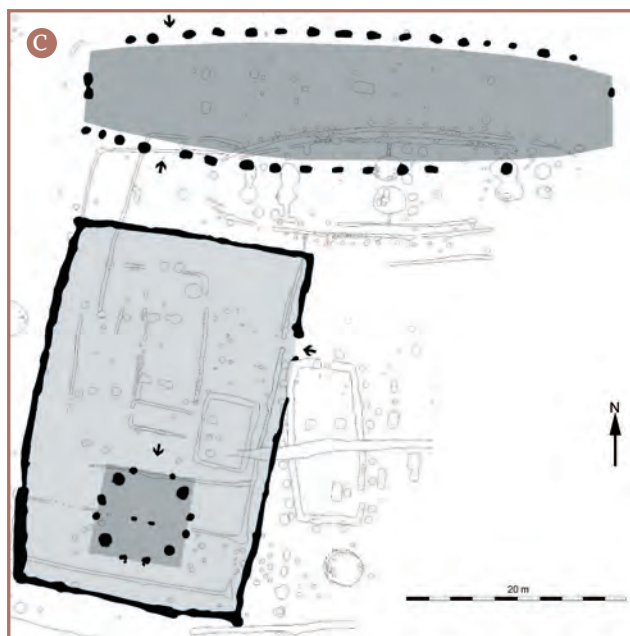
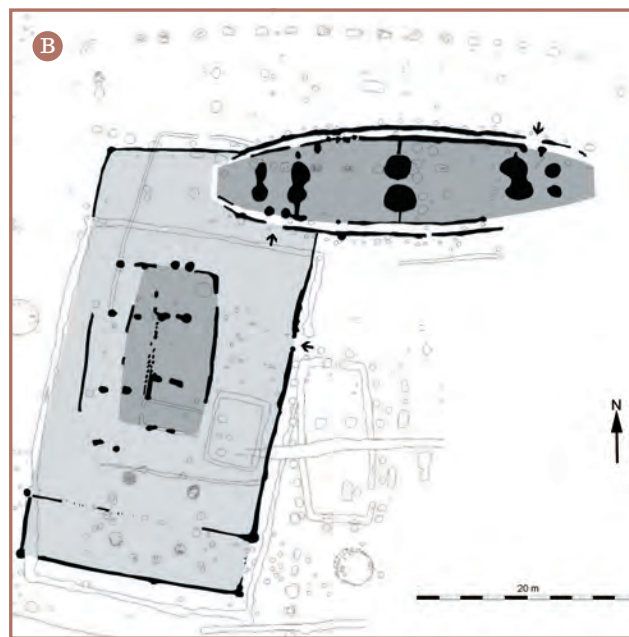
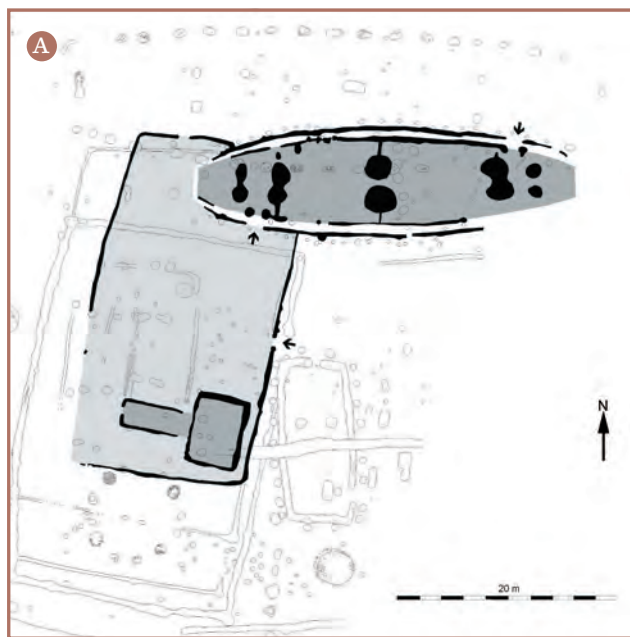

Fig. 6. Udviklingen gennem fire faser i Fugledegårds hal-område fra ca. 700 til 1000 e.Kr. Sandsynligvis sent i slutningen af det 10. årh. (D) forsvinder det

indhegnede særrområde. Fase 1: 8. årh. (A). Fase 2: 8.-9. årh. (B). Fase 3: 9.-10. årh. (C). Fase 4: 10.-11. årh. (D).

fundfordeling viser, at de repræsentative aktiviteter som gæstebud og rituelle måltider fandt sted i den østlige del, mens den vestlige del sandsynligvis var et privat område. I tilknytning til hallen findes et mindre indhegnet område, der efter anlæggelsen gennemgår en større ombygning (fig. 7). Igennem hele forløbet ligger et mindre hus i indhegningen. Kombinationen af hal og indhegning ses op gennem fase 1-3, mens der til gengæld ses et varierende antal bygninger på det øvrige gårdområde.

Tissø – et førkristent kultsted

I tilknytning til halområdet findes der en række anlæg, hvis funktion sandsynligvis skal ses i forbindelse med rituelle funktioner tilknyttet hal og særindhegningen. Umiddelbart nordvest for hallen lå en stor stendynge med adskillige kubikmeter sten (jf. fig. 4). Der var ingen fund mellem stenene og ingen spor af trækul eller sod, som umiddelbart kunne tyde på almindelige kogesten fra tilberedning af mad. Tilsvarende stort set fundtomme dynger af sten er også konstateret på storgårde ved Lejre og Järrestad i Sydsverige (Christensen 2008; Söderberg 2005).

Endnu et interessant område blev opdaget i gårdens nordligste del, hvor der lå et grubehus. Øst for dette lå gårdens smedje og ved siden af denne blev der fundet tykke aflejringer med kulturlag indeholdende dyreknoget, trækul og genstande i form af bl.a. nye ildstål, segl og andet værktøj. Der er tydeligvis ikke tale om almindeligt kulturaflald, og aflejringerne synes at være et resultat af en bevidst deponering. Ses der på billedet af kongsgården i fase 2, så er det slående, at hele dens areal optages

af anlæg og bygninger, der stort set alle synes at afspejle førkristne kultritualer (jf. fig. 4). Der er ingen økonomibygninger, medmindre de da lå i gårdens desværre bortgravede østlige del. Selv de tre grubehuse synes at have fungeret som rituelle anlæg vurderet på baggrund af de specielle fund her (Thomsen 2009). Meget peger på, at gården ikke fungerede som en egentlig gård med landbrugsproduktion, men at fødevarer og andre fornødenheder blev bragt til anlægget.

I de yngre faser 3-4 fra det 10.-11. årh. når komplekset sit højdepunkt med et indhegnet areal på mindst 25.000 m². En ny og betydeligt større hal afløser den ældre. Gulvarealet har sandsynligvis været ca. 500 m² (jf. fig. 6.C-D). I dens forgænger dannede fem par kraftige stolper husets tagbærende konstruktion, men denne nedgravede bærende konstruktion ses ikke i den nye bygning. Der er ikke påvist spor efter tagbærende stolper, og de bevarede stolpehuller synes at repræsentere nedgravningerne til husets skråtstillede støttestolper. Spor efter vægge og døre mangler imidlertid på nær et par gavlstolper. Dette kunne tyde på, at både væggene og de tagbærende stolper ikke var dybt funderede og desværre er bortpløjede i dag. Mængder af store sten blev fundet i grusgraven umiddelbart øst for hallen, og de var fjernet fra dette område i forbindelse med pløjningen. Der kan meget vel være tale om fundamentsten/syldsten fra hallens vægge.

Den monumentale hal var naturligvis kongsgårdens repræsentative bygning, men det tilhørende særrområde med den enlige bygning har uden tvivl

Fig. 7. Det centrale område på storgården på Fugledegård. Hallernes buede væggrøfter ses til venstre. Under afdækning til højre er hegnsrøfterne omkring det lille kultområde, som er bygget sammen med hallens vægge. (Foto: Lars Jørgensen/Nationalmuseet)

haft en speciel funktion. En fosfatanalyse foretaget inden udgravningen viste en forhøjet koncentration netop i dette område, hvilket indikerer et opløjet knoglemateriale. Inden for gårdområdet er der fundet mange amuletter og smykker med motiver fra den nordiske mytologi: torshammere, hængesmykker

med valkyrier og dragtnåle med mulige Odin-fremstillinger (fig. 8-10). Der er forholdsvis få fund fra området, hvilket tyder på en lav aktivitet med hensyn til genstandshåndtering. Det samme forhold gælder i øvrigt også hallerne. Bygningerne er endvidere velbyggede og af en kraftigere konstruktion end gårdens øvrige bygninger. I de to ældste faser var der endvidere direkte adgang fra vestenden af hallerne og ud til særområdet (jf. fig. 6.A-B). Først i fase 3 frigøres indhegningen fra hallen.

Ud over offerfundene i søen og ikke mindst søens navn så er der endnu et element, som er med til at underbygge det kultiske aspekt i forbindelse med Tissøkomplekset. På områdets højeste punkt tæt ved det nuværende besøgscenter på Fugledegård er der undersøgt sænkninger med tykke lag af knogleaffald og brændte sten (fig. 11). En nordisk Hedebymønt fra ca. 825 og skålformede dragtspænder fra lagene peger på en datering til 9.-10. årh. I samme område er der fundet en del brudsølv, tyske (karolingiske) mønter og smykker, enkelte pilespidser og brændte sten. Der findes spredte stolpehuller i området, men ingen spor af en fast bebyggelse. Området blev undersøgt i 2011, og der fremkom et system af lertagningsgruber, hvor man hentede leret til brug ved opførelsen af storgårdens monumentale bygninger (Bican 2012). I samme område indikerer de tydelige levn fra rituelle måltider blandet med de ovennævnte ofrede sølvgenstande, smykker, glasperler og endda enkelte knogler fra mennesker, at de store byggearbejder blev ledsaget af en række ritualer. Helt nye aspekter af vikingetidens religion begynder arkæologisk at tone frem. Bakken rummede sandsynligvis en åben offerplads, som findes beskrevet i flere af de historiske kilder (jf. Olsen 1966, 111).

Arkæologiens evne til at producere nye fund understreges også af, at der på det tilhørende markedspladsområde nord for Halleby Å i 2012 blev undersøgt en brønd, hvis indhold af især kranier

Fig. 8. Sølvhængesmykke med fremstilling af gudinden Freja til venstre og to med Odins kvindelige hjælpere. Freja er vist i færd med at vride sine fletninger. Den romerske gudinde Venus findes afbildet på tilsvarende vis, hvor hun vrider sit våde hår efter fødslen fra havet. Dele af den nordiske førkristne gudeverden har tydeligvis sin oprindelse i Middelhavslandenes klassiske gudeverdener. (Foto: Nationalmuseet)

og lemmeknogler fra adskillige dyr i form af heste, tyre, køer, svin, hunde, geder m.v. kunne tyde på en funktion som offeranlæg i forbindelse med rituelle måltider i det 8.-10. årh. Brøndens langstrakte lagsekvens og de seneste kulstof 14-dateringer viser, at ofringerne er foregået over en lang periode, og den har aldrig fungeret som en traditionel brønd. De talrige rester af dyr har naturligvis forhindret dette.

Fig. 9. Små amuletter i form af torshammere af jern, bronze og forgyldt sølv. Desuden ses et miniatyresværd, som repræsenterer krigsguden Tir eller Tyr, der i øvrigt også har givet navn til søen (Tissø = Tirs sø). Der ses også en lille lanse, som repræsenterer Odins hellige lanse, Gungner. (Foto: John Lee/Nationalmuseet)

Lægger vi de ovennævnte elementer sammen, så tegner der sig efterhånden et spændende billede af et storgårdskompleks, hvortil der var tilknyttet en række hedenske kultsteder og religiøse aktiviteter (fig. 12):

- Stormandsresidens med indhegnet kultbygning. Et muligt offerområde ved smedjen og grubehuse med mulige offerfund. Den store stendynge afspejler muligvis ølbrygning og/eller madlavning i forbindelse med de rituelle måltider (blot).
- Kultområde på bakketop med spor efter rituelle måltider og ofring af genstande i forbindelse med byggeaktiviteter.
- Oftringer af våben, smykker og redskaber i Tissø.
- Rituel brønd på markedspladsen med ofring af dele af dyr.

- Oftringer af våben og værktøjskiste i Halleby Å.
- Mulige hesteoftringer i moseområdet Maderne.

De mange års arkæologiske undersøgelser i området ved Tissø giver os således i dag et billede af vikingetidens samfund, som specielt på det religiøse område rummer meget nyt. Vigtige religiøse handlinger fandt sted i forbindelse med den kongelige residens, og i perioder samledes en stor del af områdets befolkning på pladsen ved afholdelsen af disse ritualer. Områdets småkonge forestod tydeligvis disse vigtige handlinger, som ikke kun fandt sted på en enkelt plads eller bygning. Et større system af offerpladser og kultbygninger indgik i den førkristne religion. Ved Tissø kan der meget vel ligge flere pladser, som endnu ikke er fundet. En plads som Tissø viser spændvidden med hensyn til kultpladsernes rumlige placering og deres karakter. Dette skyldes primært pladsens umiddelbare tilgængelighed rent arkæologisk i kombination med omfanget af de arkæologiske udgravninger.

Jagten på vikingernes kult

Både arkæologer og historikere har længe været på jagt efter specielt vikingetidens hedenske kultsteder og kultbygninger, som findes omtalt i sagaer, eddadigte og tidlige historiske kilder fra middelalderen. De rummer ofte en broget samling af beskrivelser med referencer til den førkristne religions offersteder, offerskikke og øvrige elementer. Ofte har disse beskrivelser været udgangspunktet, når man forsøgte at tolke mere eller mindre fantasifulde arkæologiske bygningsrester og anlæg. Den svenske arkæolog Sune Lindqvists udgravninger i og under Uppsala Kirke i 1926 resulterede således i fremlæggelsen af rekonstruktionsforslag af det "hedenske" tempel i Uppsala, som Adam af Bremen beskrev ca. 1072 i "Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum" (Lindqvist 1929; Nordahl 1996). I dag ved vi, at Lindqvists udgravning måske nok nærmere viste sporene efter stilladskonstruktioner i forbindelse med byggearbejder under kirkens opførelse.

Arkæologien havde imidlertid meget svært ved at fremlægge overbevisende dokumentation i form af fund og især anlægsstrukturer, som kunne underbygge og bekræfte de informationer, som de tidlige skriftlige kilder nævnte. I sin banebrydende afhandling fra 1966, "Hørg, Hov og Kirke", tog Olaf Olsen hele det brogede problemkompleks op til en kritisk revurdering. Kildernes udsagn blev samlet og systematiseret med henblik på en vurdering i sammenhæng med det kendte arkæologiske materiale. Olaf Olsens primære intention var at belyse muligheden for kultkontinuitet fra førkristen til kristen tid – fra den hedenske kultplads til den

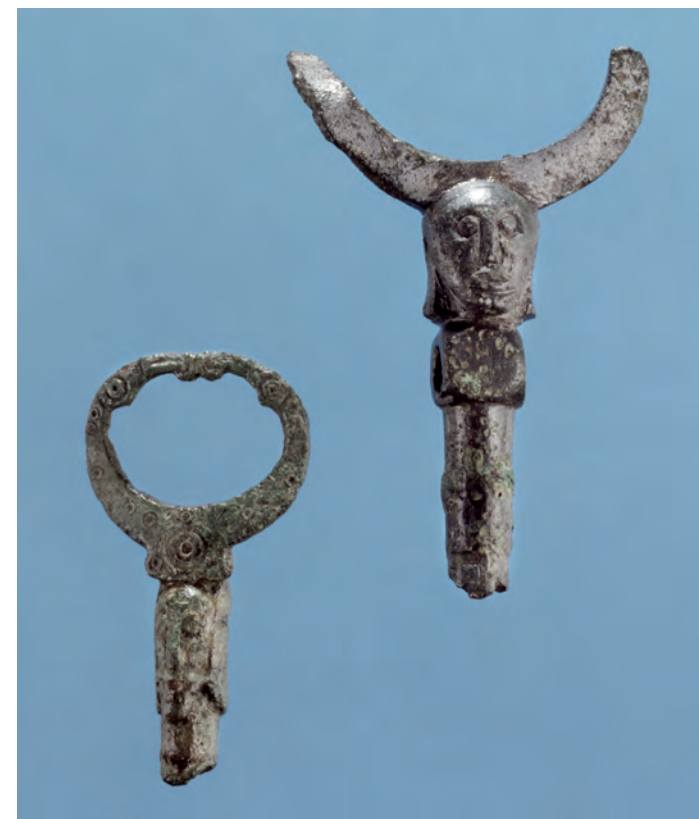

Fig. 10. To dragtnåle med hjelmklædte mandshoveder. På den ene ses små fuglehoveder afslutte hjelmens horn. Der kan meget vel være tale om fremstillinger af guden Odin, og fuglehovederne kunne være hans hjælpeånd, ravnene Hugin og Munin. (Foto: Nationalmuseet)

kristne kirke. Olaf Olsen tog i sit arbejde dog hele komplekset op til revurdering og eftergik kildekritisk de hidtil postulerede førkristne kultpladser. Olsens gennemgang og analyse står endnu som den bedste indgang til de skriftlige kilder omhandlende dette problemkompleks i Skandinavien. Hans sammenligning af de skriftlige kilders vidnesbyrd

Fig. 11. Medlemmer af Kalundborg Arkæologiforening er i færd med at udgrave dele af en hedensk offerplads på bakketoppen ved Fugledegård i 1995. (Foto: Lars Jørgensen/Nationalmuseet)

i deres beskrivelser af de førkristne *hogr*, *hov* og *blot* med de arkæologiske fund var banebrydende. Olsens konklusion var, at med få undtagelser som bl.a. anlæggene på Trelleborg så fandtes der ingen anlæg eller strukturer, som kunne identificeres med kildernes betegnelser. Arkæologien var simpelthen ikke klar til at levere strukturer af denne type. Olsen var imidlertid helt bevidst om, at skulle kildernes udsagn af- eller bekræftes, så var det via

arkæologien og nye udgravninger (Olsen 1966). De seneste 20 år har arkæologiske udgravninger flere steder i Skandinavien bekræftet Olaf Olsen i hans antagelse, at det er arkæologien, som skal levere beviserne. Nye, omfattende udgravninger og fund betyder, at vi i dag kan begynde at få form og indhold på kildernes *hogr*, *hov* og *blot*. Olsen konstaterede i sin undersøgelse, at de skriftlige kilders udsagn og beskrivelse af disse hovedelementer i den førkristne religion, kaldet *forn sidr*, var uhyre heterogen og mangeartet. I en kilde blev en *hogr* (offer- og kultsted) beskrevet som værende en

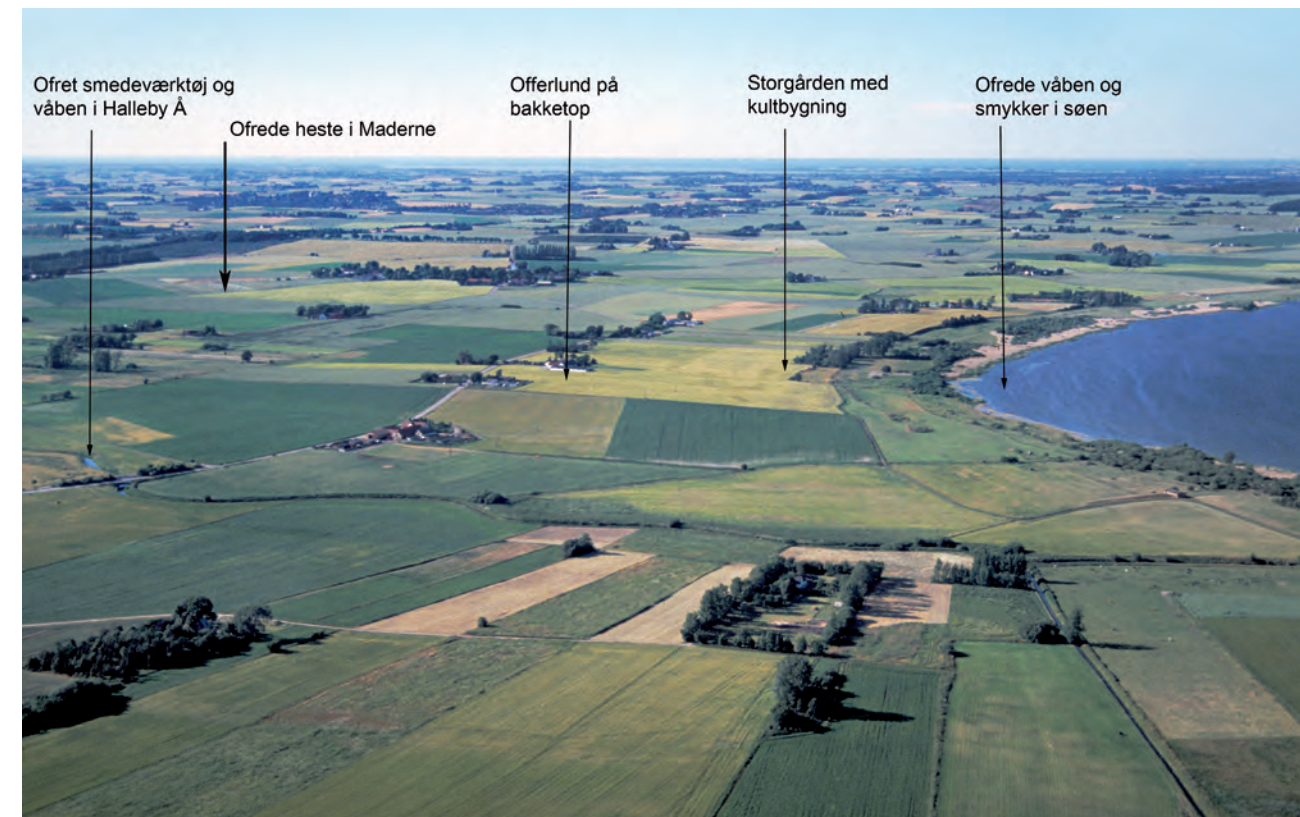

Fig. 12. Tissø. Luftfoto med bebyggelsesområdet ved Tissø. Placeringen af storgården og de forskellige kultpladser i landskabet er angivet (på fotoet). Flere af pladserne var i funktion samtidig, men blev måske anvendt på forskellige tidspunkter eller ved forskellige rituelle handlinger. (Foto: Per Poulsen/Nationalmuseet)

tømret bygning, mens den i en anden kilde fremstod som en offerplads beliggende i naturen. Dette medførte naturligvis, at kildernes udsagnsværdi og troværdighed blev draget i tvivl af mange forskere. I dag viser de arkæologiske udgravninger imidlertid, at variationen inden for den førkristne religion virkelig var reel og meget stor. Kultpladserne fremtræder uhyre heterogene, og store, centrale pladser synes ikke kun at have tilknyttet en enkelt kult- eller offerplads, men et system af samtidige pladser – både i form af bygninger og åbne pladser beliggende i det omgivende landskab.

Ved en tolkning af disse residenser omfattende et centralt kompleks bestående af en stor hovedbygning og et mindre hus, evt. beliggende i en mindre indhegning, er det værd at vende tilbage til Olaf Olsens afhandling fra 1966, "Hørg, Hov og Kirke". Her gennemgås specielt sagaernes og eddadigtningens beskrivelser af hovet og hørgen – to centrale ele-

menter med relation til den førkristne kult (Olsen 1966, 83 ff.). Sammenfatter vi i dag de mangeartede beskrivelser af vikingetidens førkristne kulturelementer i lyset af resultaterne fra de ovennævnte arkæologiske udgravninger af bygningsanlæg med formodede overregionale kultfunktioner, så er det nærliggende at tolke billedet fra de undersøgte stormandsæder med den store hovedbygning og den tilhørende mindre bygning som den ”højttømrede hov og hør”, som omtales i eddadigtene. I ’Völuspá’, vers 7 i Codex regius-udgaven, berettes der om aserne, der mødtes på Idasletten, at de *hör ok hof hátimbruðu* – de højt optømrede hør og hov (Olsen 1966, 92). Også i ’Grímnismál’, strofe 16, nævnes det at Njord på Nóatún råder over *hátimbruðum hörgi* – højttømrede hørge (Olsen 1966, 92). De tidlige nordiske kilder omtaler således tydeligt sakrale bygninger, som åbenbart faldt uden for datidens øvrige huskonstruktioner. Til gengæld bliver forvirringen forstærket ved, at de tidlige kilder også bruger begrebet *hör* eller *horgr* om kultsteder liggende i det fri. Det er her kun naturligt, at kildernes tilsyneladende begrebsforvirring har rejst spørgsmål om deres troværdighed. Det arkæologiske billede af de førkristne kulturelementer på og omkring eksempelvis kongsgården ved Tissø viser imidlertid, at den store variation, som de tidlige skriftlige kilder angiver, at der fandtes inden for kultpladserne og kultanlæg, faktisk udtrykker et reelt billede.

I dag kan arkæologien dokumentere et meget varieret billede af den førkristne kult, som det kan være vanskeligt at koble eller identificere med eksakte ritualer, begreber og ikke mindst disse ele-

Fig. 13. Hægekors af bly fra tiden omkring år 1000 fra værkstedsområdet på Kalmergården. Muligvis er der tale om en model til fremstilling af støbeforme. På pladsen er der fundet tilsvarende kors af sølv og bronze. De viser, at kristendommen havde slået igennem hos dele af befolkningen. (Foto: John Lee/Nationalmuseet)

menter omtalt i de tidlige skriftlige kilder. Kilderens udsagn er uens, og det kan være vanskeligt at afdække de oprindelige begrebslag i teksterne. Det arkæologiske materiale er i dag så omfattende, at det må siges at have overhalet de skriftlige kilders meget brogede oplysninger. Det er måske derfor på tide, at vi går bort fra at anvende de historiske kil-

ders begreber som hov og hør. Dels beskriver de som nævnt kun et udsnit af de religiøse aspekter og institutioner i den sene jernalders og vikingetidens samfund, dels vil en fortsat brug have en tendens til at fastlåse og begrænse os i vore tolkninger af de arkæologiske fundbilleder. Alene en plads som Tissø illustrerer, hvor komplekst et system af rituelle pladser der var tilknyttet vikingetidens store eliteresidenser. Den oldnordiske eddadigtning og sagaerne viser kun helt tilfældige glimt af dette billede. Disse ”glimt” har dog været helt centrale for at bringe os på sporet af de arkæologiske udtryk, som repræsenterer den førkristne kult, og de vil stadig udgøre et vigtigt komparativt referencemateriale til vurdering af de arkæologiske data.

Det arkæologiske billede viser os, at den rumlige organisering af den førkristne religion og dens skikke, *for siðr*, må have ligget dybt i befolkningens mentalitet og verdensopfattelse med tanke på den tidsmæssige kontinuitet, som mange af disse pladser fremviser. I forbindelse med introduktionen af kristendommen har det derfor været nødvendigt at demonstrere en kultkontinuitet på de helt centrale pladser med henblik på at opnå befolkningens accept. Den kultkontinuitet, som Olsen eftersøgte i 1966, kan arkæologien nu endelig begynde at kunne påvise. I denne forskning indtager Tissø pladsen som et af de helt centrale emner i Skandinavien.

Fra ”hedenskab” til kristendom

Men hvad skete der egentlig med residensen ved Tissø i tiden omkring år 1000? Vor gård på Fugledegård viser, at der ses visse mønstre vedr. organisationen af kulten og dens fysiske udtryk i form af bygninger, anlæg og aktiviteter. Tilsvarende elementer optræder således på flere andre storgårde i Skandinavien, og de kan sammenfattes i denne model for udøvelsen af vikingetidens hedenske religion:

- Vigtige ritualer i den førkristne kult blev organiseret og varetaget af stormændene, som forestod afholdelsen af ritualer og offerhandlinger ved residenserne.
- Ritualerne var ikke begrænset til én bygning eller plads, men kunne foregå flere steder i landskabet. Måske alt efter handlingernes karakter og tidspunktet.

Dette skal ikke ses som udtryk for den opfattelse, at den førkristne kult var begrænset til eliten, og at den ikke fandtes blandt den øvrige befolkning. De arkæologiske fund viser imidlertid, at det primært er elitens bebyggelser, som rummer identificerbare kultindikatorer i form af bygninger, offeranlæg og rituelle genstande. De almindelige landbebyggelser indeholder tilsyneladende ikke tilsvarende fund, hvilket kan skyldes, at ritualerne måske havde en anden karakter på de almindelige gårde. Den førkristne kult havde en mere ”privat” karakter på de jævne gårde og gav derfor ikke markante arkæologiske spor. Storgårdene fungerede derimod som regionale eller overregionale kultcentre, og

deltagerantallet og handlingerne havde måske et så stort omfang, at de her efterlod erkendelige arkæologiske spor. De mange kultpladser ved Tissø viser os, at den førkristne religion efter al sandsynlighed indtog en vigtig plads i befolkningens bevidsthed.

Det centrale spørgsmål er, hvordan overgangen forløb fra den førkristne religion til kristendommen. Pladsen ved Tissø danner her bro mellem de to trosretninger. De mange hedenske amuletter og flere kristne hængekors fra tiden omkring år 1000 illustrerer på fin vis dette (fig. 13). Det er måske netop denne overgang, som vi kan iagttage i form af en markant ændring i bebyggelsesstrukturen i de to sidste faser i halområdet. I den sidste formodede ”hedenske” fase 3 af vort indhegnede særområde ses en lille, speciel stavbygning på planen, som vi må tolke som en kultbygning (jf. fig. 6.C). Vi er her i det 10. årh. uden dog at kunne datere det med større sikkerhed. Bemærk også de to stolper inde i bygningen, som ikke er en del af den tagbærende konstruktion, men som måske har båret gudefigurer, hvis man tør slippe fantasien løs (fig. 14).

I gårdens afsluttende fase 4 bliver det indhegnede særområde imidlertid sløjfet, og en bygning opføres oven på de ældre hegnsforløb (jf. fig. 6.D). Noget nyt er tydeligvis sket, og den sidste fase 4 slutter først et stykke inde i det 11. årh. Den lille, men meget veldimensionerede bygning måler blot 15 meter i længden. Kunne denne bygning ikke repræsentere et tidligt kristent privatkapel i det, som McGuire betegner som perioden med aristokratisk kristendom og privatkapeller (McGuire 2008)? Bygningens orientering og arkitektur ligner imidlertid ikke en

traditionel kirke – men vil den nu også gøre det i en tidlige overgangsperiode til kristendommen?

I dag peger meget på, at det var stormandsfamilierne, som var blandt de første til at overtage den nye religion. De havde tidligere forestået den hedenske kult, og nu skulle de forestå et skifte til en helt ny religion. Det 10. og tidlige 11. årh. var en overgangstid, hvor den aristokratiske førkristne kult bevægede sig over i den aristokratisk styrede kristendom, og hvor de førkristne kultbygninger i første omgang måske blot afløstes af private kapeller med arkitektoniske rødder i vikingetidens traditionelle bygningskultur som foreslået på baggrund af vort billede fra den sidste fase 4 i storgården på Fugledegård. Netop denne demonstration af kultkontinuitet var måske nødvendig, for at stormændene dels kunne bevare kontrollen med religionen, dels legitimere den kristne tros position over for befolkningen. Arkæologien kan i dag vise, at den førkristne trosverden var godt funderet i befolkningen, og introduktionen af den nye tro har været en kompliceret proces, som stillede store pædagogiske krav til magthaverne.

Selvom der naturligvis fandtes undtagelser, så var den almindelige befolkning længere om at optage den kristne tro end de ledende familier. Desuden var den klassiske kirkearkitektur i form af de karakteristiske stavkirker slet ikke dukket op i Danmark i det sene 10. og tidlige 11. årh. De hidtidige dateringer af stavkirker peger på en datering af denne bygningstype til efter 1050. Selv dateringen af kirkerne i Jelling, som hidtil har været sat til ca. år 965, vakler i disse år på grund af nye udgrav-

Fig. 14. Rekonstruktion af kongsgården på Fugledegård omkring år 900 (fase 3). Ved den store hal ligger det indhegnede område med en stavbygget kultbygning. (Grafik: Arkikon for Formidlingscenter Fugledegård)

ninger og forskning omkring monumenterne. Den første kirke i Jelling skal efter al sandsynlighed også flyttes op i det 11. årh.

I dag har vi fået et billede af residensen ved Tissø, hvor arkæologien kan vise, hvordan selve overgangen fra hedenskab til kristendom måske kommer til udtryk i en ændring i gårdens bygninger og i tilsynekomsten af de nye religiøse symboler i form af kristendommens kors. Storgården eksisterer ikke længe nok til, at vi også ser den første stavkirke blive opført. Gården nedlægges sandsynligvis kort før 1050, og dens efterfølger kan vi kun gætte på hvor ligger – måske Sæbygård eller Ubby eller ...?

Tak!

De arkæologiske udgravninger og forskningsarbejdet omkring bearbejdningen af det store fundmateriale fra storgårdene ved Tissø har gennem årene modtaget støtte fra en række private fonde og offentlige institutioner. Uden deres velvillige hjælp havde vi ikke fået kendskab til denne enestående plads. Der skal derfor rettes en varm tak til Aage og Johanne Louis-Hansens Fond, Augustinus Fonden, Lodbergs Legat, Kulturarvsstyrelsen, Det Arkæologiske Råd, Forskningsrådet for Kultur og Kommunikation, daværende Hvidebæk Kommune, Kalundborg Museum, Nationalmuseet, familien Dedenroth-Lindenskovs donation til Kalundborg Museums Fond, grosserer P.L. Jørgensens Mindefond og Danisco.

De spændende førkristne kultaspekter, som Tissøkomplekset er udtryk for, vil blive genstand for nærmere analyser i et bredere 5-årigt forskningsprojekt støttet af A.P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.

Endvidere skal der rettes en stor tak til de lods ejere, som gav os adgang til deres marker, samt til dem, som har deltaget i udgravningerne. En særlig tak til Per Poulsen fra Nationalmuseet, Jens Nielsen fra Kalundborg Museum, samt metaldetektorfolkene René Larsen, Ib Larsen og Flemming Nielsen fra Reersø for deres medvirken gennem hele udgravningsprojektet.

Litteratur

Bican, Josefine Franck 2010: Bulbrogård, der erste Befund von Herrschaftsarchitektur in Tissø. Und ein neuer Zugang zu Herrschaftsplätzen. I: *Gedächtnis-Kolloquium Werner Haarnagel [1907-1984]. Herrenhöfe und die Hierarchie der Macht im Raum südlich und östlich der Nordsee von der vorrömischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter und zur Wikingerzeit*. 11.-13. Oktober 2007, Burg Bederkesa in Bad Bederkesa. Niedersächsisches Institut für historische Küstenforschung (Hrsg.). Siedlungs- und Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet, 33, s. 147-154. Rahden.

Bican, Josefine Franck 2013: Haller og bygningsritualer – den åbne rituelle plads ved Fugledegård. I: H. Lyngstrøm & L.G. Thomsen (red.), *Vikingetid i Danmark*, s. 127-130.

Christensen, Tom 1991: *Lejre – syn og sagn*. Roskilde Museums Forlag, Roskilde.

Christensen, Tom 1997: Hallen i Lejre. I: ...*Gick Grendel att söka det höga huset... Arkeologiska källor till aristokratiska miljöer i Skandinavien under yngre järnålder*, J. Callmer & E. Rosengren, Halmstad (red.), s. 47-54.

Christensen, Tom 2008: Ældste Lejre? I: *Skalk*, 2008: 6, s. 18-24. Højbjerg.

Gotfredsen, Anne B. 2005: Jagt og husdyrbrug i sen jernalder og vikingetid på stormandssædet ved Tissø. I: *Årets gang*, 2005, s. 28-34. Kalundborg Museum, Pedersen, L. (red.). Kalundborg.

Jørgensen, Lars 1998: En storgård fra vikingetid ved Tissø, Sjælland – en foreløbig præsentation. I: Lars Larsson & Birgitta Hårdh (red.), *Centrala Platser – Centrala Frågor*, Acta Archaeologica Lundensia Ser. In 8°, nr. 28, s. 233-248. Lund.

Jørgensen, Lars 1999: Der Herrenhof am Tissø. In: *Archäologie in Deutschland* 1999: 2, s. 62-63.

Jørgensen, Lars 2000: Storgården ved Tissø. Tolkning af aktivitetsområder og anlæg på grundlag af detektorfundene fra pløjelaget. I: *Skifter fra Odense Bys Museer*, nr. 5, s. 61-67. Odense.

Jørgensen, Lars 2002: Kongsgård – kultsted – marked. Overvejelser omkring Tissøkompleksets struktur og funktion. I: K. Jennbert, A. Andrén & C. Raudvere (red.), *Plats och praxis. Studier av nordisk förkristen ritual*. Vägar till Midgård 2, s. 215-247. Nordic Academic Press/Lund.

Jørgensen, Lars 2003: Her mødtes jernalderens og vikingetidens aristokrater. I: *Nyt fra Nationalmuseet*, 101, s. 4-8. København.

Jørgensen, Lars 2005: Tissø. I: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*, Band 30, s. 619-24. Berlin.

Jørgensen, Lars 2005: Hov og hør ved Tissø. I: T. Capelle & C. Fischer (red.), *Ragnarok. Odins verden*, s. 131-142. Silkeborg.

Jørgensen, Lars 2006: På sporet af førkristne offerritualer. I: *En hilsen til Olfert Voss*, T. Smekalova & J.S. Jensen (red.), s. 40-43. Skt. Petersborg.

Jørgensen, Lars 2006: Tracking down the aristocracy. Distribution patterns and coin use at the Viking manor and market at Lake Tissø, Denmark. I: H.W. Horsnæs & J.C. Moesgaard (red.), *6th Nordic Numismatic Symposium. Single Finds: the Nordic Perspective*. Nordic Numismatic Journal, 2000-2002, s. 190-207. Copenhagen.

Jørgensen, Lars 2008: Manor, cult and market at Lake Tissø. I: Stefan Brink & Niel Price (red.), *The Viking World*, s. 77-82. Routledge/Oxon.

Jørgensen, Lars 2009: Pre-Christian cult at aristocratic residences and settlement complexes in southern Scandinavia in the 3rd-10th centuries AD. I: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Hrsg.: Uta von Freeden, Herwig Friesinger & Egon Wamers. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 12, s. 329-354. Frankfurt.

Jørgensen, Lars 2010: Førkristen kult og kultanlæg. I: *Fund & Fortid*, 3, 2010, s. 4-19.

Jørgensen, Lars 2010: Gudme and Tissø. Two mag-nate's complexes in Denmark from the 3rd to 11th Cent. AD. I: Babette Ludowici, Hauke Jöns, Sunhild Kleingärtner, Jonathan Scheschke-witz & Matthias Hardt, *Trade and Communication Networks of the First Millennium AD in the northern part of Central Europe: Central Places, Beach Markets, Landing Places and Trading Centres*. Neue Studien zur Sachsenforschung, Band 1, s. 273-286. Hannover.

Jørgensen, Lars 2013: Ritual Sites at Lake Tissø. I: G. Williams, P. Pentz & M. Wemhoff (red.), *Viking*, s. 198-199. British Museum Press/London.

Jørgensen, Lars, Bican, Josefine F., Thomsen, Lone G. & Jensen, Xenia P. 2004: Stormænd, købmænd og håndværkere ved Tissø i det 6.-11. årh. I: *Tissø og Åmoserne – kulturhistorie og natur*. Pedersen, L. (red.). Fra Holbæk Amt, 2003, s. 50-65. Holbæk.

Jørgensen, Lars & Pedersen, Lisbeth 1996: Vikinger ved Tissø. Gamle og nye fund fra et handels- og håndværkscenter. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1996, s. 22-36. København.

Jørgensen, Lars & Pedersen, Lisbeth 1999: Vikingerne ved søen. I: *Skalk*, 1999: 1, s. 5-11. Højbjerg.

Lindqvist, Sune 1929: *Gamla Uppsala fornminnen*. (Svenska fornminnesplatser, 13). KVHAA. Stockholm.

McGuire, Brian Patrick 2008: *Da Himlen kom nærmere ...* Gyldendal, København.

Nordahl, Else 1996: ... *templum quod Udsola dicitur ... i arkeologisk belysning*. AUN, 22. Uppsala.

Olsen, Olaf 1966: *Hørg, Hov og Kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier*. København.

Pedersen, Lisbeth 2001: "Som perler på en snor". Kulturmiljøer fra Store Åmose til Storebælt. I: *Fra Holbæk Amt*. Blumensaadt, P. (red.). Historisk samfund for Holbæk Amt. De Kulturhistoriske museer i Holbæk Amt. Holbæk.

Pedersen, Lisbeth, Fischer, Anders, Olsen, Jesper & Bennike, Pia 2006: Vikinger på foryngelseskur. I: *Årets gang* 2001. Kalundborg Museum, Pedersen, L. (red.). Kalundborg.

Pedersen, Lisbeth & Staal, Benny 2006: Tor og Loke fra Tystrup – en ny brik til den nordiske mytologi? I: *Årets gang*, 2007, s. 1-5. Kalundborg Museum. Pedersen, L. (red.). Kalundborg.

Schülke, Almut 2007: Kommunikationslandschaft – Wasserwege versus Landwege im Umfeld des wikingerzeitlichen Zentralplatzes Tissøs, Westseeland. I: Biermann, F. & Kersting, T. (red.), *Siedlung, Kommunikation und Wirtschaft im westslawischen Raum. Beiträge der Sektion zur slawischen Frühgeschichte des 5. Deutschen Archäologenkongresses in Frankfurt an der Oder, 4.-7. April 2005*, s. 37-55. Weissbach: Beier & Beran.

Söderberg, Bengt 2003: Järnålderens Järrestad. Bebyggelse, kronologi, tolkningsperspektiv. I: *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*, Bengt Söderberg

(red.). Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter, nr. 51, s. 109-174. Lund.

Söderberg, Bengt 2005: *Aristokratisk rum och gränsöverskridande. Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600-1100*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter, nr. 62. Lund.

Thomsen, Lone Gebauer 2009: Pit Houses on Zealand in the Late Iron Age and the Viking period – a survey based on the material from the excavation at Tissø. I: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa*. Hrsg.: Uta von Freeden, Herwig Friesinger & Egon Wamers. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte, Band 12, s. 501-510. Frankfurt.

Thomsen, Lone Gebauer 2010: Grubehusene som væverum. Overvejelser om funktionsbestemmelse af grubehuse. I: H. Lyngstrøm m.fl. (red.), *Værkstedet. Smedens rum*. Arkæologiske Skrifter, 9, s. 107-122. København.

Udgravninger. Medlemmer af Kalundborg Arkæologiforening medvirker ofte ved museets arkæologiske virksomhed. Tre medlemmer ligger her på knæ for oldtiden på Sprogø, da Kalundborg og Omegns Museum i 1988 foretog omfattende arkæologiske udgravninger, inden entreprenørmaskiner indrettede den afsondrede ø til trafikknudepunkt. I 1100-tallet havde Sprogø også en central placering. Der blev opført en udkigsborg på øen, som sammen med flere andre borge, bl.a. Esbern Snares i Kalundborg, beskyttede de østlige dele af det nuværende Danmark. (Foto: L. Pedersen)

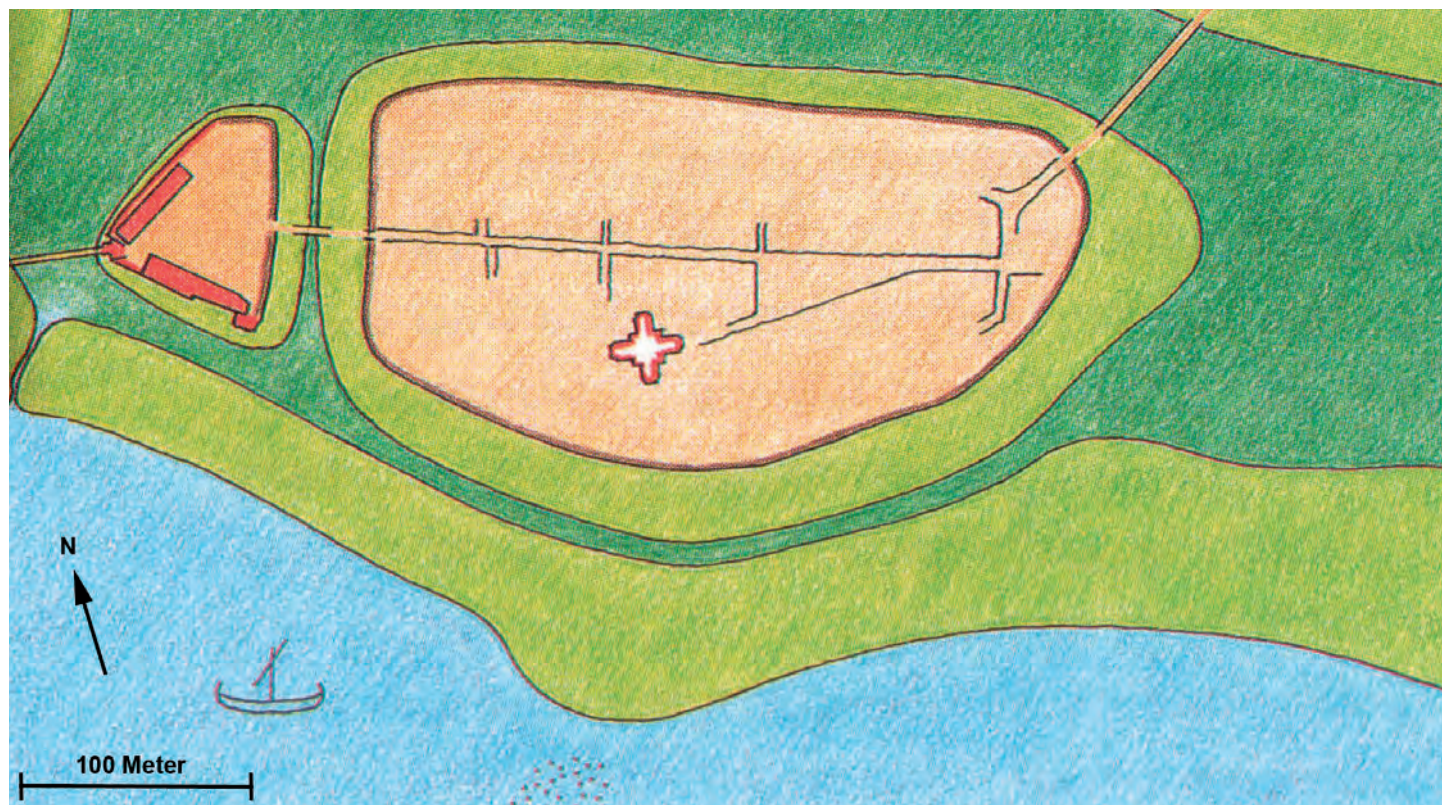

Fig. 1. Kalundborg. Skitse med borgen i byens vestre ende og kirken omtrent midt i byen. Alt var vistnok omgivet af sumpede områder. Fra oplandet var der adgang til byen fra øst, mens der fra borgens sydvestre hjørne var let adgang til havnen. Den stenbyggede borg er sandsynligvis påbegyndt af Esbern Snare, mens kirken vistnok er opført af hans datter og svigersøn Ingeborg og Peder Strangesen. (Efter Hertz 1990, let beskåret)

Esbern Snare og hans borg i Kalundborg

Lars Meldgaard Sass Jensen og Else Roesdahl¹

Kalundborgs begyndelse er tæt knyttet til Esbern Snare – en af de navnkundige helte fra anden halvdel af 1100-årene, som sammen med familie og venner (og mange andre) bistod kong Valdemar den Store (konge 1157-82) med genopbygningen af Danmark efter mange års borgerkrig og mange års overfald fra venderne syd for Østersøen. Det er disse vendiske "sørøvere", der sigtes til i citatet til højre, som er den ældste omtale af Kalundborg. Den findes i historieskriveren Saxos store værk på latin, "Danernes Bedrifter" (*Gesta Danorum*), der blev færdigt kort efter år 1200. Men værket slutter allerede i 1185 med den definitive sejr over venderne, hvor både Esbern Snare, hans endnu mere berømte bror, ærkebiskop Absalon, og Valdemars søn Knud den Sjette (konge 1182-1202) var med. Det skete nær byen Cammin/Kamień i det nuværende Polen, hvor fyrst Bugislav af Pommern under et vældigt tordenvejr underkastede sig den danske konge.²

Vi kender ikke det præcise årstal for opførelsen af borgen i Kalundborg, men Saxo skriver, at der "på den tid" – altså da borgen blev bygget – var alvorlige trusler mod det danske rige fra både venderne, nordmændene og sakserne (dvs. tyskerne), og ud fra den sammenhæng, citatet indgår i, kan vi formode, at borgen blev bygget i 1160'erne, sandsynligvis i anden halvdel af dette årti, og måske kun kort tid før 1170. Da man ved udgravninger vest for

Lindegården i 1907 fandt rester af en borg fra ældre middelalder, blev den da også straks kendt som Esbern Snares borg (fig. 1).

Saxo fortæller andetsteds i sit værk lidt mere om Kalundborg og Esbern, nemlig at en vis Hake (en person fra sagntiden) "samlede sin flåde i den havn, der på dansk hedder Hærvig, landsatte sine krigere og opstillede hæren på det sted hvor nu Esbern har bygget en borg der med sine fæstningsværker kan beskytte omegnens befolkning og holde de vilde barbarer borte." Og i året 1199 er Esbern Snare omtalt i et retsdokument som "herr Esbern af Kalundborg".³

"Det var også i den periode, at Esbern byggede Kalundborg og med denne nye befæstning rensede havnen for fjendtlige sørøvere".

Selve navnet Kalundborg (*Kalendeburc* i 1199) menes at betyde borgen ved lunden med alliker (Kalund = lunden med alliker)⁴ – læs mere i Rikke Steenholt Olesens artikel. Man kunne tro, at navnet ville blive Esbernsborg, men det var ikke almindeligt på den tid at prale med sit navn på den måde. Kalundborg Fjord, eller i alt fald den inderste del, hed som nævnt Hærvig (*Herwig*), altså hærens vig eller fjord, utvivlsomt fordi den på den tid spillede en vigtig militær rolle.

Esbern Snare

Hvem var Esbern?⁵ En forståelse af manden og hans tid er en forudsætning for at forstå både Kalundborgs og Vestborgens begyndelse, for derom er der ikke mange konkrete oplysninger. De allerfleste oplysninger om Esbern findes i Saxos Danmarks-historie, hvor den såkaldte Hvideslægt (efterkom-mere af den sjællandske stormand Skjalm Hvide) spiller en central rolle i 1100-årene, især i forbin-delse med genoprettelsen af et samlet rige efter de mange indenrigs- og udenrigspolitiske problemer op til og i årene efter 1157, da Valdemar den Store blev enekonge i Danmark, efter at to andre danske konger, Svend Grathe og Knud, var blevet dræbt.

Hvideslægten, der foruden Esbern omfattede hans bror Absalon og bl.a. fætteren Sune Ebbesen og hans mange børn, var og forblev Valdemars trofaste støtter og fik både meget store gaver af kongen og meget store og attraktive embeder. Absalon fik så-ledes København, og det siges tit, at Esbern fik Ka-lundborg, men der er ingen konkrete oplysninger om dette. Absalon blev biskop af Roskilde allerede i 1157 og 20 år senere ærkebiskop i Lund, og begge steder blev han efterfulgt af en af Sunes sønner – i Roskilde af Peder Sunesen og i Lund af Andreas Sunesen. Det var også Absalon, som foranledigede, at Saxo skrev sit store historieværk, hvilket natu-rigvis betød, at slægten og især Absalon kom til at brillere her, og at Sjælland kom til at spille en over-ordentlig stor rolle – for det var her, slægten hørte hjemme og havde langt hovedparten af sine efter-hånden meget omfattende jordejendomme. Men om slægtens ekstreme rigdom, politiske magt og status gik langt tilbage i historien, som man læser

hos Saxo, og som det tit fremføres, er nok tvivlsomt. Meget skyldtes sandsynligvis dens nære tilknytning til borgerkrigenes sejrende parti og Valdemar den Store.⁶

Esbern Snare blev født omkring 1127 og døde i 1204, knap 80 år gammel. Han var søn af Asser Rig og fru Inge, der må have haft en vis status, for Val-demar, som var af kongeslægt, blev opfostret hos dem i Fjenneslev, mellem Ringsted og Sorø, sam-men med Esbern, Absalon og søsteren Ingefred. Gennem hele livet stod brødrene ubrydeligt ved Valdemars og hans sønners side og tog del i alle tidens store begivenheder. De hørte til inderkred-sen omkring kongen, og begge brødre udmærkede sig i både krig og fred som rådgivere, strateger, ledere i mange konkrete situationer og snarrådige initiativtagere. Begge var også store sømænd, der var overordentlig aktive i arbejdet med at rense de danske farvande for sørøvere og venderoverfald. Men der var den forskel, at Esbern deltog aktivt i selve krigshandlingerne og derfor også fik masser af fysiske skader,⁷ mens Absalon som kirkens mand ikke måtte bære våben. Så vidt vides handlede brødrene altid i stor enighed – der er i alt fald ingen oplysninger om søskendestrid eller konkurrence, og med Esberns militære karriere modsat Absa-lons kirkelige var der også en god arbejdsdeling. Nogle bestemmelser i Absalons testamente – han døde i 1201, tre år før Esbern – tyder også på, at de stod hinanden nær. Esbern fik her testameta-riske gaver med særlig familietilknytning, nemlig barndomshjemmet i Fjenneslev og ”det sølvbæger, som Hildebrand havde lavet, og det lille bæger, som hans fader plejede at skåle med” (monstro de kom

Fig. 2. Danmark med lokaliteter omtalt i teksten. (Tegnestuen, Moesgård, 2011)

til Kalundborg?), og hans sønner blev betænkt med hver ”et af de større sølvbægre”.⁸

Slægtens magt, rigdom og status i anden halvdel af 1100-årene markeres af det fornemme kloster i Sorø, som de grundlagde som gravkirke og mindesmærke – svarende til kongeslægtens gravkirke i klosteret i Ringsted. Begge var opført i det dengang helt moderne byggemateriale tegl, ligesom Absalon og Peder Sunesens nye Roskilde Domkirke. Også en række landsbykirker på Sjælland er opført af Hvideslægtens medlemmer, bl.a. rundkirkerne i Bjernede og Pedersborg (den sidste er nedrevet, men rester kan ses på kirkegården til den nuværende Pedersborg Kirke) samt Fjenneslev, der ligesom andre kirker blev smykket med fornemme kalkmalerier. Og måske opførte Esbern Ubby og Sæby Kirker ved Tissø; sene traditioner knytter ham til de to lokaliteter. Om disse kirker, se Hugo Johannsens artikel i denne bog.

Tiden var præget af stor religiøsitet, og et voldsomt kirkebyggeri og fornemt kirkeudstyr var blandt de synlige udtryk herfor. Hertil hørte også gaver til klostre, og ”Sorø Klosters Gavebog” rummer oplysninger om også Esberns gavmildhed mod familieklosteret i form af jordegods – som det dog længe lykkedes hans arvinger at holde tilbage. Han accepterede også, at Absalons gods (bortset fra Fjenneslev) blev skænket til klosteret.⁹ Men dyb religiøsitet hindrede ikke grusomhed mod fjender: Plyndringer og afbrændinger af civile landsbyer hørte til dagens orden i fjendeland, og godt bytte var et vigtigt incitament for at deltage i et togt. Saxo skriver også, at Absalon lod opsætte hoveder

af slagne vendere på stager foran borgen i København, hvilket skal have bidraget til at stoppe sørøvertogterne.¹⁰ Om tilsvarende er sket i Kalundborg, ved vi ikke.

Det hører med til Esberns baggrund, at mange medlemmer af den tæt sammenknyttede slægt var bredt internationalt orienterede og kultiverede. Både Absalon og fætteren Sunes sønner, Andreas og Peder, havde studeret i Paris – Anders også i Oxford og Bologna – og de fastholdt livslange ven-skaber med ungdomsvenner i udlandet, samtidig med at der kom adskillige udenlandske munke til de danske klostre, som blev grundlagt i disse aktive år. Størst betydning af dem fik broder Vilhelm fra Paris, der blev indkaldt af Absalon for at reformere et kloster på Eskilsø i Roskilde Fjord; det flyttede siden til Æbelholt i Nordsjælland. Så vidt vides rejste Esbern selv ikke meget i udlandet, når der ses bort fra hans militære eller diplomatiske aktiviteter hos venderne syd for Østersøen eller i Nordtyskland og Norge. Men Saxo beretter om én større udlandsrejse i 1162, hvor Esbern som del af Valdemars inderkreds fulgte ham til et møde med den tyske kejser i Saint-Jean-de-Losne ved floden Saône, nær grænsen til Frankrig.

Esbern var en meget stor godsejer og samtidig rådgiver for kongen og en fremragende og dristig kriger og sømand. Han fremstilles af Saxo som meget stærk, snarrådig, iderig, hårdfør og vedholdende, og som en realistisk, fremsynet og ærlig rådgiver. Efter det famøse ”Blodgilde” i Roskilde i 1157, hvor kong Knud blev dræbt, og kong Valdemar blev såret, undslap han til Jylland med bistand

fra Esbern Snare og Absalon og deres familie. Den ansvarlige for dramaet i Roskilde var ifølge samtiden oplysninger Svend Grathe, der søgte at blive enekonge. Det var Esbern, som skaffede skib til Valdemar og hans følge og bragte dem over havet i en vældig storm. I oktober samme år spillede han en afgørende rolle i det definitive slag på Grathe Hede syd for Viborg, hvor Valdemar sejrede, og Svend blev dræbt.

I tiden derefter gjorde Valdemar og hans venner en stor indsats for at rense havet for vendiske og andre sørøvere, der havde haft omtrent frit spil i mange år. Der blev organiseret permanente søbårne vagtstyrker, og både Esbern og Absalon var tit ude blandt dem. Desuden begyndte man på regelmæssige togter mod de vendiske lande, hvor Esbern, Absalon og deres slægt også spillede afgørende roller. Saxo har mange og detaljerede beskrivelser af disse togter – også af mange konkrete kampe til lands og til vands. Bl.a. beretter han, at Esbern og fætteren Sune Ebbesen brugte armbrøster, tidens moderne mekaniske skydevåben – dog uden større held i den konkrete situation; det er første gang armbrøster er omtalt i Danmark.¹¹ Der fortælles også om Esberns store mod, og hvordan han fortsatte kampen, selv om han var omtrent halvdød, og hvordan han i kritiske situationer anvendte list for at afskrække fjender og komme i sikkerhed.

I 1168 nåede indsatsen mod venderne et højdepunkt med erobringen af tempelborgen Arkona på Rügen. Her var brødrene naturligvis blandt hovedpersonerne, og Esbern og fætter Sune forestod den totale ødelæggelse af den hedenske helligdom

med statuen af guden Svantevit, der blev hugget i stykker og brugt til brænde under kødgryderne til hærens aftensmad.¹² Kong Valdemars succes blev fejret den 25. juni 1170 ved en storslået kirkefest i Ringsted, hvor hans lille søn, Knud, blev kronet som medkonge og arvefølgen dermed sikret, og hvor hans far, Knud Lavard, blev ophøjet som helgen; her var Esbern utvivlsomt med, selv om han og de andre tilstedeværende verdslige stormænd ikke nævnes ved navn.¹³ Og da fyrst Bugislav af Pommern blev besejret i 1185, og hele venderlandet dermed var erobret og indsatsen mod venderne fuldbragt, deltog Esbern selvsagt, som nævnt indledningsvis. Men det hører også med i billedet, at han var medvirkende årsag til et indædt oprør i Skåne (1180-82) mod kongen og især Absalon, der var blevet ærkebisp i 1177. Hans sæde var i Lund, og det var et af stridspunkterne, at han gav store lukrative embeder i Skåne til sine slægtninge og venner fra Sjælland, heriblandt Esbern. Han og den øvrige slægt gjorde en overordentlig stor indsats for kongemagten og ”fædrelandet”, men de var også godsejere med megen sans for jord og indtægter.

En historie, som ikke skyldes Saxo, kaster et interessant skrålys over både personen Esbern og hans tid og skal kort refereres. I 1187 var Esbern og andre af rigets stormænd til julegilde hos kong Knud. Det fandt sted i Odense, hvor en pavelig udsending mødte frem med budskab om, at Jerusalem var faldet til de vantro, og med opfordring til korstog for igen at få kristent herredømme over den hellige by. Stor sorg greb festdeltagerne, og den ca. 60-årige Esbern holdt en lang brandtale med opfordring til at drage ud, idet han dog selv følte sig for gammel

dertil. Han må have haft store talemåder, for 15 stormænd blev så opildnede, at de meldte sig – det var til det såkaldte 3. korstog (1189-92). Efter moden overvejelse faldt 10 af dem dog fra før afrejsen og flere undervejs, og da de sidste nåede frem til Det Hellige Land, var der våbenstilstand. De tog så hjem over Byzans (nu Istanbul).¹⁴

Esbern har sikkert boet på skift på flere af sine mange ejendomme, ligesom tidens andre stormænd. De omfattede som nævnt måske Ubby og Sæby i Nordvestsjælland, og han skal være død efter at være faldet ned ad en trappe på Sæbygård. Dette er uvist, men både Saxos omtale af hans borgbyggeri i Kalundborg, og at han i 1199 omtales som Esbern af Kalundborg, viser en særlig tilknytning til byen, som blev videreført af en datter og svigersøn.

Esbern blev i 1204 begravet i familieklostret i Sorø. Den grav, som ifølge et gammelt katalog skulle være hans, blev undersøgt i 1970 (fig. 3). Det var en muret grav med hovedrum, hvori der lå en blykiste, som viste sig at rumme to mandlige skeletter, dels et, som lå anatomisk korrekt, og dels et andet, hvor knoglerne undtagen kraniet var samlet i gravens fodende. Hvem disse skeletter er fra, er ikke helt klart. Straks efter udgravningen anså man det første skelet, som også viste spor af en hel del læsioner, for at være Esbern Snares. Men ifølge antropologiske undersøgelser var den ca. 181 cm høje og ret kraftige mand omkring 40-50 år, da han døde, hvilket udelukker Esbern. Det andet skelet, hvor mange små knogler og nogle tænder mangede, har muligvis først været begravet andetsteds,

Fig. 3. Grav i Sorø Klosterkirke. Esbern Snare blev i 1204 begravet i klosterkirken i Sorø, og i 1970 blev der undersøgt en grav, som efter placeringen i kirken mentes at være hans. I den murede grav var der nedsat en blykiste med hovedrum, som rummede skeletter af to mænd nedlagt på forskellig tid. Skeletdelene af den ene mand, som muligvis er Esbern, var samlet i en dyng i gravens fodende, bortset fra kraniet, som lå i hovedrummet. Det uforstyrrede skelet var af en 40-50-årig mand og kan ikke være Esberns. Han var næsten 80 år gammel, da han døde. (Foto: Nationalmuseet, 1970)

men der er på den anden side en vis mulighed for, at han faktisk var den første, som blev begravet i blykisten, og at skelettet blev fejlet til side, da endnu en person skulle ligge her. Det har været en stor og kraftig mand, ca. 179 cm høj, der formentlig havde nået en høj alder, da han døde, ”sikkert over 60 år”. Han har været svært plaget af gigt i ryggen, og overalt på skelettet, og i særlig grad i fødderne, var der tegn på meget svær belastning af knogler, led og muskler. Men der var ikke sikre spor af læsioner. Tænderne var hårdt angrebet af karies, og tyggefladerne præget af hårdt slid. Var dette Esbern?¹⁵

Hvorfor byggede Esbern en borg i Kalundborg?

Keramik og andre arkæologiske fund under Lindegården, der nu huser Kalundborg Museum, og også fund andetsteds rundt om i byen viser, at der boede mennesker her, allerede før Esbern anlagde sin borg.¹⁶ Det kan have været et fiskerleje (måske med tilknyttet befæstning?), og her var formentlig også færgested til Jylland fra gammel tid, for den beskyttede beliggenhed i bunden af den 12 km lange fjord mellem Røsnæs og Asnæs var og er ideel som havn. Måske gik der en rute til Aarhus allerede på den tid; Adam af Bremen beretter i alt fald omkring 1070, at man fra Aarhus bl.a. sejlede til Sjælland.¹⁷ Samtidig kunne fjorden give ly for krigsflåder, hvilket må være baggrunden for dens navn på Esberns tid, Hærvig.

En borg i Kalundborg ville derfor ligge strategisk godt både for at sikre den almindelige overfart mellem landsdelene og for at sikre egnens befolkning mod angreb fra søsiden. Desuden var fjorden

velegnet som udfaldsport i kampen mod sørøvere og for kontrol over havet, der som nævnt fik høj politisk prioritet, da Valdemar blev konge over hele Danmark i 1157. For at sikre herredømmet over de danske farvande blev der opført en række borge i hovedsagelig den sydøstre del af landet, hvor faren var størst. På Sjælland kom borgene til at ligge under Valdemar og hans betroede venner Esbern og Absalon (jf. fig. 2).

Absalons borg i København bidrog således afgørende til sikringen af Øresund og overfarten til Skåne. Valdemar selv lod opføre en borg på Sprogø, som var central i forhold til passagen gennem Storebælt og overfarten mellem Sjælland og Fyn, sandsynligvis i forbindelse med en borg i Tårnby ved Korsør og en anden i eller nær Nyborg. Han byggede eller udbyggede desuden Vordingborg, som lå godt i forhold til vendertogterne og blev et af hans foretrukne opholdssteder. Det var også her, han døde. Adskilligt flere borge i det østlige og sydøstlige Danmark er tilskrevet Valdemar, selv om grundlaget er usikkert. Esberns Kalundborg er en del af dette mønster. Med den strategiske beliggenhed kan det i øvrigt tænkes, at der også før Esberns tid har været en borg her. Det er ikke nævnt i skriftlige kilder, og arkæologiske spor heraf er usikre (se nedenfor), men Saxo oplyser f.eks., at Svend Grathe lod ”opføre forsvarsanlæg for landbefolkningen adskillige steder langs kysterne [...]”,¹⁸ og med den tids meget få skriftlige kilder er det højst tvivlsomt, om en borg overhovedet vil være omtalt. Mange års borgerkrige og venderoverfald har givetvis skabt et behov.¹⁹

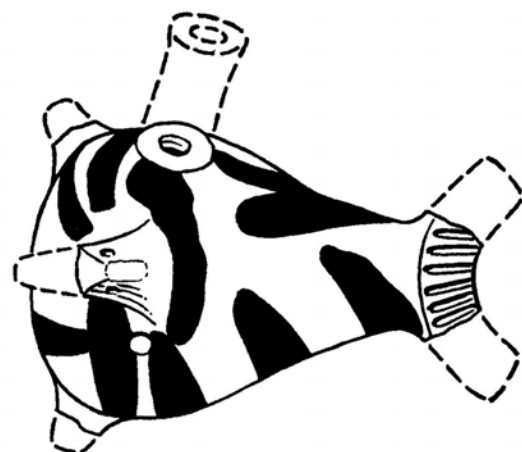
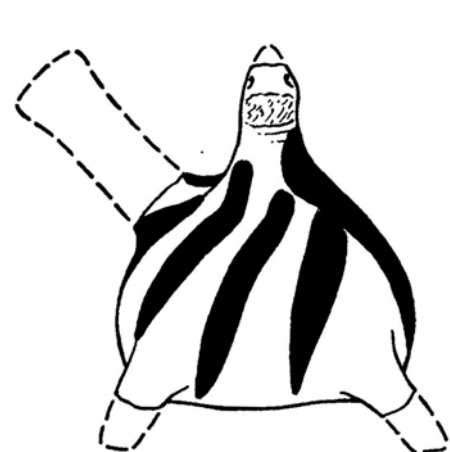

Fig. 4. Fugleformet fløjte af hvidlig keramik med rødorange bemaling, fundet på Vestborgen. Højde: 5,2 cm. Fotos og rekonstruktionstegninger. Fuglens næb, top, fødder og halespidser samt blæserøret er afbrækket. Den stammer fra Vesteuropa, muligvis Nordfrankrig, og er fra 1100- eller første halvdel af 1200-årene. Typen er meget sjælden; det er ikke lykkedes at finde paralleller til den. Den lille fløjte er således med til at vise, at Vestborgens beboere havde internationale forbindelser. (Foto: Jens Olsen; tegninger efter Dunning 1968)

Esberns efterfølgere i Kalundborg

I sit lange liv var Esbern gift tre gange, med henholdsvis Holmfred, Ingeborg og Helene. Han fik tre sønner (Absalon, Jens og Niels) og to døtre (Cecilie og Ingeborg). Det blev Ingeborg, gift med den rige og mægtige Peder Strangesen, som overtog Kalundborg. Ligesom Esbern hørte han til kongens inderkreds. Peder døde i 1241, og Ingeborg i 1267,²⁰

og som det fremgår af Hugo Johannsens artikel i denne bog, var det formentlig dem, som lod den enestående femtårnede kirke opføre. Skår af fin importeret keramik (fig. 4-5) er med til at vise, at der var velstand i byen.²¹ Som omtalt nedenfor er det sandsynligt, at nogle af de bygninger i Vestborgen,

Fig. 5. Skår af importeret keramik fra 1200- eller 1300-årene; de gullige skår er muligvis fra 1100-årene. Skårene, som er af hvidt ler med glasur, stammer fra Nordfrankrig, Nederlandene og måske Rhinområdet. De er fundet i fyldlag på Kalundborghallens grund, og det er uvist, hvor de oprindeligt kom fra. Ligesom fuglefiguren i fig. 4 viser de, at der var stor velstand i byen på denne tid. (Foto: Jens Olsen)

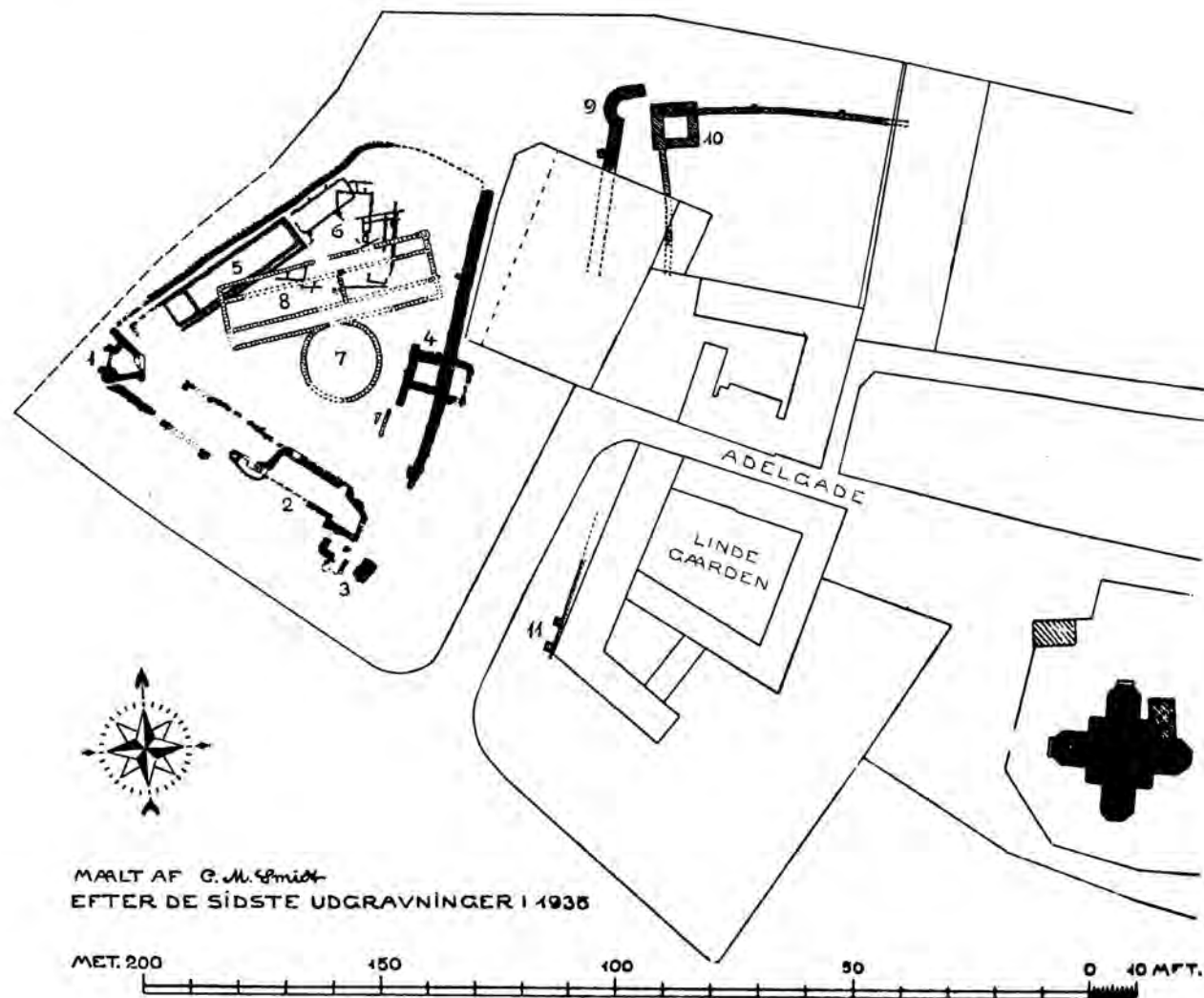

Fig. 6. Plan over Vestborgen og vestre del af byen, efter Smidt 1936 og med hans tolkning, som på nogle punkter nu er revideret (jf. fig. 9). 1: Sydvestre porttårn. 2: Den lange kælder i søndre fløj. 3: Fundamenter fra det af piller bårne flanketårn. 4: Østre porttårn. 5: Vestfløjen. 6: Kom-pleks af mindre bygninger. 7-8: Rundbygning for tilridning af heste samt den lange hestestald, begge fra senere tid i middelalderen. 9: Byens ældre, halvrunde nordvestre hjørnetårn. 10: Det yngre, kvadratiske nordvestre hjørnetårn. 11: Vestsiden af byens sydvestre hjørnetårn.

der er anset for at være Esberns, i stedet er opført efter hans død og i så fald sikkert af Ingeborg og Peder – at de moderniserede Esberns borg, der ifølge Saxo jo var anlagt med vægt på militære funktioner, så den blev en passende bolig for nogle af rigets mægtigste personer.

Vestborgen

Fundet af Vestborgen og de arkæologiske undersøgelser

Det var ganske uventet, da man i april 1907 stødte på murværk i Kalundborgs vestlige udkant. Lindegården var blevet solgt, og man havde påbegyndt udstykningen af den tilhørende jord, Lindevænget, og igangsat gravearbejder på grunden. Nationalmuseet blev tilkaldt, og under ledelse af arkitekt C.M. Smidt blev der foretaget udgravninger, som hurtigt viste, at murværket var af middelalderlig karakter (fig. 6). Man mente derfor straks at have fundet rester af den borg, som Esbern Snare ifølge Saxo havde ladet opføre i Kalundborg. Hidtil havde man ment, at det var borgen i byens østlige udkant. Denne opfattelse måtte nu ændres, og der er i dag almindelig enighed om, at Vestborgen er den oprindelige fæstning, og at Østborgen først kom til senere;²² om denne borg se Vivian Ettings artikel. Fundet af Vestborgen og de efterfølgende udgravninger rejste i den grad historiens vingesus over Kalundborg, at planer om at realisere et kulturhistorisk museum i byen blev aktualiseret og Lindegården købt for at indrette den til museum. Ildsjælen i denne proces var praktiserende læge J.S. Møller, som havde mange og nære kontakter til Nationalmuseets medarbejdere.²³

C.M. Smidt kendte naturligvis Saxos omtale af Esbern Snares borgbyggeri. Det var formentlig derfor, han i 1907 begav sig til Kalundborg for at undersøge de fundne murrester. I en indberetning til Nationalmuseet beskrev Smidt den karakteristiske kalkpudsede kampestensmur, hvor murerne i puds, med murskeens bagkant, havde ridset riller på en sådan

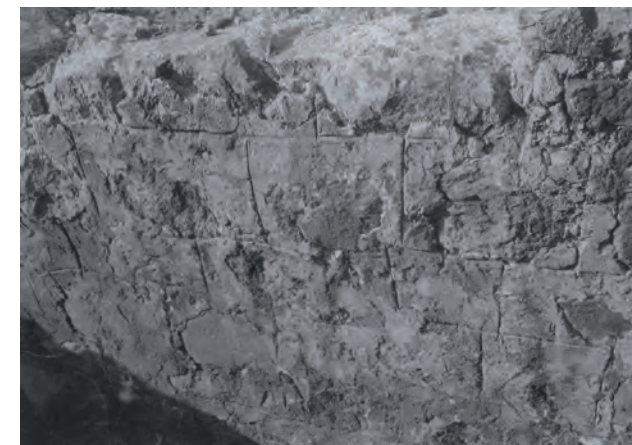

Fig. 7. Detalje fra det sydvestre porttårns nordside med kvadrering af murværkets lyse puds, jf. fig. 9.1. En sådan kvadrering er også iagttaget på vestre ringmur og dele af vestfløjen. (Foto: Nationalmuseet, 1907)

måde, at det kom til at ligne en kvadermur (fig. 7).²⁴ Murværk med sådanne "kunstige kvadre" var iagttaget flere andre steder og må af Smidt være anset for karakteristisk for det ældste byggeri på stedet: Esbern Snares borg. Denne tolkning var sikkert inspireret af de samtidige udgravninger af middelalderborgen under Christiansborg Slot; de viste, at den ringmur af kampesten, der tilskrives Absalon, var beklædt på ydersiden med kridtstenskvadre, som må have fået ringmuren til at fremstå ensartet og skinnende hvid.²⁵ Smidt så straks et slægtskab mellem Kalundborgs og Københavns borg, svarende til slægtskabet mellem Esbern Snare og Absalon. I øvrigt var datidens udgravningsmetode baseret på frilægning af bygningsrester (fig. 8) uden hensyntagen til de omliggende kulturlag, hvilket medførte, at man afskar lagfølger, som (i alt fald siden hen) kunne have givet mere præcise dateringer af bygningernes faser og hjulpet med at identificere deres funktioner.

Fig. 8. Sydføjens kældertrappe og bag den spor af et varmluftsanlæg, en hypokaust, under udgravning, jf. fig. 9.9. I baggrunden ses arbejdsmændene i gang med at frilægge ruinerne. Set mod vest. (Foto: Nationalmuseet, 1907)

Selv om det i samtiden blev betragtet som et epokegørende fund, kom de arkæologiske udgravninger af Vestborgen til at løbe indtil 1935, og der foregik restaureringer og supplerende undersøgelser helt til 1953 – med flere afbrydelser på grund af pengemangel. Allerede i 1936 publicerede Smidt imidlertid sine indtil da opnåede resultater (jf. fig. 6); det blev den eneste artikel fra hans side om udgravningerne af Vestborgen.²⁶ Men gennem alle årene nedfældede han sine iagttagelser og tanker

i breve, notesbøger, tegninger og fotografier. Hans hovedinteresse var bygningsresterne, og det er sparsomt med andre typer af oplysninger, f.eks. om stratigrafiske forhold, der kun indirekte anes i beskrivelserne, og om det fremdragne genstandsmateriale – på den tid ville genstandene dog heller ikke have kunnet bidrage til datering af borgen eller forståelsen af dens funktion. Det viser sig også, at iagttagelser og konklusioner i bl.a. notesbøgerne afviger noget fra, hvad han skrev i 1936. Der tegner sig et mere nuanceret billede af Vestborgen, der kan give anledning til en delvis anden tolkning af de enkelte elementers datering og anlæggets

udvikling. Hertil bidrager også en række undersøgelser fra 1980'erne foretaget i et område mod nordøst, mellem borgen og Højbyen, under ledelse af arkitekt Johannes Hertz fra Nationalmuseet. På grund af en dengang eksisterende bebyggelse, "Kollemorten", blev dette område ikke undersøgt af Smidt.²⁷ Nedenstående redegørelse for Vestborgens tidlige udvikling og datering er således baseret på Smidts artikel fra 1936, og hans iagttagelser nedfældet i originaldokumentationen, suppleret med undersøgelserne i 1980'erne.

Borgbanke, vold og grav (fig. 9)

De bedste iagttagelser vedrørende selve borgbankens tilblivelse, udseende og udvikling er fra undersøgelserne i 1980'erne. Det kunne her konstateres, at "borgøen" i vest var skabt ved en nord-syd-gående gennemgravning af bybankens lavere vestlige del, hvorved der dannedes en voldgrav; borgbanken blev derved afskåret til en nærmest ligebenet terrænformation (jf. fig. 1). Arbejdet var tydeligvis sket i flere omgange. I nordenden af denne gennemgravning blev der både på borg- og bysiden konstateret et system af mindre grave. I borgbankens nordøstre del var der tre på hinanden følgende volde med grav, hvoraf den ene kunne følges i hele voldgravens længde mod syd; på indersiden var den beklædt med tørv. På byens side tillod forholdene ikke en nærmere undersøgelse af disse fænomener. Disse grave og volde, måske med palisader, er forsøgsvis tolket som det første forsvarsværk, og gravene kan have været delvist vandfyldte.²⁸ En præcis datering findes ikke, men i tilknytning til to af gravene og en af voldene fremkom der keramik fra tiden ca. 1000-1200.²⁹

Den videre udvikling er formentlig som følger: På et tidspunkt ændredes det ældste voldgravsforløb radikalt. Man forhøjede borgbanken med ca. 1 m fyld, og i den forbindelse sløjfedes alle de mindre grave på nær den yderste; til at holde på fyldmasserne blev der formentlig rejst en pælerække ved voldfoden.³⁰ På den modstående side forhøjedes selve bybanken omkring 1356 med mindst 1,5 m fyld i forbindelse med opførelsen af bymuren,³¹ men om opfyldningen på borgsiden er sket på samme tid, er uvist, da de stratigrafiske forhold mellem borgbanke og bybanke er uafklarede. Senere er borgbanken endnu en gang forhøjet med ca. 1 m fyld uden for ringmuren, og den sidste af de oprindelige grave blev fyldt op. Borgbanken fik dermed et stejlt fald mod byen.³² På et tidspunkt efter 1356, måske i begyndelsen af 1500-tallet, blev bybanken igen forhøjet. Foreløbig er det uvist, om disse to yngste opfyldninger har forbindelse med hinanden. Efterhånden gik borgen i vest af brug og blev nedbrudt og glemt.

Der kunne altså iagttages tre overordnede faser: etableringen af volde og grave samt efterfølgende forhøjelsen af borgbanken og bybanken i to omgange, som ikke direkte kan knyttes sammen. En forhøjning af borgbanken uden for borgens ringmur kan have betydet store forandringer også inde i selve borgen. Såfremt borgbanken og bybanken blev forhøjet samtidig, gennemgik borgbanken og borgen selv deres største forandringer ved midten af 1300-tallet.

Ifølge Smidts notesbøger er der også konstateret mindst to større opfyldninger inde på selve borg-

pladsen. Men Smidt lagde ikke synderlig vægt på dem; de er kun indirekte omtalt, når murværket er beskrevet.³³ Om opfyldningerne skal kædes sammen med de generelle forandringer uden for ringmuren, kan ikke umiddelbart afgøres.

Sydvestre porttårn (fig. 9.1)

Smidt mente, at Vestborgens ældste bygningsdel var det sydvestre porttårn, og at den søndre og vestre ringmur (fig. 9.2-3) blev tilføjet kort efter tårnets opførelse. Porttårnet danner en uregelmæssig femkant med et størstemål på ca. 8,5 x 9,5 m, og gennem en 3 m bred portåbning var der adgang til borgen fra havneområdet og omvendt. Tårnet var opført af rå og kløvede kampesten, og murværket var pudset med kalkmørtel, hvori der var ridset kvaderfuger (jf. fig. 7). Der skabtes således en regelmæssig og jævn facade, selv om de rå kampesten enkelte steder stak gennem pudsens.³⁴

Ringmuren (fig. 9.2-5)

Ringmuren synes at være udlagt og blev vel også opført på en gang, idet der dog en tid formentlig var en bred åbning i vestmuren. Den vestre ringmur (fig. 9.3) er ca. 80 meter lang og opført af rå og kløvede kampesten pudset med mørtel og derefter kvadreret. Den søndre ende af vestre ringmur sluttede oprindelig 9,6 m fra porttårnet med en ret kant, hvori der indgår en stor kampesten. Denne åbning (fig. 9.4) er senere muret til, og udfyldningen afviger fra murens øvrige del. Udfyldningen er både opført på opfyldt grund, funderet mindre dybt, dårligt funderet og mindre solidt muret. I murværket indgår også tegl, som er fraværende i den øvrige del af vestre ringmur. Derudover fastslår

Smidt, at intet tyder på, at dette parti oprindelig skulle være opført, derefter nedrevet og så genopført. Hvad angår åbningens funktion, mente Smidt, at man derigennem med fordel kunne fragte sten og andre byggematerialer ind på borgpladsen i forbindelse med byggeriet.³⁵ Om forklaringen er rigtig, kan ikke afgøres, men i givet fald må en sådan åbning hurtigt være lukket, så hele ringmursforløbet blev færdigt. Alternativt kan åbningen have været udfyldt med en træpalisade i perioder, hvor den ikke skulle benyttes.

Den søndre ringmur (fig. 9.2) er ca. 72 m lang og af samme karakter som den vestre, og der er ingen tvivl om, at de er opført samtidig.³⁶ Den søndre ringmurs eksakte forløb lige syd for sydfløjen (fig. 9.9) er usikker, ligesom sammenstødet mellem den søndre og østre ringmur er meget ødelagt.

Den østre ringmur (fig. 9.5) er ca. 80 m lang, og kun fundamentet er bevaret. Det samme gælder det rektangulære tårn midt på dette murparti (fig. 9.6). Dybden på fundamenterne svarer til den vestre og søndre ringmurs, og den østre ringmur og disse antages derfor at være opført samtidig.³⁷ Den ca. 26 m lange nordre ringmur er næsten helt forsvundet. I den vestre ringmurs nordende ses enkelte fundamentrester fra overgangen mellem denne og den nordre ringmur.³⁸

Østre porttårn og overgangen til Højbyen (fig. 9.6)

Det rektangulære østre porttårn var 10 m langt og 13 m bredt og ses som et fremspringende parti mod øst og vest omtrent midt på ringmuren. Kun

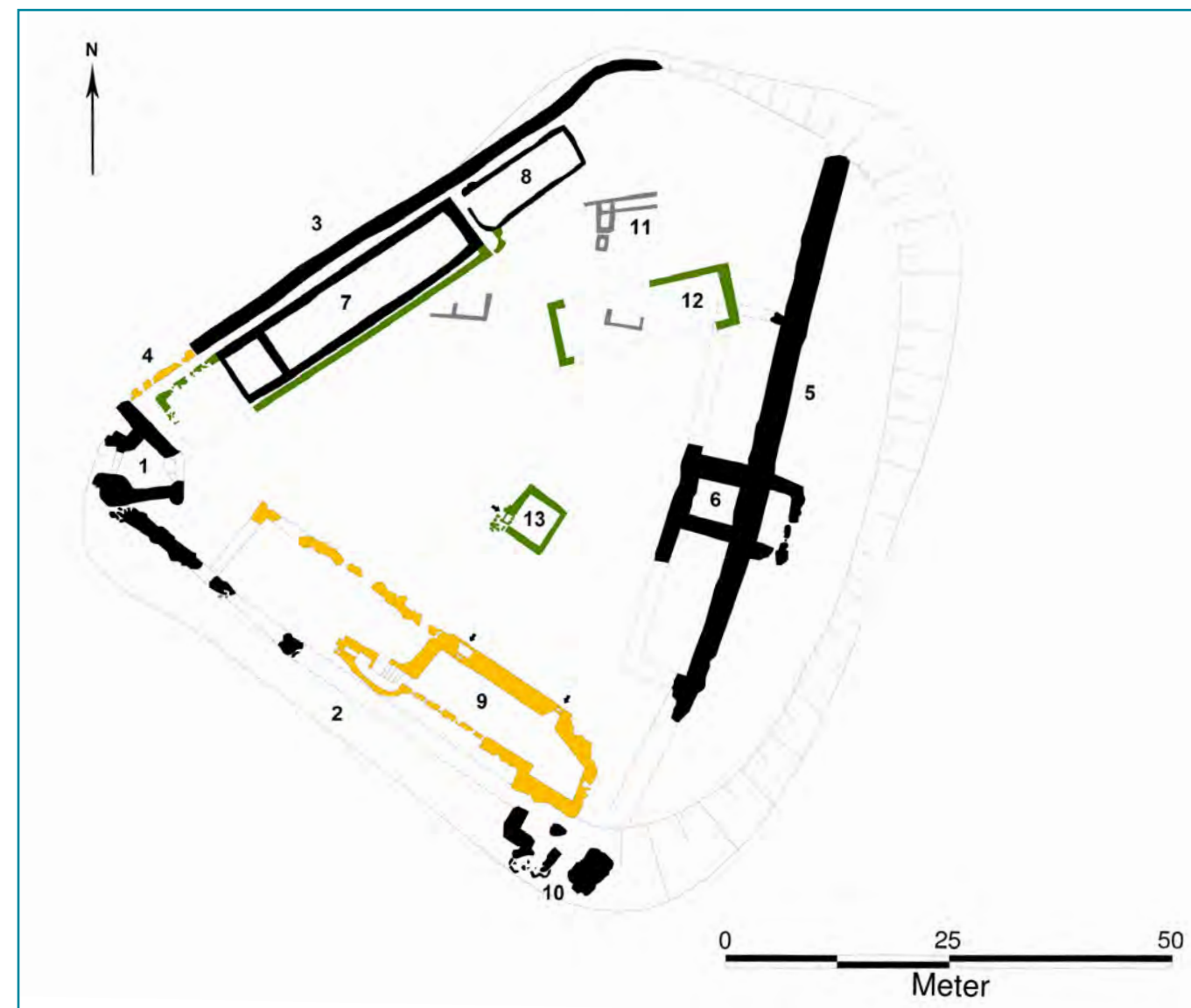

Fig. 9. Plan over Vestborgen. 1: Sydvestre porttårn. 2: Søndre ringmur. 3: Vestre ringmur. 4: Udfyldning i vestre ringmur. 5: Østre ringmur. 6: Østre porttårn og tilhørende bygninger. 7: Vestfløj. 8: Den lille vestfløj. 9: Sydfløj. 10: Flanketårn. 11: Spor af ældre bebyggelse. 12: Den "gotiske" bygning. 13: Middelalderkælder. Vestborgens formodede udviklings-

forløb. Grå: bebyggelse ældre end borgen? Sort: Esbern Snares borg med ringmur, tårne og residensfløj fra slutningen af 1100-tallet. Gul: udbygning af borgen med bl.a. ny residensfløj, begyndelsen af 1200-tallet. Grøn: nye bygninger inden for ringmuren, 1300-tallet? (Tegning: LMSJ, 2011, revideret efter Smidt 1936 og Andersen 1992)

fundamenter er bevaret. De er lagt i samme dybde som østre ringmurs fundamenter, og porttårn og mur er derfor formentlig samtidige. Der har sandsynligvis været en bro over til Højbyen, men heraf findes ingen spor.³⁹ Tårnets vestmur fortsætter godt 4 m længere mod syd og 1 m mod nord, hvilket tyder på, at der var en eller to bygninger på østre ringmurs inderside. Om disse er oprindelige eller tilføjet senere, kan ikke afgøres. Alle spor af selve portåbningen er forsvundet.

Vestfløjen (fig. 9.7)

Ca. 1½ m fra vestre ringmurs inderside lå en 40 m lang og 8 m bred bygning. Smidt mente, at den og den sydvestre port (fig 9.1) og ringmuren blev opført samtidig, men at der var flere faser. Bygningens nordre del er ældst, mens de sydligste 8 m, ud for hullet i den vestre ringmur, er yngre og af ringere kvalitet; af denne del er der kun bevaret et skifte med større kampesten. Bygningen er hovedsagelig opført af kampesten, men i vestmurens vestside er der hist og her teglbrokker i fugerne mellem dem. Der er tydelige rester af kvaderfuger i pudsen på vestmurens yderside.

I bygningen er der spor af to sæt østmure. Af den østligste mur (angivet med grøn) er kun fundamentet bevaret; det er 45 cm dybt og består af et skifte af store kampesten på et lag små sten, og her er der ingen teglbrokker. Af den vestligste af de to østmure (angivet med sort) er mere bevaret. Dens 90-100 cm dybe fundament består af to skifter af store kampesten med små kampesten imellem, og langt nede i fundamentet er der konstateret teglbrokker. Herover findes to skifter af kampesten lagt i mørtel;

på ydersiden er dette murværk pudset med kalkmørtel og dekoreret med kvadrering.

Smidt konkluderer i en notesbog, at den vestlige af de to østmure må være ældst, men han nævner også forhold, der kunne tale for det modsatte, altså at den østre mur var ældst. For det første fraværet af teglbrokker i den østligste østmur. For det andet, at det bevarede kampestenmurværk i den vestre østmur ligger så højt, at det synes nødvendigt at fjerne det helt, hvis denne mur var brudt ned, og bygningen derefter gjort bredere, dvs. hvis den vestre østmur blev erstattet af den østre. For det tredje, at der 4,25 m syd for nordøsthjørnet af bygningen var en brolægning, der løb vinkelret på bygningens længderetning – og da denne brolægning eller vej gik tværs over det østre fundament og nåede tæt hen til det vestre, kan den ifølge Smidt have været i brug, da bygningen stod med den vestre østmur.⁴⁰ I artiklen fra 1936 konkluderede Smidt imidlertid, at vestfløjen er gjort smallere, altså at den østligste østmur er ældst. Hans argument er, at der i den renoverede (nu smallere) bygning var teglbrokker mellem kampestenene; de to andre af hans ovenfor nævnte argumenter fremføres ikke.⁴¹

På baggrund af Smidts oplysninger er det kun muligt at fastslå, at brolægningen er yngre end den østligste østmur. Den og vestfløjens smalle fase kan være samtidige, eller den kan være anlagt, længe efter at hele vestfløjen var nedbrudt. Det forhold, at der på bygningens vestmur og på dens vestre østmur er kvaderfuger i pudsen, mens dette savnes på den østre østmur, tyder dog på, at den vestre østmur er den oprindelige, og at bygningen på et

Fig. 10. Sydfløjen afdækket, set mod vest. I baggrunden kældertrappen og hypokausten. Til højre to døre mod borggården, jf. fig. 9.9. (Foto: Nationalmuseet, 1927)

tidspunkt er gjort bredere. Hvorfor det skete, er uvist – måske var det i forbindelse med, at banken blev forhøjet og voldgravene omstruktureret.

Hvad angår opførelsestiden for den første vestfløj er der ikke meget at holde sig til. Den udbredte kvadrering, der findes både her, på det vestre porttårn og på dele af ringmuren, kendes også fra sjællandske landsbykirker, hvor det dateres til anden halvdel af 1100-tallet.⁴² I så fald kan både porttårn, ringmur og vestfløj fint placeres i Esbern Snares

tid. Tilstedeværelsen af tegl i murværk og fundamenter udelukker ikke dette. Ingen genstandsfund giver en snæver datering af borgen eller belyser bygningens funktion. Men det forekommer rimeligt at tolke den som borgens første residensfløj. Sydfløjen, der traditionelt opfattes som den ældste, er uden tvivl yngre.

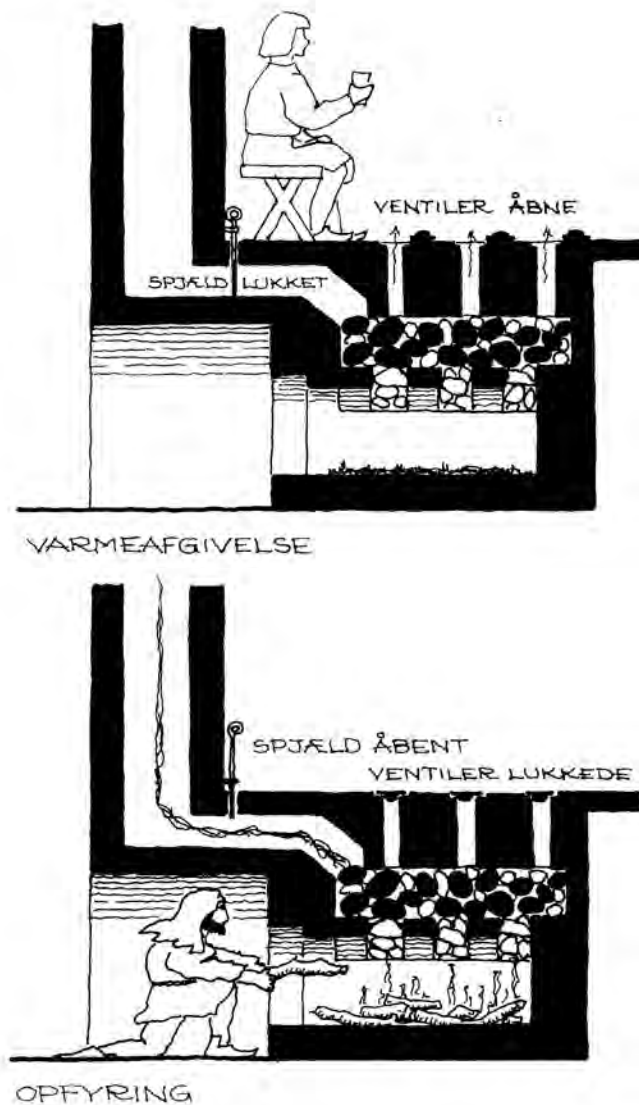

Fig. 11. Rekonstruktion af hypokaust. Der tændes op i fyrrummet, så kampestenene i kammeret ovenover bliver opvarmet. Varmekanalerne, der ender i huller i gulvet i det overliggende rum, er lukket med låg, og røgen ledes ud gennem en særskilt kanal. Når fyringen er afsluttet, lukkes røgkanalen, lågene over varmekanalerne fjernes, og varmen fra kampestenene stiger op i det overliggende opholdsrum. (Efter Hertz 1990)

Den lille vestfløj (fig. 9.8)

Umiddelbart nord for vestfløjen lå en mindre, selvstændig bygning.⁴³ Den var 14 m lang og 5 m bred, og der er bevaret et kampestensfundament, som mod syd er stærkt nedbrudt. Bygningen lå ligesom vestfløjen ca. 1 m fra vestre ringmur og respekterer fløjens første fase; den kan have fungeret samtidig med denne, men dens funktion er uvis. I det sydøstre hjørne var der en art udbygning, der knytter an til vestfløjens udvidelse.

Sydfløjen (fig. 9.9, jf. fig. 8 og fig. 10)

Langs den søndre ringmur lå en ca. 52 m lang og 6 m bred bygning. I øst havde den et 22 m langt og 6 m bredt kælderrum opført af kampesten og munkesten. En kampestenstrappe gav adgang til den resterende 30 m lange del af bygningen, som lå noget højere. Men af denne var der kun dårligt bevarede fundamenter tilbage. Vest for trappen blev der fundet rester af et anlæg, som Smidt tolkede som en bageovn, men som må være en hypokaust – et anlæg, hvor varm luft gennem åbninger i gulvet blev ledt op til et opholdsrum fra et underliggende fyrkammer, så man fik varme uden at blive plaget af røg (fig. 11). Denne hypokaust er blevet anset for at være den ældste i Danmark, fra anden halvdel af 1100-tallet,⁴⁴ men det må nok revideres, da sydfløjen formentlig er yngre end før antaget. Hypokauster optræder i borge og klostre, og i senmiddelalderen også i borgerhuse; de komplicerede anlæg findes naturligt nok i bygninger tilhørende den velstillede del af befolkningen, og ikke mindst de første i landet må have været solide statussymboler.

I kælderen nordmur fandtes to døråbninger mod borggården. De var bygget af til dels riflede tegl, og den østligste kunne lukkes og stænges indefra, den vestre udefra. Smidt mente, at kælderrummet havde haft to rækker krydsribbehvælv, støttet af midtersøjler. I rummets midterakse blev der fundet en række småfundamenter, der kan have båret søjler eller piller, og et brudstykke af et ottekantet søjleskæft og et trapezkapitæl af granit støtter vel dette; men disse fund kan også have tilhørt overliggende rum eller eventuelt en anden bygning i området. Desuden fandt man i fylden i kælderen en del formsten og brudstykker af uornamenterede, glaserede gulvfliser.⁴⁵ Hvad angår bygningens opførelsestid er der kun få holdepunkter. Store dele af den er opført i tegl, og såfremt trapezkapitælet hører til her, blev den formentlig opført i begyndelsen af 1200-tallet⁴⁶ – altså godt en generation efter vestfløjen og ringmuren med porttårne, og formentlig nogenlunde samtidig med Kalundborgs femtårnede kirke.⁴⁷ Om denne kirke, se Hugo Johannsens artikel.

Et flanketårn? (fig. 9.10)

Sydfløjens kælder har i det sydøstre hjørne et fremspring på godt 1 m ud mod graven. Her blev der i sydmuren fundet tre lodrette aftryk af bortrødne tømmerstolper, der er tolket som afstivning af muren. Smidt foreslog, at der her kan have stået et tårn båret af kraftige murpiller, som var bygget ud på skrænten mod graven. Fundamenterne var dårligt bevaret, og der er ikke nærmere oplysninger om dem.⁴⁸ Tårnets form og udseende kan på baggrund af de foreliggende oplysninger ikke nærmere bestemmes. Det kan heller ikke afgøres, om tårnet hørte til det oprindelige ringmursanlæg.

En ældre bebyggelse? (fig. 9.11)

Der blev også fundet forskellige mindre fundamenter eller syldstensrækker, som Smidt ikke gør nærmere rede for i sin artikel.⁴⁹ Nogle af dem er beskrevet i notesbøger, mens andre ikke er. De afviger i orientering fra mange af de andre bygninger i borgområdet og er derfor vanskelige at indordne i forhold til dem. Det kan dog fastslås, at de tilhører bygninger fra vidt forskellig tid, og at de forholder sig til (mindst) to opfyldshorisonter på borgpladsen.⁵⁰

Måske mest interessant er nogle dybtliggende spor af bygninger, hvis orientering afviger fra vestfløjens. Smidt anfører, at de er af betydelig alder og tilhører Vestborgens ældste fase, der for ham jo var Esbern Snares borg. Han omtaler et øst-vestgående "fundament" af en enkelt række ret små kampesten. Vinkelret på dette går mod nord et par tværmure, som er ældre end den ovenfor nævnte brolægning ved vestfløjen, og hvis fundamenter løber ind under nordre sideskib i en senere opført "treskibet" bygning (fig. 6.8, omtalt nedenfor) og er adskilt fra denne af godt 1 m opfyld.⁵¹ Om der er tale om regulære fundamenter og murværk eller blot syldsten, kan ikke afgøres ud fra notesbogens oplysninger.

Godt 15 m nordøst for denne bygning findes et øst-vestgående fundament eller en syldstensrække af yderligere en bygning, der på grund af placering og orientering kan være opført samtidig med den lige nævnte bygning. Fundamentet/sylden består af mindre kampesten med munkestensbrokker hist og her og ligger under godt 75 cm fyld og yngre bygninger.⁵² I den vestre ende løber flere funda-

Fig. 12. Hjørne af kælderrum med velbevaret teglstensgulv, set fra øst, jf. fig. 9.13. Kælderen var formentlig en af de sidste bygninger, der blev frilagte ved C.M. Smidts udgravninger, og den findes ikke på hans oversigtsplan fra 1935 (fig. 6). (Foto: Nationalmuseet, 1935)

menter/syldrækker vinkelret mod syd og danner to små rektangulære rum. Da det ud fra de foreliggende oplysninger ikke kan afgøres, om der er tale om fundamenter eller syldsten, er det uvist, om der her har stået bindingsværksbygninger eller regulært murede bygninger.

Smidts oplysninger er for få til at drage egentlige konklusioner om disse bygningers alder og tilhørsforhold. Alligevel skal det nævnes, at især den først omtalte bygning ligger så tæt ved og afviger så meget fra vestfløjen, at de næppe kan være samtidige. Dette fundament kan måske repræsentere en bebyggelse, der er ældre end vestfløjen og måske også ældre end ringmuren.

En "gotisk" bygning? (fig. 9.12)

Omtrent midt i borgområdet har der ligget en 45 m lang og 14 m bred "treskibet" bygning og syd for den en cirkulær bygning med en diameter på ca. 18 m (fig. 6.8 og 6.7). De blev af Smidt (1936) tolket som en stald med tilhørende ridebane fra middelalderens sidste del.⁵³ Men ifølge notesbøgerne har de en langt mere kompleks bygningshistorie: "Midterskibets" østlige del er antagelig den ældste del af bygningen, som senere er udvidet. Den oprindelige bygning har været 20 m lang og 7,5 m bred og er senere forlænget med 25,5 meter mod vest. Denne forlængelse går med sin nordvestlige del hen over den yngste østmur i vestfløjen,⁵⁴ og det nordvestligste hjørne støder op til vestfløjens ældste østmur.⁵⁵ Senere er den cirkulære bygning og "sideskibene" kommet til; de er opført på ca. ½ m fyld.⁵⁶ Bygningen må altså være forlænget, efter at vestfløjen er nedrevet, mens den østlige del og vestfløjen i princippet kan have været samtidige. I notesbogen omtaler Smidt bygningens ældste del som "den gotiske bygning", men han giver ingen begrundelse herfor.

En middelalderkælder (fig. 9.13, jf. fig. 12)

Under den cirkulære bygning fandtes en velbevaret, 6x6 m stor kvadratisk kælder med trappegang i vest. Kælderen er opført af kampesten og tegl og havde munkestensgulv.⁵⁷ Den er ikke nærmere omtalt af Smidt og optræder heller ikke på hans oversigtsplan fra 1936, formentlig fordi den var under udgravning på dette tidspunkt. Den er utvivlsomt fra middelalderen, men uvist hvornår.

Vestborgens udvikling – sammenfatning (fig. 9)

Nærstudier af oplysningerne i C.M. Smidts notesbøger og plantegninger viser, at Kalundborgs Vestborg har en betydeligt mere kompleks historie, end man får indtryk af i de foreliggende publikationer. Formentlig var der en bebyggelse på stedet, før ringmuren med sydvesttårnet, østtårnet og vestfløjen blev opført. Om denne bebyggelse var befæstet, er uvist, men det første voldgravssystem – som har en meget bred dateringsramme – kunne eventuelt høre hertil, og som nævnt ovenfor fortæller Saxo, at Svend Grathe lod opføre forsvarsanlæg mod venderne ved kysterne. Kan det være et af dem, vi her ser titte frem i Kalundborg? Eller kan det eventuelt være sådan, at Esbern først lod opføre en foreløbig borg, der hurtigt blev erstattet med en solid borg af sten? At man anlagde borge på steder, hvor der allerede var en bebyggelse, kendes f.eks. også fra Vordingborg, hvor der under den første borg er fundet rester af en nedbrændt bebyggelse og en sløjfet gravplads, der sandsynligvis har rødder tilbage i 1000-tallet.⁵⁸

Borgen med kampestensringmuren, to porttårne og vestfløjen er formentlig opført af Esbern Snare i tredje fjerdedel af 1100-tallet, alt med pudsede murflader dekoreret med kvaderfuger. Måske hører den lille vestfløj også til dette byggeri sammen med nogle af de andre lettere fundamenter, der kort er omtalt. Det skal understreges, at der ikke foreligger præcise dateringer af dette anlæg. Men med Esberns magt og status og med de opgaver, hans borg var tiltænkt, må man tro, at den havde en kvalitet og styrke svarende til borgherrens og til den borg, hans bror byggede i København. Tidens kirker vi-

ser, at man var fortrolig med byggeri af kampesten, og lignende behandling af murværket med pudsede og kvadrerede overflader findes som nævnt på adskillige af tidens sjællandske landsbykirker og også på kongens vigtigste borg på Sjælland, Vordingborg (jf. fig. 2). På sydsiden af denne borgs søndre ringmur findes to forholdsvis kraftige stræbepiller, der formentlig er yngre end ringmuren selv. De blev fremdraget i 1904-05, hvor Smidt arbejdede på Vordingborg, og der sås tydelig kvaderindrudsning i mørtelpudsen meget lig den, han siden fandt i Kalundborg.⁵⁹ En lignende kvadrering findes også i en kampestenssat kælder tæt ved Fjenneslev Kirke.⁶⁰ Fænomenet var udbredt i tiden.

Fra første færd var der adgang til borgen gennem Højbyen (jf. fig. 1), hvis udseende ikke er berørt her. Det østlige porttårn gav fra byen adgang til borgen, og gennem det sydvestre porttårn havde man adgang til havnen.

Omkring år 1200 eller kort derefter er forholdene i vestfløjen måske blevet for trange eller umoderne, og man opførte sydfløjen af de moderne teglsten og med et moderne opvarmningssystem, en hypokaust. Det kan være sket nogenlunde samtidig med opførelsen af den fornemme femtårnede kirke og på initiativ af samme personer, formentlig Esberns datter Ingeborg og hendes mand, Peder Strangesen.

Omkring 1356 ændredes bybanken radikalt med store opfyldninger, og måske blev borgbanken forhøjet på samme tid. Dette kan også have medført ændringer inde på borgpladsen. Måske var det på den tid, at vestfløjen blev gjort bredere, og den

”gotiske” bygning (den nordligste del af midterskibet i den treskibede bygning) blev opført. Måske er kælderen, med en ukendt tilhørende bygning, også fra denne mulige fase.

Perspektiver

C.M. Smidts originaldokumentation viser, at Vestborgen og dens udvikling er betydeligt mere kompleks, end han fremstillede det i 1936. Da borgen imidlertid er central for forståelsen af 1100- og 1200-årenes magtspil og politiske udvikling, samt for opfattelsen af vore tidlige borge, bør de mange udgravningsresultater afgjort samles, nybearbejdes og publiceres. Det gælder også genstandsfundene, både fra borgen og fra byen, som bl.a. kan bidrage med dateringer og med oplysninger om økonomiske og sociale forhold. For at afklare en række spørgsmål om borgens udvikling bør en sådan ny bearbejdning af de gamle udgravningsresultater kombineres med moderne genudgravninger af udvalgte udgravningsfelter; bl.a. vil stratigrafiske iagttagelser af lagfølgerne uden tvivl give vigtige konkrete oplysninger. Denne metode er anvendt med gode resultater på f.eks. Vordingborg og indebærer skånsomme indgreb i fortidsmindet. Dette fremsættes som et fromt ønske ved 100-årsjubilæet for Kalundborg Museum, der blev en realitet netop som følge af opdagelsen af Vestborgen i 1907. Der er meget mere at sige om Kalundborgs Vestborg og om byens historie, men der må graves først, og fundene må bearbejdes!

Noter

1. Af denne artikel er delen om Esbern Snare fortrinsvis skrevet af Else Roesdahl og delen om Vestborgen af Lars Meldgaard Sass Jensen.
2. Saxo, Bog 14: 36.5; Bog 16: 8.3-10
3. Saxo, Bog 7: 8,2; *Danmarks Riges Breve*, 1. rk, 3. bind, nr. 257
4. *Den Store Danske Encyklopædi*: ”Kalundborg”
5. *Dansk Biografisk Leksikon*: ”Esbern Snare”
6. Om Hvideslægten og dens baggrund, se Kræmmer 2006; han er dog mere forsigtig i sin skepsis over for slægtens meget høje status i ældre tid.
7. Se f.eks. Saxo, bog 14: 40.6-7
8. Andersen 1996, 225
9. Ulsig 2000, 94-95; Esmark 2003
10. Saxo, Bog 14: 49.1-5
11. Saxo, Bog 14: 40.6, 42.3
12. Saxo, Bog 14: 39.1-49
13. Saxo, Bog 14: 40.12 og 41.1
14. *Krøniker fra Valdemarstiden* (Beretning om Danernes færd til det hellige land), 117-75.
15. Der er en kort redegørelse for udgravningen og tolkningen af graven i Stiesdal 1970. En antropologisk rapport, som må være udarbejdet senere, findes på Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet. Den er anonym og udateret, men må være udarbejdet af Balslev Jørgensen. Muligvis mangler der nogle sider, da der hverken er indledning eller afslutning. På Antropologisk Laboratorium, Retsmedicinsk Institut, Københavns Universitet, findes en ligeledes usigneret rapport i en lidt anden version. Tænderne er undersøgt af Verner Alexandersen; rapporten fra 1970 med hans kommentar (2011) findes nu på Nationalmuseet og Antropologisk

- Laboratorium. Skeletterne blev genbegravet i kirken i 1970. Tak til Poul Grinder-Hansen, Niels Lynnerup, Marit Zimmermann og Verner Alexandersen for kopi af rapporterne.
16. Nogle er afbildet i *Kalundborg Historie*, bd. 1. Nærmere dateringer mangler, men der er ingen tvivl om, at en del er fra før ca. 1170. Se også Holleufer 1990, passim. Der savnes en systematisk dateringsmæssig gennemgang af de mange fund, bl.a. keramik, der gennem tiden er gjort i byen.
 17. Adam af Bremen, Bog 4, 1
 18. Saxo, bog 14: 6.1
 19. Se f.eks. Skaarup 2005
 20. *Dansk Biografisk Leksikon*: ”Ingeborg”, ”Peder Strangesen”.
 21. Om fuglefløjten, fig. 4, se Dunning 1968, 36-38. Tak til Per Kristian Madsen og Frans Verhaeghe for besvarelse af forespørgsler om den. Synspunkt på datering af genstandsfund fra Vestborgen generelt, se Holleufer 1990, 57-58.
 22. Hertz 1990, s. 89
 23. Pedersen 2007
 24. C.M. Smidt 1907, Indberetning til Nationalmuseet.
 25. la Cour 1972, s. 280
 26. Smidt 1936
 27. Det har i forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel ikke været muligt at gennemgå al udgravningsdokumentationen fra Smidts undersøgelser minutløst. Mange optegnelser i notesbøgerne omfatter bl.a. nivellementer, som det ville være meget tidskrævende at gøre brugbare. Der findes endvidere et omfattende fotomateriale, der kan danne baggrund for et mere indgående

studium af bygningerne. Udgravningsdokumentationen fra undersøgelserne i 1980'erne er ikke opsøgt; informationerne herfra er baseret på Hertz 1990. Alt materialet findes i Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv.

28. Hertz 1990, s. 83-84

29. Ganshorn 1992, s. 186

30. Ganshorn 1992, s. 187

31. Hertz 1990, s. 84

32. Ganshorn 1992, s. 187-188

33. C.M. Smidt 1911-41, Notesbog XXXVIII, Lindevænget. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

34. Smidt 1936, s. 21-22, 30

35. C.M. Smidt 1911-41, Notesbog XXXVIII, Lindevænget, s. 31-33. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

36. C.M. Smidt 1933, Rapport for udgravningerne på Lindevænget

37. C.M. Smidt 1933, Rapport for udgravningerne på Lindevænget

38. Smidt 1936, s. 32

39. C.M. Smidt 1933, Rapport for udgravningerne på Lindevænget; Smidt 1936, s. 32

40. C.M. Smidt 1911-41, Notesbog XXXVIII, Lindevænget, s. 33-35. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

41. Smidt 1936, s. 32

42. *Danmarks Kirker*, Præstø Amt 1933-35, s. 1043; Sorø Amt 1934-37, s. 1197. Dateringen af disse kvadreringer angives i *Danmarks Kirker* til første halvdel af 1100-tallet, men fænomenet henføres i dag til sidste halvdel af århundredet. Venligst oplyst af Hans Krongaard Kristensen.

43. Bygningen kendes fra originaltegningerne og fra Smidt 1936, fig. 9. Den er ikke omtalt i Smidt 1936 eller i den udgravningsdokumentation, der er fundet forud for denne artikel, formentlig fordi den af Smidt medregnes under komplekset af mindre bygninger.

44. Hertz 1975

45. C.M. Smidt 1907, Indberetning til Nationalmuseet; C.M. Smidt 1933, Rapport for udgravningerne på Lindevænget; Smidt 1936, s. 30-31

46. Lignende trapezkapitæler kendes fra Fjenneslev Kirke; de er næppe ældre end 1200 og hører til en ombygning, der henføres til tiden lige efter 1200. Samme type kendes også fra Vor Frue Kirke i Kalundborg (og fra Kalundborg Museums samling), som dateres til tiden o. 1225. Se *Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 1979-2001, s. 3099-3100

47. *Danmarks Kirker*, Holbæk Amt 1979-2001, s. 3099-3100

48. Smidt 1936, s. 31

49. Smidt 1936, s. 32

50. C.M. Smidt 1911-41, Notesbog XXXVIII, Lindevænget, s. 40-42. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

51. C.M. Smidt 1911-41, Notesbog XXXVIII, Lindevænget, s. 38-40. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

52. Smidt anfører, at denne og den ovenfor beskrevne bygning muligvis er samtidige, pga. fundamenternes dybde. C.M. Smidt 1911-41, Notesbog XXXVIII, Lindevænget, s. 42. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

53. Smidt 1936, s. 33

54. I omtalen af denne bygning i Notesbogen anser C.M. Smidt den østligste østmur i vestfløjen for at være ældst, selv om han på s. 33 konkluderer, at den vestligste østmur er den ældste.

55. C.M. Smidt 1911-41, Notesbog XXXVIII, Lindevænget, s. 37-38. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

56. C.M. Smidt 1911-41, Notesbog XXXVIII, Lindevænget, s. 30, 38. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet

57. Smidt 1936, s. 32

58. Wille-Jørgensen 1998, s. 56-58

59. Wille-Jørgensen 1998, s. 41-42. Der er endnu ingen datering på dette murparti.

60. la Cour 1972, bd. I, s. 214. At kvadreringen ikke i sig selv er et daterende element ses dog af dens brug i forbindelse med senere byggerier som f.eks. i 1400-tallet på borgen Lillöhus i Skåne.

Litteratur

Adam af Bremen: *Beskrivelse af øerne i Norden*. Oversat og kommenteret af A.A. Lund. Højbjerg 1978.

Andersen, L.S. 1992: *Kalundborg by- og borgruiner. Bevaringsarbejdet 1986-1990*. Hørsholm.

Andersen, M. 1996: Ærkebiskop Absalons testament – historie og kulturhistorie. I: Birkebæk, F., Christensen, T., Skovgaard-Petersen, I. (red.): *Absalon. Fædrelandets fader*, s. 209-227. Roskilde.

la Cour, V. 1972: *Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede*. København.

Danmarks Kirker, Præstø Amt 1933-35, Sorø Amt 1934-37, Holbæk Amt 1979-2001. København.

Danmarks Riges Breve, 1. række, 3. bind. Breve 1170-1199 og Abbed Vilhelms Brevsamling, udg. af Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. København 1977.

Dansk Biografisk Leksikon. 3. udgave

(S. Cedergreen Bech (red.)). København 1979-84.

Den Store Danske Encyklopædi. København 1994-2002.

Dunning, C.G. 1968: The trade in medieval pottery around the North Sea. I: Renaud, J.G.N. (red.): *Rotterdam Papers. A contribution to medieval archaeology*, s. 35-58. Rotterdam.

Esmark, K. 2003: Fromhed og ære – Hvideklanens gaver til Sorø kloster i 11-1200-tallet. I: *Fra Holbæk Amt*, 2003. Tissø og Åmosernes kulturhistorie og natur, s. 108-126.

Ganshorn, J. 1991: Kalundborgs slotte og befæstning. I: T. Nyberg & T. Riis (red.): *Kalundborgs Historie*, 4, s. 183-201. Kalundborg.

Hertz, J. 1975: Some Examples of Medieval Hypocausts in Denmark. I: *Chateau Gaillard*, VII, 1975, s. 127-139.

Hertz, J. 1990: Kalundborg, "Danmarks Carcassonne". I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1990, s. 79-93.

Holleufer, L. 1990: *Kalundborg i Middelalderen. En undersøgelse af byens topografiske udvikling indtil 1547*. Kalundborg og Højbjerg [Hovedfagsspeciale i middelalderarkæologi, Aarhus Universitet, 1985].

Kalundborgs Historie, bd. 1 (T. Nyberg & T. Riis (red.)). Kalundborg 1985.

Kræmmer, M. 2006: *Den Hvide klan. Absalon, hans slægt og hans tid*. 2. udg. Skippershoved 1999. Elektronisk udgave 2006.

Krøniker fra Valdemarstiden, oversat af J. Olrik. København 1900-1901.

Pedersen, L. 2007: Vestborgen og Lindegården i Kalundborg – 100 år med ildsjæle, mæcener og bevaring – hvad vil vi i fremtiden? I: *Fra Nordvestsjælland. Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland*, 2007, s. 63-94.

Saxo = Saxo Grammaticus. *Gesta Danorum. Danmarkshistorien*. Bind I-II. Latinsk tekst udgivet af K. Friis-Jensen. Dansk oversættelse ved P. Zeeberg. København 2005.

Skaarup, J. 2005: *Øhavets middelalderlige borge og voldsteder*. Rudkøbing.

Smidt, C.M. 1936: Kalundborg. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1936, s. 21-36.

Stiesdal, H. 1970: Ligger neden for sin broders grav. I: *Skalk*, 1970, nr. 6, s. 3-8.

Ulsig, E. 2000: The Estates of Absalon. I: Friis-Johansen, K. & Skovgaard-Petersen, I. (red.): *Archbishop Absalon of Lund and his World*, s. 89-101.

Roskilde.

Wille-Jørgensen, D. 1998: Vordingborg Slotsruin. De arkæologiske undersøgelser i 1997. I: *Kulturhistoriske Studier*, 1998, s. 33-58.

Ikketrykte kilder

Indberetning til Nationalmuseet. C.M. Smidt 1907. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Udkast til brev vedr. køb, undersøgelse og restaurering af ruinerne i Lindevænget. C.M. Smidt juli 1908. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Notesbog C.M.S. XXXVIII, s. 1-80 (Lindevænget). C.M. Smidt 1911-41. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

15 måleblade (1:100) af "Vestre forborg". C.M. Smidt 1927-1936 (en del udaterede). Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Rapport for udgravningerne på Lindevænget. C.M. Smidt 1933. Antikvarisk-Topografisk Arkiv, Nationalmuseet.

Lindegårdens "Riddersal" med stuk fra ca. 1750 på vægge og i loft. Det repræsentative rum danner ofte en stemningsfuld ramme om museets kulturelle arrangementer. Planer om at rive Lindegården ned og udstykke grunden blev skrinlagt i 1907, da en kreds af kulturhistorisk interesserede borgere landet over argumenterede for at bevare den særprægede sekslængede bygård med dens herskabeligt stukdekorede beboelse og markante magasinlænger. (Foto: Mads Findal Andreassen, 2008)

Fig. 1. Kalundborg, Vor Frue Kirke, set fra øst.
(Foto: Jørn Brændgård, 1995)

Vor Frue Kirke – byggherre og betydning

Hugo Johannsen

‘Danmarks Carcassonne’ har senest Johannes Hertz rammende kaldt Kalundborg i sin redegørelse for byens middelalderlige udviklingshistorie.¹ Og selvom byen for længst har mistet det meste af den arkitektur (Østborgen samt bymuren med den omgivende voldgrav og Munkesøen), som berettigede sammenligningen med den befæstede middelalderby i Sydfrankrig, jf. Vivian Ettings artikel i denne bog, besidder navnlig Højbyen omkring Vor Frue Kirke (fig. 1) stadig kvaliteter, der gør den til en af de mest tiltrækkende blandt vore gamle købstæder.

Byens forfald indledtes med den svenske besættelsesmagts sprængning af Østborgen 1659 og fortsatte herefter støt og roligt, sideløbende med at det handelsmæssige tyngdepunkt var forlagt til Nederbyen, Kordel, ved foden af Møllebakken. På bakken lå i øvrigt resterne af Sct. Olai, en middelalderkirke, som var ældre end Vor Frue og oprindeligt havde betjent et fiskerleje ved bunden af fjorden, som antagelig gik forud for Højbyens etablering.

Vor Frue Kirke (fig. 2) var herefter det eneste monumentale vidnesbyrd om fordums storhed og fremhæves da også gang på gang i litteraturen.² Således skrev den engelske forfatter Horace Marryat (1860), at byen som så mange andre steder i Danmark kun havde lidt at bryste sig af ud over sin beliggenhed, historie og så Vor Frue Kirke – ‘one of

the most remarkable ecclesiastical buildings in any country’.³ Heller ikke i faglitteraturen er der sparet på superlativerne, når det gælder Vor Frue Kirke, og ingen fremstilling af kulturhistorien i Kalundborg og omegn kan derfor undvære et afsnit om den femtårnede kirke, der trods ublu konkurrence fra siloer, kraftværker og olieraffinaderier fortsat hævder sig som byens vartegn på toppen af Højbyen.

Kirken er bygget af store, røde teglsten, suppleret med granit i sokler, portaler og ikke mindst fire mægtige og 6,15 m høje søjler. Den raffinerede grundplan (fig. 3) er symmetrisk med en kvadratisk kerne – skibet – som udvides med fire korsarme, orienteret mod verdenshjørnerne. En analyse af planen godtgør, at bygmesteren har benyttet en måleenhed på 30,75 cm (en fod), og at hoveddimensionerne er bestemt af enkle, aritmetiske proportioner – 1:1, 1:2, 2:3 og 3:4 – såvel som geometriske figurer (fig. 4.a-b).⁴ Korsarmene, der i planen tilsammen danner et ligearmet græsk kors, har polygonale afslutninger og bærer fire ottekantede tårne, der indrammer et højere, firesidet tårn over skibets midte. Det markante tårnprydede ydre giver indtryk af noget større end det relativt beskedne indre (fig. 5), hvis altdominerende træk er de fire granitsøjler, som understøtter midtertårnet. Skibets ni fag dækkes af grathvælv, mens korsarmene er tøndehvælvede.

Fig. 2. Kalundborg, Vor Frue Kirke, set fra sydøst fra fjorden. (Foto: Chr. Reinau, o. 1900)

Som kirken fremtræder i dag præges den af to omfattende restaureringer. Den første blev gennemført i 1867-71 under ledelse af arkitekten Vilh. Tvede og havde som sit vigtigste mål fornyelsen af midtertårnet, der var styrtet sammen i 1827. Hermed havde man genrejst et magtfuldt vidnesbyrd om den heroiske Valdemarstid, et nationalt symbol, der nu kunne være et pejlemærke efter nederlaget i 1864 og reduktionen af Danmark til en andenrangs nation i Europas udkant. Den anden restaurering blev foretaget 50 år senere, 1917-21, under ledelse af arkitekten Andreas Clemmensen og hans

søn, Mogens. Formålet var nu mere arkæologisk, nemlig at korrigere en række detaljer fra Tvedes restaurering, som med tidens større kendskab til vor ældste teglstensarkitektur måtte virke stødende ukorrekte. Det gjaldt først og fremmest vinduerne, der blev fornyet i pagt med et oprindeligt, som var bevaret bag det senmiddelalderlige sakristi (fig. 6). Også indgangsdørene blev restaureret og genskabt med kamtakke portalfremspring ud fra spor i murværket. I det indre fjernede man Jakob Kornerups historiserende vægbemaling (inspireret af Sorø Klosterkirke) og lod de røde teglstensvægge træde frem i overensstemmelse med de oprindelige forhold. Baser og kapitæler på

halvsøjlerne omkring korsarmene blev ligeledes restaureret, så de fremstod på samme måde som ved kirkens opførelse, og i skibets sydøstre hjørne blev en vindeltrappe til lofterne genopført. Endelig nymurede man hvælvene i skibet, der allerede var blevet fornyet i 1869-74, men i ukorrekt højde.

Litteraturen om Vor Frue Kirke er omfattende. De ældste monografier fremkom i forbindelse med de to nævnte hovedrestaureringer. Således udgav arkæologen J.J.A. Worsaae i 1860 sammen med arkitekturmaleren Heinrich Hansen en beskrivelse af kirken, der dannede første bind i serien Danske Mindesmærker og samtidig skulle virke som inspirator for en kommende genrejsning.⁵ Og i 1922 udsendte Mogens Clemmensen sammen med arkitekturhistorikeren Vilh. Lorenzen en omfattende monografi med dansk-engelsk paralleltekst.⁶ I 1996 udgav Nationalmuseet som led i museets store inventarværk Danmarks Kirkers beskrivelse af kirkerne i det gamle Holbæk Amt en særdeles omfattende registrering og analyse af kirken, af såvel dens omgivelser og bygningshistorie som inventar og gravminder.⁷ Som optakt til denne præsentation var der i årene forinden desuden fremkommet en række artikler, primært omhandlende bygningen.⁸ Efter Kirkeværkets store beskrivelse udgav Vor Frue Sogns menighedsråd en vejledning, som sammenfatter hovedresultaterne.⁹ Senest har Paul Nawrocki behandlet kirken i forbindelse med sit oversigtsværk over den tidlige danske teglstensarkitektur.¹⁰

Nærværende artikel vil fokusere på to udvalgte temaer: først en redegørelse for meningen med

kirkens exceptionelle form, dernæst spørgsmålet om kirkens datering og hermed om identifikation af bygherren. Som afslutning fremlægges en 'ønskeseddel' for fremtidig udforskning af Vor Frue Kirke og dens omgivelser.

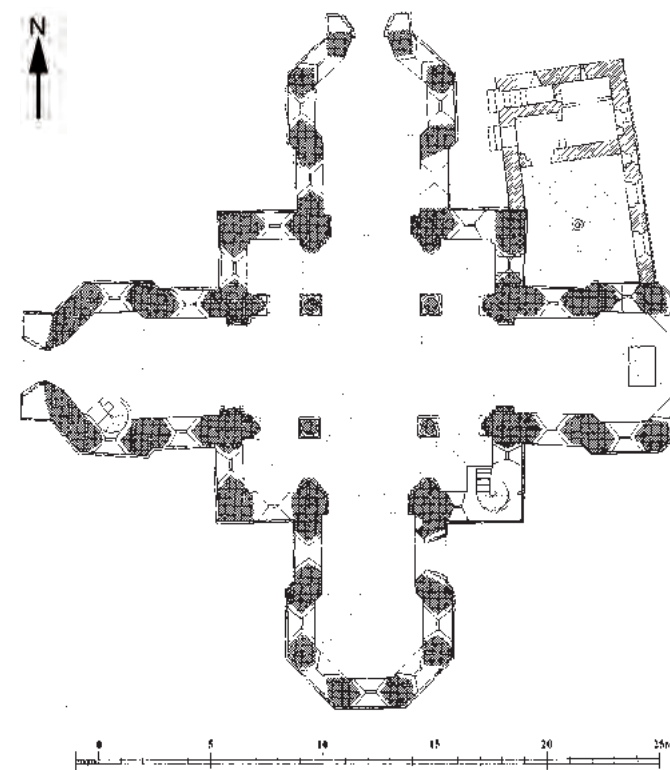

Fig. 3. Kalundborg, Vor Frue Kirke. Grundplan med signaturer, som angiver murværkets alder (krydsskravering: oprindeligt middelalderligt murværk; skråskravering: senere middelalderligt murværk; prikning: nyere murværk fra 1917-21). (Efter Danmarks Kirker, Holbæk Amt, 5)

Den symbolske betydning – det himmelske og jordiske Jerusalem

Vor Frue Kirke skiller sig ud fra alle andre kirker, som blev rejst i Valdemarstidens storslåede kirkebyggeri. Man har derfor med rette spurgt sig selv, hvorfor bygherren og hans bygmester valgte at skabe en så relativt upraktisk bygning i forhold til de gudstjenestelige handlinger og i stedet satsede på kostbare tårnprydelser uden iøjnefaldende praktiske formål. Det kan derfor ikke undre, at mange har været optaget af at give en forklaring herpå og på at finde dens forudsætninger. En gennemgang af litteraturen herom er som et spejl af arkitekturhistoriens udvikling siden midten af 1800-tallet og skal ikke gentages i denne sammenhæng.¹¹ Ideen om, at tårnrigdommen kunne have en forsvarsmæssig begrundelse blev fremsat af flere forfattere fra slutningen af 1800-tallet og var næppe upåvirket af sam-

tiske formål. Det kan derfor ikke undre, at mange har været optaget af at give en forklaring herpå og på at finde dens forudsætninger. En gennemgang af litteraturen herom er som et spejl af arkitekturhistoriens udvikling siden midten af 1800-tallet og skal ikke gentages i denne sammenhæng.¹¹ Ideen om, at tårnrigdommen kunne have en forsvarsmæssig begrundelse blev fremsat af flere forfattere fra slutningen af 1800-tallet og var næppe upåvirket af sam-

tidens optagethed af det defensive efter nederlaget i 1864, således som det ikke mindst kom til udtryk i de store befæstningsanlæg omkring København (1884-1920). I det konkrete tilfælde blev teorien allerede afvist ved fremsættelsen med særdeles gode argumenter, men har alligevel haft et langt efterliv i kraft af den tankes romantiske tiltrækningskraft. Flertallet af arkitekturhistorikerne har dog koncentreret sig om at finde konkrete forbilleder og har her bredt nettet særdeles vidt ud, så det omfatter alt lige fra fjerne eksempler i Armenien og Rusland til mere nærliggende i Europa fra Lombardiet (Milano) over Frankrig (St. Germigny-des-Prés) og Belgien (Tournai) til Nordtyskland (Brandenburg) og Norge (Nore). Denne jagt er dog i nyere tid forladt, og i stedet har man erkendt formens symbolske begrundelse som den væsentligste skabende kraft.¹²

Ifølge en senmiddelalderlig tradition var midtertårnet viet til Maria, kirkens patron, mens de fire ottekantede tårne, som slår kreds herom, havde navne efter de fire vigtigste helgeninder, Skt. Gertrud, Skt. Maria Magdalene, Skt. Anna og Skt. Katharine. Selvom denne tradition, der til dels afspejler korsarmenes sidealtre, næppe er oprindelig, kan der være grund til at overveje, hvorvidt dedikationen til Den Hellige Jomfru, Guds moder, kan have haft indflydelse på formen. En sammenhæng kan ikke afvises. I hvert fald kender middelalderen en række Mariakirker, som med erklæret forbillede i det romerske Pantheon, der i 610 blev indrettet til kristen kirke (St. Maria Rotonda), og alle er centralbygninger med kuppelhvælv.¹³ Det gælder bl.a. kejser Karl den Stores berømte ottekantede paladskirke i Aachen (o. 800). Her er det værd at bemærke, at midterhvælvet

Fig. 5. Kalundborg, Vor Frue Kirke. Indre mod nord, set fra søndre korsarm. (Foto: Nationalmuseet)

i Vor Frue oprindelig var kuppelformet omkring en cirkulær åbning (fig. 7) – en form, som i Valdemarstiden ellers kun kendes fra korsskæringen i Ribe Domkirke (o. 1200), også viet til Skt. Maria.¹⁴

Et andet symbolmættet forbillede, som også skal nævnes, er templet i Jerusalem – alle kristne kir-

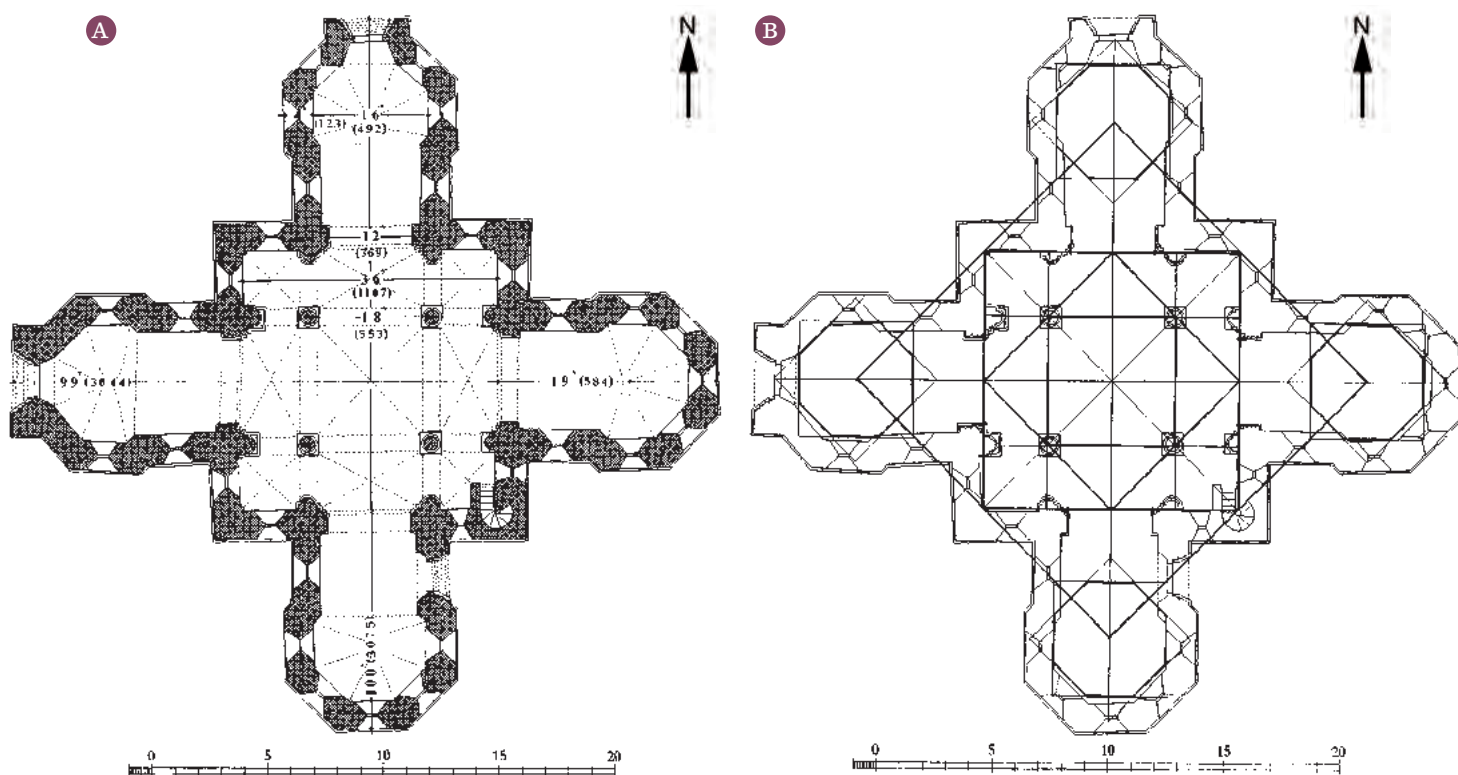
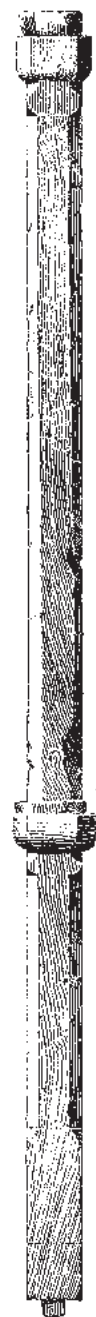
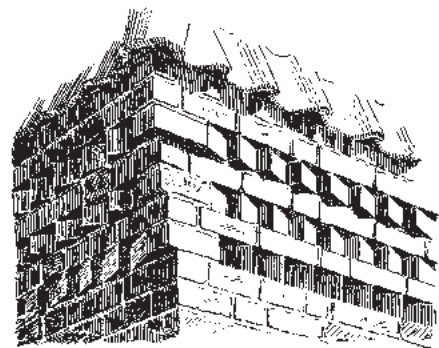

Fig. 4.A-B. Kalundborg, Vor Frue Kirke. Grundplaner med studier af mål, proportioner og geometrisk konstruktion

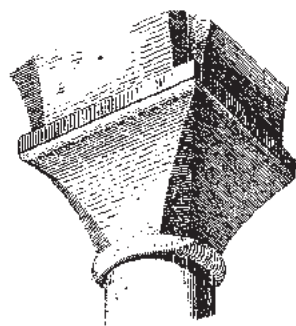
med udgangspunkt i en fod på 30,75 cm. (Efter Johannsen, *Mål og Mening*)

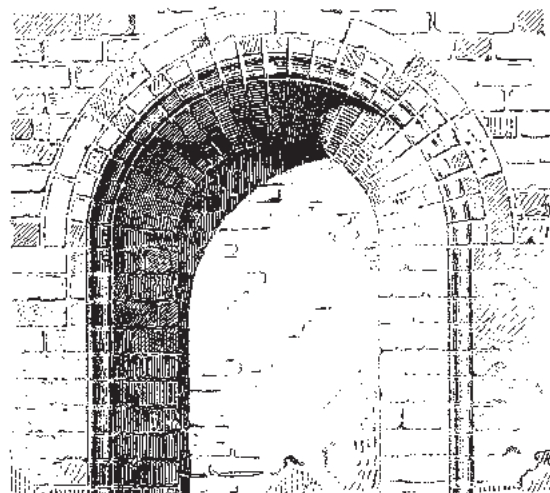
TRÆESTYKKE,
OPÅET I DET SYDLIGE TAARN

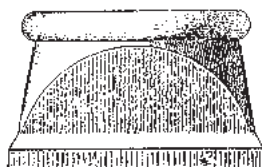
GESIMS PAA KIRKENS NORDVESTLIGE HJØRNE

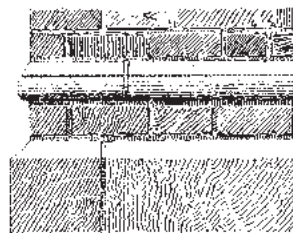
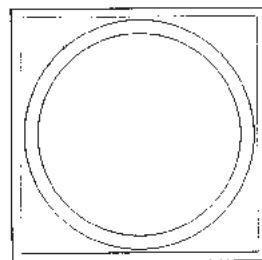
DEN SYDØSTLIGE SØJLES KAPITÆL

OPRINDELIGT VINDUE PAA GÅRDENS NORDSIDE

OPRINDELIGT SØJLERHÆFTE

SOKKEL

Fig. 6. Kalundborg, Vor Frue Kirke. Blad med opmålinger af detaljer ('kongestolpe' fra midtertårnet, oprindeligt vindue, skibets sokkel og gesims samt base og kapitel fra skibets granitsøjler) ved Vilh. Ahlmann, 1904. (Efter H. Storck, *Kalundborg Kirke*, Tegninger af Ældre Nordisk Architektur, IV, 3. rk., Kbh. 1902-06)

kebygningers prototype. Selvom Biblen utvetydigt beskriver Salomons Tempel som en langstrakt bygning, var der i middelalderen en alternativ opfattelse, som med udgangspunkt i Klippemoskeen (al-Aqsa) på Tempelpladsen opfattede templet som en tårnprydet centralbygning.¹⁵ Som sådan er 'Visdommens tempel' på det gyldne alter i Sahl Kirke netop fremstillet (fig. 8).

En tredje centralbygning, som kan have været i bygherren og hans arkitekts tanker, er Gravkirken i Jerusalem, der endnu på korsfarernes tid fremstod som en kuppeldækket centralbygning omkring selve graven. En række 'kopier' i vesteuropæisk kirkebyggeri er således netop udformet som centralbygninger med korsarme mod verdenshjørnerne.¹⁶

Idemæssigt må det vigtigste 'forbillede' imidlertid have været forestillingen om det himmelske Jerusalem (Åbenbaringen, 21, 10 ff.), den salighedens bolig, som ifølge Johannes' Åbenbaring sænkes ned til menneskene ved tidernes ende.¹⁷ Den jordiske kirkebygning blev ifølge kirkeindvielsesritualet sammenlignet med Himmelstaden og skulle som sådan være et forvarsel om den kommende herlighed i det hinsides. Himmelstaden blev under korstogstiden opfattet som en firesidet befæstet by med krenelerede mure og byporte flankeret af tårne. For de konkrete kirkebygningers vedkommende nøjedes man som regel med at 'citere' enkelte markante elementer i denne arkitektur, f.eks. byporten i de tårnprydede vestfacader. Også i tidens kalkmalerier og kirkelige inventar (altre, monstranser, røgelseskar, lysekrone, fontehimle etc.) møder man gang

Fig. 7. Kalundborg, Vor Frue Kirke. Epitafium for Laurids Nielsen Gram og familie, udført 1661 af maleren Johan Eignis. Baggrunden viser kirkens indre, set mod alteret. Man bemærker den cirkelformede åbning i midterhvælvet og fremhævelsen af søjlernes skaftringe med rød farve. (Foto: Nationalmuseet)

på gang 'citerer' fra Himmelstadens arkitektur (fig. 9), og her, hvor mulighederne ikke i så høj grad var hæmmet af praktiske hensyn, ser vi endda eksempler på korsformede centralbygninger prydet af tårne (fig. 10).

Kalundborg Kirkes bygmester har sammensmeltet disse forestillinger i en unik komposition, der i sin konkrete udformning både henter ideer fra paladskirker (skibets firesøjlestruktur) og fra beskrivelsen af Himmelstaden. Særlig signifikant i så henseende er det, at den indre omkreds af det firesidede skib

Fig. 8. Visdommens tempel, dvs. Salomons Tempel i Jerusalem, vist som en kuppeldækket centralbygning flankeret af tårne. Detalje fra det gyldne alter, o. 1200, i Sahl Kirke (Ginding Herred, Ringkøbing Amt). Man bemærker de rudeformede åbninger på tårnene, som kan sammenlignes med tårnene i Kalundborg, Vor Frue Kirke. (Foto: Nationalmuseet)

måler 144 enheder ganske som Himmelstaden – et forhold, som Karl den Stores bygmester også udnyttede i Aachen. Grundplanens enkle talforhold svarer ydermere til de aritmetiske proportioner, som åbenbares i musikalske harmonier og ifølge middelalderens tænkning var de samme principper, som universets guddommelige bygmester havde benyttet. Først og sidst er det således en bygning, som i ekstrem grad – både i form, proportioner og billedideer – er mættet med religiøs symbolik og som sådan et værdigt minde om kirkens bygherre og mester.

Bygherre og datering

I betragtning af Esbern Snares magtfulde, karismatiske personlighed og hans dokumenterede tilknytning til Kalundborg (se Sass Jensen og Roesdahls artikel i denne bog) kan det ikke undre, at han tidligt er blevet tillagt rollen som bygherre ikke

blot for stedets befæstning, men også den exceptionelle kirkebygning. Dokumentarisk belæg for, at Esbern også skulle være kirkens bygherre, eksisterer imidlertid ikke. En direkte omtale af kirken i en samtidig kilde kendes først i 1410, da Laurentius, sognepræst ved Den Hellige Jomfrus Kirke i Kalundborg, er omtalt ('Dominus Laurencii presbiteri, rector ecclesiae B(eatae) Virginis in Kalundburgh').¹⁸ Esbern Snare dukker tidligst op som bygherre i Sorø-abbeden Morten Pedersøns bog om Absalon og Esbern Snare (1587), hvori det hedder, at 'Esbern byggede kirker i Kalundborg og Ubby i Ars Herred'. Historikeren Arild Huitfeldt satte ydermere årstal på, idet han i det i året 1600 udkomne bind af sin Danmarkskrønike skrev, at 'Esbern [...] har bygget Kalundborg slot, by og Kalundborg Kirke år 1171'.¹⁹ Intet af dette er konkrete beviser, men er alligevel med mindre variationer blevet fastholdt – også af den arkæologiske forskning – indtil nyere tid. Således satte Mogens Clemmensen og Vilh. Lorenzen opførelses-tidspunktet til 1170-90. En undtagelse er arkitekturhistorikeren Vilh. Wanscher, der i sit værk *Architecturens Historie* (1929) havde henført kirken til Valdemar Sejrs tid (1202-41). Nyvurderingen af kirkens arkitektur som led i forberedelserne til *Kirkeværkets beskrivelse* (1996) er gradvis – om end af andre veje – nået til samme resultat, nemlig at kirken allertidligst kan være planlagt og påbegyndt i Esberns sidste år, men efter al sandsynlighed skyldes hans efterfølgere på borgen i Kalundborg, datteren Ingeborg og hendes mand,

Peder Strangesen, og først har stået færdig o. 1225. I allernyeste tid har Paul Nawrocki anfægtet denne fremdatering og atter henført kirken til 1100-tallet.²⁰

Argumenterne for enhver datering må indtil videre bero på stilistiske vurderinger sammenholdt med

Fig. 9. Det himmelske Jerusalem (Civitas Hierusalem). Detalje af det gyldne alter, o. 1135, fra Lisbjerg Kirke ved Århus (nu Nationalmuseet). En af portene til den himmelske stad er her isoleret som signatur for hele byen og indrammer Jomfru Maria med Jesusbarnet som billede på den guddommelige visdom (Sedes Sapientiae). Brugen af byportmotivet med tilsvarende betydning kendes både fra arkitektur og billedkunst i Valdemarstiden. (Foto: Nationalmuseet)

Fig. 10. Det himmelske Jerusalem, vist som en korsformet centralbygning med stort midtertårn flankeret af fire småtårne over korsarmene. Omkring kirken en tårnprydet bymur. Fontelåg, o. 1250, fra Endre Kirke på Gotland. Lignende 'arkitekturmodeller' af Himmelstaden, som ifølge Johannes Åbenbaring (21,10 ff.) skulle sænkes ned til menneskene på den yderste dag, kendes fra adskillige liturgiske genstande fra Valdemarstiden (røgelseskar, lysekroner, monstranser). Fontehimlen kunne med et hejseværk hæves og sænkes. Endnu mere dramatisk teatervirkning har der været i de store, forgyldte hjulkroner, hvis ædelstensbesatte bymur og porte reflekterede skæret fra kerterne i det dunkle kirkerum. (Foto: Gotlands Fornsal, Visby)

de få årstal, som kendes for beslægtet arkitektur. De naturvidenskabelige dateringer, først og fremmest dendrokronologien, som i de senere årtier har bibragt forskningen så mange vigtige oplysninger, har desværre ikke givet relevante resultater i Vor Frue Kirkes tilfælde. Den kongestolpe, dvs. den midterste stolpe i Mariatårnets tømrede spirkonstruktion (jf. fig. 6), som blev reddet ved tårnets sammenstyrtning i 1827, lod sig ikke datere med brugbar præcision,²¹ og en række prøver fra sidetårnenes loftsbjælker har ganske vist givet en enkelt datering, men ikke en sådan, der kan benyttes til datering af kirkens opførelsestidspunkt.²²

Siden bygningsarkæologiens opblomstring efter midten af 1800-tallet har man udpeget formelle og tekniske slægtskabsrelationer inden for bl.a. vor tidlige teglstensarkitektur.²³ Allerede Worsaae (1860) konstaterede således den nøje overensstemmelse mellem ornamentikken på baserne under herskabsgalleriet i Fjenneslev og på døbefonten i Kalundborg (fig. 11-12), ligesom han så ligheden mellem hvælvsystemet i Kalundborg Kirkes skib og i rundkirkerne i Bjernede og Thorsager. Senere har man påpeget paralleller til de karakteristiske forsænkede halvsøjler, som markerer den liturgiske hovedakse i en ellers retningsløs centralbygning som Vor Frue. Dette er en særdeles velkendt enkelthed fra flertallet af de store kirker i vor tidlige teglstensarkitektur (Ringsted, Sorø, Århus, Vitskøl, Dalum, Odense, Vor Frue). Endvidere kan fremhæves de kamtakkeede portalfremspring (Nykøbing Sj.) og flere andre detaljer såsom baser og kapitæler. Derimod synes vinduernes karnisformede profil at stå isoleret.

Vor Frue i Kalundborg er ofte blevet set i sammenhæng med de to store klosterkirker i Midtsjælland – Valdemarernes gravkirke i Ringsted og Hvideslægtens i Sorø, som begge er ombygninger af ældre kirker på stedet, men i deres nuværende skikkelse repræsenterer førstegrøden af datidens nye teknologi, teglstensbyggeri og -arkitektur. Byggeriet i Ringsted anses traditionelt for at være påbegyndt o. 1160 og skulle allerede for østpartiets vedkommende (kor og tværskib) have stået færdigt ved den store kirkefest og skrinlæggelsen af den nye kongehelgen Skt. Knud Lavard i 1170.²⁴ Den nye cistercienserstiftelse i Sorø blev grundlagt i 1162, og teglstenskirken menes påbegyndt kort tid herefter.²⁵ Teglstensbyggeriets start har imidlertid hverken i Ringsted eller i Sorø dokumentarisk belæg, og det er blevet betvivlet, at østpartiet i Ringsted med dets mange projektændringer virkelig kan være færdigbygget i løbet af et tiår.²⁶ Der er i øvrigt så mange fællestræk mellem de to klosterkirker i såvel i teknik som detaljer, at man med god grund har formodet, at samme byggehytte har virket begge steder. Fælles er også en påfaldende høj grad af vaklen og idelige skift i planlægningen – noget, som måske ikke kan overraske i betragtning af opgavernes størrelse og den revolutionerende teknik.²⁷

Dette er ganske vist ikke stedet for en kritisk nyvurdering af vor tidlige teglstensarkitektur og dens datering – en opgave, som er påtrængende og bør have høj prioritet, ikke mindst efter fremkomsten af Paul Nawrockis afhandling. Et forhold, som har betydning i sammenhæng med spørgsmålet om dateringen af Vor Frue Kirke, bør dog nævnes: I begge klosterkirker ses en pyntelighed i detaljerne

Fig. 11. Kalundborg, Vor Frue Kirke. Døbefont, udført af 'Hvideslægtens stenhugger'. (Foto: Nationalmuseet)

med flittig brug af dværgsøjler i sokler og gesimser. Dette genfindes i to-tre kirker, som alle er bedre daterede end klosterkirkerne på Midtsjælland. Det er Nørre Løgum i Sønderjylland (efter 1188), Gumløse i Skåne (indviet 1192) og Bergen på Rygen (1193).²⁸ Alt dette er skrællet væk i Kalundborg Kirkes strenge og stramme eksteriør. Kun i det indre ses i baserne omkring korbuen dværgsøjler, som blev fundet under restaureringen i 1917-21. Dette er imidlertid en fri rekonstruktion med anvendelse af en dværgsøjle, som blev fundet i murværket over vinduesbuen vest for nordportalen, og er som sådan ikke et konkret bevis.²⁹ Det skal også nævnes, at de forsænkede halvsøjler i vangerne til østre og vestre korsarm mangler de

pyntelige småbaser, som ellers kendetegner dette karakteristiske motiv. I en større europæisk sammenhæng er der endelig grund til at fremhæve selve tårnrigdommen, som præger en lang række kirker fra tiden o. 1200 og senere i dette århundrede – både de centraliserede og alterpartier i langhusbygninger. Også den måde, hvorpå søjlerne er sammenstillet af to skafter, så der fremkommer en midtdelende ring, røber formentlig afsmitning fra et samtidigt modefænomen som skaftringen.³⁰ Alt peger således på, at kirken i Kalundborg tilhører en anden og yngre generation end de midtsjællandske nøglemonumenter, som selv synes yngre end traditionelt formodet.

Der er også andre forhold, som peger i samme retning. Det nævnte slægtskab mellem ornamentikken på søjlebaserne under galleriet i Fjenneslev og døbefonten i Kalundborg gælder også selve basens kubeform, som genfindes i de originale baser under søndre korsarms halvsøjler foruden i søjlebaser til den sekundære hvælvslagning i Ubby Kirke (fig. 13) – en anden vestsjællandsk kirke, som traditionelt og i lighed med barndomskirken i Fjenneslev – er knyttet til Esbern Snare. Også dette slægtskab indebærer, at kirken i Kalundborg dårligt kan være opført så tidligt, som Clemmensen antog. Allerede Poul Nørlund gav i den kunsthistoriske oversigt til udgivelsen af Sorø Amts kirker udtryk for, at vestgalleriet i Fjenneslev næppe var ældre end o. 1200, eftersom de nærmeste sidestykker til kapitælerne på galleriets småsøjler var de glaserede kapitæler på en sekundær portal i Sorø Klosterkirkes søndre sideskib.³¹ Otto Norn, der senest har behandlet emnet, henfører endda dateringen af Fjenneslev-galleriet og de berømte tvillingetårne til nogle

årtier ind i 1200-tallet og fraskriver således både Absalon og Esbern Snare initiativet hertil.³² Dette må også gælde kirken i Kalundborg, hvis sammenhæng med en yngre generation af det sjællandske teglstensbyggeri hermed underbygges. At den bygmester, som arbejdede på Højbyens kirke, var dybt fortrolig med det hjemlige teglstensbyggeri og med benyttelsen af granitten og dens enestående bærekraft, kan ikke betvivles.³³ Det er her fristende at tænke på Absalons testamentariske gave i 1201 til Åge muremester (Acho magister laterum) og Åge stenhugger (Acho magister lapicidæ),³⁴ der formentlig var én og samme person, som ifølge Francis Beckett kunne være ansvarlig for både Fjenneslevs tårnanlæg og kirken i Kalundborg.³⁵

Endelig skal der nævnes et sidste forhold, som indirekte underbygger en sendatering af kirken. Analysen af Esbern Snares befæstning vest for Højbyen (jf. Sass Jensen og Roesdahls artikel i dette skrift) viser nemlig tydeligt, at borgen i en første fase efter grundlæggelsen o. 1170 er bygget af marksten i en teknik, som er velkendt fra 1100-tallets sjællandske kirkebyggeri. Teglstenen kommer først i brug i en anden fase, selvom ruinerne i Vestborgen ikke i sig selv kan dateres mere præcist. Her skal det også nævnes, at kirken ved Sæbygård, hvor Esbern ifølge Arild Huitfeldt skal være død 1204, er bygget af kampesten og i øvrigt havde et tårnanlæg med herskabspulpitur.³⁶ Endnu mere interessant i denne sammenhæng er kirken i Ubby, en anden af Esberns besiddelser i Vestsjælland ved nordsiden af Tissø.³⁷ Den meget store kampestenkirke vest for den for længst forsvundne Ubbygård tilskrives traditionelt Esbern Snare. På et tidspunkt

er det blevet besluttet at ombygge og udvide kirken samt forsyne den med tårn og herskabspulpitur i tegl. Dette projekt blev imidlertid undervejs ændret med opgivelsen af herskabspulpituret til fordel for en hvælvet forhal, ligesom skibet nu fik to rækker hvælv (fig. 13), dels grathvælv, dels ribbehvælv, hvilende på kraftige, murede rundpiller med kubeformede baser og trapezkapitæler som i Fjenneslev og Kalundborg. Det skal også nævnes, at kampestenkirkens halvrunde apsis blev erstattet af en polygonal. En udvikling fra traditionelt murstensbyggeri til benyttelsen af det nye teglmateriale kendetegner således bygninger, som er knyttet til Esbern Snares navn, og meget tyder på, at denne overgang først finder sted efter hans død.

Indtil der måtte fremkomme nye momenter i spørgsmålet om Vor Frue Kirkes datering, er der al mulig grund til at fastholde den nye tidsfæstelse til o. 1225. Dette indebærer som allerede nævnt, at kirken må skyldes det nye herskab på Vestborgen, Esberns datter Ingeborg (d. 1267) og hendes mand, Peder Strangesen (ca. 1170-1241).³⁸ Som en del af inderkredsen omkring Valdemar Sejrs med nære personlige forbindelser til kongen tilhørte ægteparret samfundets absolutte elite. Tanken om, at 'Ingeborg og Peder af Kalundborg' har ønsket at udmærke Esberns by med en exceptionel kirkebygning, er også af den grund attraktiv. Peder, der døde under forberedelserne til en pilgrimsfærd til Det Hellige Land, havde ganske vist anfægtet det testamente til fordel for Sorø Kloster, som hans svoger, Esbern Snares søn Johannes, der havde været Valdemar Sejrs marsk, havde udfærdiget på sit dødsleje i Lübeck i 1213; men efter husbondens

Fig. 12. Fjenneslev Kirke (Alsted Herred, Sorø Amt). Detalje af tårnpulpitur, o. 1225, med baser og kapitæler, udført af 'Hvideslægtens stenhugger' til polerede, formentlig antikke søjleskafter. (Foto: Nationalmuseet)

død blev Ingeborg Sorø Klosters store velgører med en testamentarisk gave i 1247 til opførelse af hvælv i faderens gravkirke, der netop var blevet hærget af en voldsom brand.³⁹ Det fromme donatorpar, som er malet på korbuens underside i Gørlev Kirke (fig. 14), kan meget vel forestille netop Ingeborg og Peder.⁴⁰

Fig. 13. Uby Kirke (Ars Herred, Holbæk Amt). Indre mod øst før Vilh. Tvedes hårdhændede restaurering i 1871-72. J.D. Herholdts tegning fra 1856 viser de oprindelige hvælv, som omfattede både grat- og ribbehvælv, side om side og uden tidsforskel. (Foto: Nationalmuseet)

Vor Frue Kirke i Kalundborg er det ultimative arkitektoniske vidnesbyrd om Valdemarstidens besættelse af tanken om Jerusalem – det himmelske såvel som det jordiske. Esbern Snare havde i 1187 indtrængende talt for en generobring af Jerusalem, jf. Sass Jensen og Roesdahls artikel i dette skrift,

men på grund af sin høje alder afstået fra selv at deltage i et sådant korstog. Peder Strangesen døde under forberedelsen af en pilgrimsfærd til Det Hellige Land. Og skulle fremtidige dateringer af kirken gøre den endnu yngre end her formodet, kunne den tilmed være et sonoffer til ære for tronfølgeren, Valdemar den Unges, tragiske død i 1231 under jagt på Røsnæs lige uden for Kalundborg.

Forskningsperspektiver: kirken og byen

Vor Frue Kirke må siges at være grundigt undersøgt og beskrevet. Det betyder naturligvis ikke, at det sidste ord er sagt i den sag, hverken med hensyn til datering eller arkitektonisk kontekst. Forhåbentlig vil naturvidenskabelige dateringsmetoder, både dendrokronologi, termoluminescens og C 14-mørteldateringer, i fremtiden kunne bringe nye og sikrere resultater. Men også andre spørgsmål bør kunne tages op. F.eks. hvorvidt teglstenskirken er den første på stedet. En skævhed i grundplanens afstikning kunne således tyde på, at man har skullet tage hensyn til en ældre bygning på stedet, måske en trækirke?⁴¹ Ud over de spørgsmål, som knytter sig til selve kirkebygningen, savner man i høj grad viden om Højbyens tidlige historie. Var den langstrakte banke oprindelig samlingsplads for ledingsflådens mandskab, og blev den efter anlæggelsen af Esberns borg en slags forborg med palisader og grave til supplerende af dens naturlige værn i form af stejle skrænter mod fjorden og sumpede arealer mod nord? Og hvornår vokser byen omkring kirken op, når den allerede o. 1240 var den tredjestørste afgiftsyder blandt sjællandske købstæder, kun overgået af Roskilde og Næstved? Her kan alene arkæologien give os ny viden.

Fig. 14. Gørlev Kirke (Løve Herred, Holbæk Amt). Kalkmalerier, o. 1250, på korbuens underside viser et stifterpar, formentlig Ingeborg af Kalundborg og Peder Strangesen.

Man bemærker den tårnprydede kirkebygning, som er det symbolske billede på ægteparrets fromme gaver til kirken. (Foto: Nationalmuseet)

Noter

1. Johannes Hertz, ”Kalundborg. Danmarks Carcassonne”, *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1990, 79-93

2. Hvor intet andet nævnes, bygger fremstillingen på *Danmarks Kirker. Holbæk Amt*, 5.

3. *Kalundborgs Historie*, 4, 1992, 13

4. Johannsen, *Mål og Mening*

5. J.J.A. Worsaae og Heinrich Hansen, *Kalundborg Kirke før 1827* (Danske Mindesmærker, 1. Hefte), København 1860

6. Mogens Clemmensen og Vilh. Lorenzen, *Kalundborg Kirke* (udg. af Selskabet til Udgivelse af Danske Mindesmærker), København og London 1922

7. *Danmarks Kirker. Holbæk Amt*, 5

8. Johannsen, *Mål og Mening*; samme i *Kalundborgs Historie*, 4, 13-62

9. Hugo Johannsen, *Vor Frue Kirke*, Kalundborg (32 s.), udg. af Vor Frue Sogns menighedsråd, u.å.

10. Nawrocki, Backsteinbau

11. For en oversigt herover, se Kalundborgs Historie, 4, 39-56; *Danmarks Kirker. Holbæk Amt*, 5, 3096-3100

12. En oversigt over det middelalderlige kirkebyggeris symbolik foreligger i Hugo Johannsen og Claus M. Smidt, Kirkens huse (*Danmarks Arkitektur*, 6), København 1981, 94-109 (”kirkens huse som religiøse symboler”).

13. *Kalundborgs Historie*, 4, 51

14. *Danmarks Kirker. Ribe Amt*, 1, ved Elna Møller under medvirken af Ebbe Nyborg, København 1979, 211

15. *Kalundborgs Historie*, 4, 50 f.

16. *Kalundborgs Historie*, 4, 49 f.

17. *Kalundborgs Historie*, 4, 48 f.

18. *Kalundborgs Historie*, 4, 14

19. *Kalundborgs Historie*, 4, 32

20. Nawrocki, Backsteinbau, 202

21. Ifølge C 14-datering skønnedes tømmeret at være fældet o. 980 eller i tidsrummet 890-1020, jf. Uffe Rahbek, ”Konventionelle C 14-dateringer, 1994”, *Arkæologiske udgravninger i Danmark* 1994, 287.

22. Jf. Niels Bonde, Miscellania Dendrochronologia II, 7 (*NNU-rapport*, nr. 10, 1994); Orla Hylleberg Eriksen, Dendrokronologisk undersøgelse af tømmer fra Vor Frue Kirke, Kalundborg (*NNU-rapport*, nr. 13, 1995).

23. J. B. Løffler, ”Aldersbestemmelser i vor romanske Teglstensarkitektur”, *Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, 1898, 1-18

24. *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, 1, ved Victor Hermansen og Poul Nørlund, København 1936, 108 ff.

25. *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, 1, 17 ff.; senest Thomas Bertelsen, ”Træ fortæller. Dendrokronologiske dateringer af Sorø Klosterkirkes tagværk”, Sorø 2011, 10

26. Hugo Johannsen, ”Om vore tidlige teglstenskirkers oprindelse”, *Festskrift til Olaf Olsen*, København 1988, 247-62 (specielt s. 259)

27. *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, 2, ved Victor Hermansen og Poul Nørlund under medvirken af Erik Moltke, København 1938, 1212

28. Vedr. Nørre Løgum, se *Danmarks Kirker. Tønder Amt*, ved Erik Moltke og Elna Møller under medvirken af Vibeke Michelsen, København 1957, 1523 ff.; dendrokronologisk analyse i 1973 af tømmer fra skibets tagværk. *Rapport i Natio-*

nalmuseet (NNU); Gumløse, se Jacob Kornerup, ”Gumløse Kirke i Skaane”, *Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, 1866, 172-88; Nawrocki, Backsteinbau, 172-77; Bergen, se J.B. Løffler, ”Bergen Klosterkirke paa Rygen. Et dansk Mindesmærke fra Valdemarernes Tid”, *Årbøger for nordisk oldkyndighed og historie*, 1873, 324-60; Nawrocki, Backsteinbau, 130-38.

29. *Danmarks Kirker. Holbæk Amt*, 5, 3093

30. At skaftringen skulle spille en rolle for udformningen af søjlerne i Kalundborg Kirke afvises af Paul Nawrocki, jf. Nawrocki, Backsteinbau, 202; se dog Kalundborgs Historie, 4, 36 f. Når Nawrocki fremhæver brugen af grathvælv som et gammeldags træk, der henfører kirken til 1100-tallet, kan nærværende forfatter ikke være enig, al den stund at ribbe- og grathvælv benyttes sideløbende i den tidlige teglstensarkitektur, jf. Sorø og Ubby. Et yderligere argument skulle være den nære sammenhæng med klosterkirken i Sorø, som netop ikke er til stede i Kalundborg.

31. *Danmarks Kirker. Sorø Amt*, 2, 1213

32. Otto Norn, ”Rhinlandsk stil på Sjælland”, *Nordisk Medeltid. Studier tillägnade Armin Tuulse, Stockholm* 1967, 99 f.

33. Her tænkes på hvælvsystemet i f.eks. Bjerne- de og Torsager samt det søjlebårne pulpitur i Fjenneslev. Men også en lille, uanseelig detalje som de små rudestillede, bomhulslignende åbninger ved tårnenes murkrone viser utvetydig sammenhæng med andre sjællandske tårnbyggerier, jf. Hans Stiesdal, ”Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vestttårne”, i Hugo Johannsen

(red.), *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, København 1983, 26.

34. *Diplomatarium Danicum*, 1. rk., 4, 1200-1210, ved Niels Skyum-Nielsen, København 1958, 63

35. Francis Beckett, *Danmarks Kunst*, 1, København 1924, 177 f.

36. *Danmarks Kirker. Holbæk Amt*, 2, ved Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen, København 1982, 893 ff. Om Hvideslægtens besiddelser i Vestsjælland, jf. endvidere senest Lisbeth Pedersen, ”Lunden ved Tissø – Hvider- nes herresæde?”, *Fra Holbæk Amt* 2003, 90-107; Kim Esmark, ”Fromhed og ære – Hvideklanens gaver til Sorø kloster i 11- og 1200-tallet”, smst. 108-26

37. *Danmarks Kirker. Holbæk Amt*, 3, ved Marie-Louise Jørgensen og Hugo Johannsen, København 1986, 1537 ff.

38. Jf. *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udg. v. Sv. Cedergreen-Bech m.fl., København 1979-84

39. *Diplomatarium Danicum*, 2. rk., 1, ved Franz Blatt og Gustav Hermansen, København 1938, 25 (nr. 23)

40. Stig Hornshøj-Møller, ”Korbuemalerierne i Gørlev”, *Fra Holbæk Amt*, XVIII, 1970, 5-13; samme, ”En frue af ædel byrd”, i: Ulla Haastrup og Robert Egevang (red.), *Senromansk tid 1175-1275 (Danske kalkmalerier, 2)*, København 1987, nr. 42

41. *Danmarks Kirker. Holbæk Amt*, 5, 3068

Litteratur om Vor Frue Kirke

(sekundær litteratur, se noterne)

Clemmensen, M. & Lorenzen Vilh. 1922: *Kalundborg Kirke* (udg. af Selskabet til Udgivelse af Danske Mindesmærker), København og London 1922.

Danmarks Kirker. Holbæk Amt, 5, ved Marie-Louise Jørgensen, Hugo Johannsen & Mogens Vedsø under medvirken af Lars Grambye, Sissel F. Plathe & Peter Kristiansen, Herning 1994 (*Danmarks Kirker. Holbæk Amt*, 5).

Johannsen, H. 1989: "Vor Frue i Kalundborg. Mål og Mening". I: *Architectura. Arkitekturhistorisk tidskrift*, 11, 1989, 130-49 (Johannsen, *Mål og Mening*).

Johannsen, H. 1992: "Vor Frue Kirke", I: Tore Nyberg & Thomas Riis (red.), *Kalundborgs Historie*, 4, Kalundborg 1992, 13-62 (*Kalundborgs Historie*, 4).

Nawrocki, P. 2010: *Der frühe dänische Backsteinbau. Ein Beitrag zur Architekturgeschichte der Waldemarzeit* (Studien zur Backsteinarchitektur, 9, Hrsg. von Ernst Badstübner u. Dirk Schumann), Berlin 2010 (Nawrocki, *Backsteinbau*).

Worsaae, J.J.A. & Hansen H. 1860: *Kalundborg Kirke før 1827* (Danske Mindesmærker, Hefte 1), København 1860.

Formidling den 16. juli 2006. Museets haveport frister med indkig til bymodellen, der viser Kalundborg Slot og den befæstede Højby ca. 1650. Ved en tesalon fra ca. 1775 er der panoramaudsigt over fjorden og den lille naturhavn, som Esbern Snares borg beskyttede mod overfald fra havet. I et kulturbotanisk bed i haven vokser der dvaleplanter fra middelalderens havekultur. (Foto: A. Fischer)

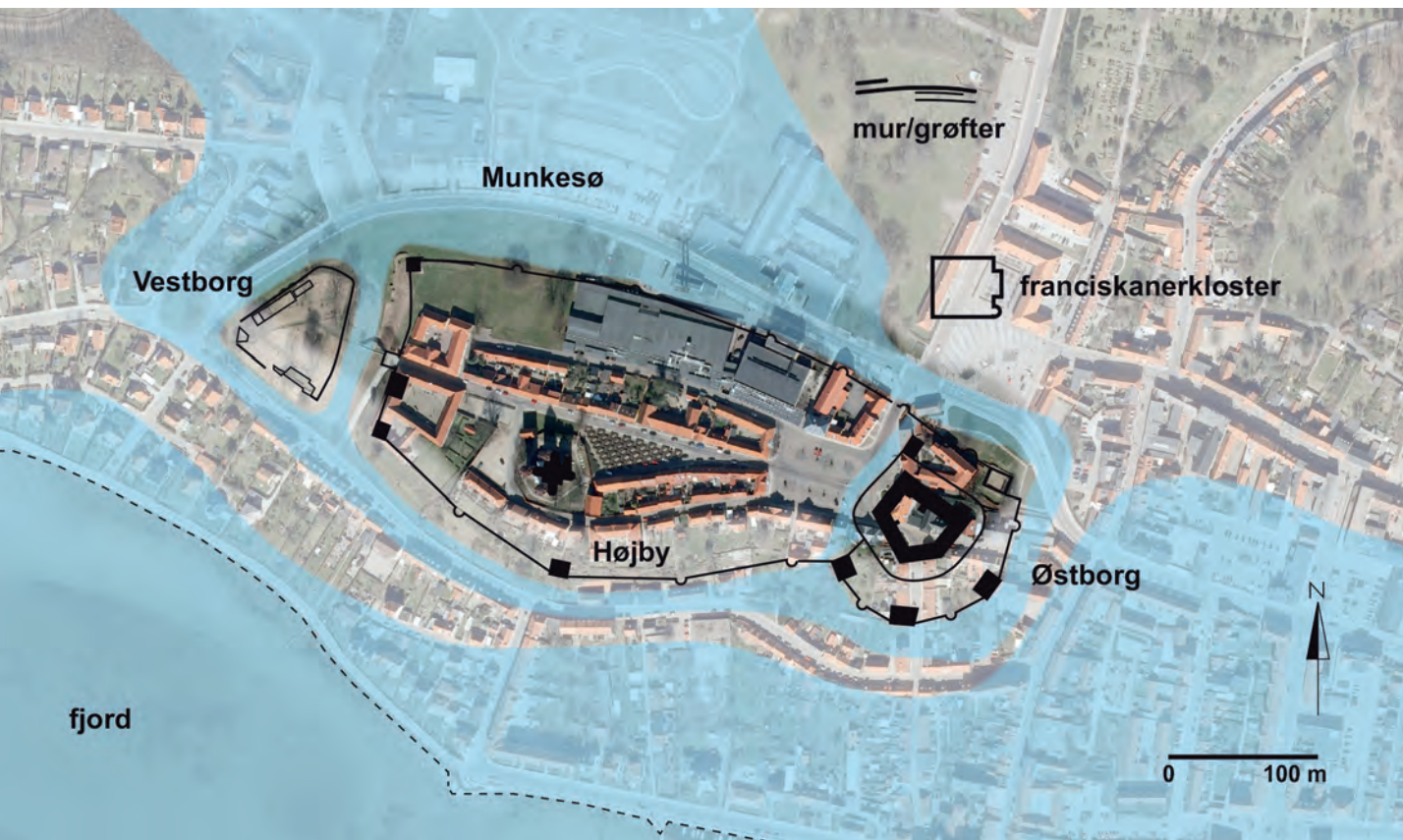

Fig. 1. Luftfoto med indtegning af den middelalderlige by med det ældre borganlæg på vestsiden og den nyere borg på østsiden. Den opstemmede Munkesø og voldgraven omkring byen er fremhævet med blå. Rekonstruktionen er udført ud fra en tegning fra 1600-tallet, jf. fig. 5, kombineret med resultaterne fra arkæologiske udgravninger. (Bendt Nielsens Tegnestue, 2012)

Copyright: Geodatastyrelsen og Kalundborg Kommune.

Kalundborg – kongens borg og landets stærkest befæstede by i 1300-tallet

Vivian Etting

Kalundborg var gennem middelalderen en af Danmarks vigtigste købstæder, og det skyldtes ikke mindst den store borg, som lagde navn til byen. I virkeligheden var der tale om to borganlæg, som i en kort periode må have fungeret samtidig (fig. 1). I 1907 dukkede rester af den ældste borg op under anlægsarbejdet i forbindelse med udstykningen af bymarkerne i Lindevænget. Det blev starten på mange års udgravninger under ledelse af C.M. Smidt fra Nationalmuseet og gav i virkeligheden også anledning til stiftelsen af det kulturhistoriske museum for Kalundborg og omegn på Lindegården.¹

I modsætning til det ældste borganlæg fra 1100-tallet kender man paradoksalt nok kun lidt til den borg, som Erik Menved (1286-1319) opførte øst for Højbyen. Den oplevede sin storhedstid i 1300- og 1400-tallet, men i dag er der næsten intet tilbage af dette mægtige borganlæg, der blev helt ødelagt under svenskekrigene i midten af 1600-tallet. Denne artikel vil fokusere på slottets spændende historie baseret på både de skriftlige kilder og de få arkæologiske undersøgelser, som er gennemført her.

Et turbulent århundrede

1300-tallet er en dramatisk periode i Danmarks historie, hvor Kalundborg kom til at spille en

vigtig rolle. Middelalderlige annaler fortæller, at byen i 1285 var blevet nedbrændt af nordmanden Alf Erlingsøn, og voldsomme indre oprør fulgte i kølvandet af mordet på kong Erik Klipping det følgende år. En af de ansvarlige for kongemordet, adelsmanden Lave Lavesøn Little af Høng, blev fængslet som landsforræder og indsat i fængslet på Kalundborg.² Borgen og byen havde da været i kronens besiddelse omkring 25 år, og det imponerende borganlæg vest for byen, som var blevet opført af Esbern Snare omkring 1170, overgik hermed til kongen. Meget tyder på, at det var Erik Menved, som efter magtovertagelsen startede opførelsen af et nyt borganlæg øst for Højbyen. Måske var Esbern Snares gamle borg blevet så slemt medtaget i 1285, at man valgte at opføre en helt ny, tidssvarende borg på den anden side af byen. Samtidig vedblev man dog at anvende den gamle borg, hvilket tydeligt fremgår af et dokument fra slutningen af 1300-tallet, hvori den norske ærkebiskop forpligtede sig til at aflevere en kvittering enten til lensmanden i Vordingborg eller "i Kalundborg på en af de to borge".³ Med overgangen til kronen blev Kalundborg centrum for et stort len, hvor skiftende lensmænd på slottet havde ansvaret for at forvalte området, opretholde ro og orden og indkræve de kongelige skatter og

afgifter. Samtidig skulle de naturligvis forsvare slottet i tilfælde af krig, og det blev aktuelt flere gange gennem 1300-tallet.

Allerede i Erik Menveds regeringstid blev byen og slottet et stridsemne mellem kongen og hans broder Christoffer, der stræbte efter tronen. Det endte ligefrem med åbne krigshandlinger, og i Næstved-årbogen noterede man i 1297, at "Kongen indtog Kalundborg og besejrede Christoffer". Nærmere oplysninger om belejringen har vi dog ikke. Da Christoffer senere kom til magten som Christoffer 2. efter kong Eriks død i 1319, blev det starten på en krisetid, der kom til at vare et kvart århundrede (fig. 2).

Landet nærmede sig i disse år den totale opløsning, og Christoffer måtte pantsætte store dele af landet til de holstenske grever. I 1326 måtte han flygte ud af landet som følge af voldsomme indre uroligheder. Kalundborg var i denne tid forlenet til adelsmanden Knud Porse, som i 1327 blev udnævnt til hertug af Halland og Samsø. Da han døde tre år senere, overtog enken forvaltningen af områderne, herunder formentlig også Kalundborg. Efter nogle års landflygtighed forsøgte Christoffer at vende tilbage til tronen i 1329, men blev en politisk marionet. I en overenskomst fra november 1329 med grev Johan af Holsten overdrog kongen ham områderne Sjælland, Skåne og Lolland som pan-

Fig. 2. Erik Menved (regerede 1286-1319) og dronning Ingeborg. Kongeparret er afbildet på den store gravplade af messing (2,84 x 1,68 m), som dækker deres grav i Sct. Bendts Kirke i Ringsted. Formentlig var det denne konge, der stod for opførelsen af den nye borg i Kalundborgs østre ende. (Foto: Nationalmuseet)

telen, men Kalundborg bliver fremhævet som en interessant undtagelse.⁴ I teksten understreges det, at borgen Hindsgavl på Fyn blev pantsat "i stedet for borgen Kalundborg", selv om kongen faktisk slet ikke var i besiddelse af Hindsgavl på dette tidspunkt. Det var dog planen, at hvis han ikke kunne få denne borg gennem forhandling, ville han belejre den med al magt. Kongen lagde således særlig vægt på at bevare herredømmet over Kalundborg, og det fortæller ikke så lidt om borgens store betydning (fig. 3).

Efter mange års ødelæggelser under fremmed styre oprandt endelig lysere tider, da Valdemar Atterdag kom på tronen i 1340. I virkeligheden havde han dog kun herredømmet over en lille del af landet, og det skulle tage næsten 20 år, før landsdelene igen var samlet. Kalundborg Slot var i 1341 besat af tyske tropper under ledelse af greverne Henrik og Claus af Holsten, der var sønner af den 'kullede greve', men i sensommeren dette år indledte Valdemar Atterdag en belejring af slottet og den befæstede by. Den er omtalt i flere samtidige krøniker,

Fig. 3. Traktat, udstedt den 12. november 1329. Her måtte Christoffer 2. overlade grev Johan af Holsten store dele af landet som pantelen. Det var Sjælland, Skåne og Lolland med de tilhørende kongelige borge, men Kalundborg blev undtaget. Denne borg valgte kongen at beholde og pantsatte i stedet Hindsgavl på Fyn. Rigsarkivet. (Foto: Det Kgl. Bibliotek)

og der er også breve, som kongen har udstedt "fra lejren udenfor Kalundborg".⁵ Belejringen var led i et kompliceret politisk magtspil, hvor også de tyske hansestæder var indblandet. På dette tidspunkt var de allieret med Valdemar Atterdag. En tredje greve, den tidligere nævnte Johan af Holsten, skrev den 25. juli til hansebyerne Lübeck, Stralsund, Greifswald, Rostock og Wismar om at sende bevæbnede skibe til "hjælp og støtte til den stormægtige fyrste hr. Valdemar, de danskes konge, vor kære brodersøn, for at bekæmpe og tæmme sørøverne og havets voldsmænd, og for at modstå hans fjender i Kalundborg".⁶

Den meget pålidelige Lybske Krønike beskriver begivenhederne således:
*Ikke længe efter belejrede kongen på Sjælland Kalundborg slot både til lands og til vands, og det ville grev Henrik forhindre. Imidlertid havde Østersøstæderne sendt deres kogger for at få fred på søen for sørøverne, af hvilke en del havde søgt tilflugt på Kalundborg, og biskop Peder af Lund [...] sendte kongen to kogger med væbnede folk til hjælp. Herudover havde kongen andre skibe og lå nu med denne styrke foran Kalundborg. Da greven kom med sine folk, tog han skibene og gjorde fornemme danske mænd til fanger. Med skibene vandt han desuden en kogge fra Lübeck, som var kommet for at skaffe fred på søen. Nu fik de danske mod kongens vilje kampen endt og fastsat en forhandling. Altså blev slottet ikke vundet.*⁷

Forhandlingerne om en fredelig løsning på striden var efter alt at dømme sket uden kongens samtykke, og fredsaftalen dateret 1. september bestemte, at der skulle nedsættes en voldgiftsdomstol bestå-

ende af udpegede mænd fra de stridende parter.⁸ Dokumentet blev udstedt af greverne Henrik og Claus af Holsten, og blandt andre nævnes også Knud Porses enke, som åbenbart stadig havde en vis indflydelse i Kalundborg. Der kom dog aldrig nogen løsning på striden, og allerede det følgende år vendte kongen tilbage og belejrede atter Kalundborg. I midten af august 1342 udstedte Valdemar nogle breve "foran borgen Kalundborg", men først i 1343 kunne kongen endelig overtage slottet. Det er stadig uklart, hvad der egentlig skete, men Den Lybske Krønike noterede, at det var sket ved forræderi: "Ved den tid fik kongen af Danmark Kalundborg slot, idet en af holstenerne forrådte de andre forsvarere".⁹ Hvad der her hentydes til, ved vi desværre ikke, men under alle omstændigheder var Kalundborg herefter i kronens eje. Man må notere sig, at på trods af gentagne belejringer blev slottet faktisk ikke indtaget ved magt, men ved list, og det vidner om befæstningens styrke.

Valdemar Atterdag opholdt sig siden ofte i Kalundborg, som det fremgår af diverse breve og krøniker. Mange gange var der tale om vigtige møder, som f.eks. kongelige retterting, der viser, at slottet absolut har levet op til højeste standard. I 1357 blev der afholdt et vigtigt møde mellem kongen og landets biskopper, og samme år fejrede kongen julen i Kalundborg. Af største vigtighed var det store danehof, som blev afholdt på slottet i pinsen 1360, hvor ikke mindre end 74 navngivne personer var til stede.¹⁰ Ud over Valdemar Atterdag selv og sønnen Christoffer var det hertugen af Slesvig, landets biskopper, de verdslige medlemmer af Rigsrådet samt en lang række adelige personer fordelt efter rang som

riddere eller væbnere. Resultatet af mødet blev udstedelsen af den store landefred, som fastlagde retningslinjerne for landets fremtidige styre "for at råde bod på og bortrydde den overmåde store nød og de utallige trængsler, som indtil nu – ak, desværre – på grund af den opståede splittelse har

Fig. 4. Valdemar Atterdag (regerede 1340-1375) og hans dronning, Helvig. Kongeparret er afbildet på dette kalkmaleri i Sct. Peders Kirke i Næstved, der må være malet kort efter hans død. Denne konge fik også stor betydning for udbygningen af Kalundborg og befæstningen omkring byen. (Foto: Nationalmuseet)

ramt vort rige Danmark”. Landefreden opremser befolkningens rettigheder og pligter, og det blev understreget, at ”ingen, af hvad stand eller stilling han end er, må undertrykke nogen, der står under ham eller er svagere [...]”. For at følge udviklingen blev det bestemt, at der hvert år på sankthansdag i de følgende tre år skulle holdes et rigsmøde, kaldet danehof, på Kalundborg Slot. Herefter skulle møderne holdes på Nyborg Slot, som det var skik fra gammel tid. Der gives ingen forklaring på, hvorfor mødet skulle holdes i Kalundborg de første tre år, men måske blev det betragtet som mere sikkert.

I disse år gennemførte Valdemar Atterdag en større ombygning af slottet og bymuren, som det beskrives nedenfor, og i den sammenhæng ansøgte han pave Innocens 6. om at godkende opførelsen af en række kapeller på nogle af de kongelige slotte, bl.a. i Kalundborg. Samme dag bad han også om tilladelse til at flytte franciskanerklostret i byen med den begrundelse, at det lå ganske tæt på borgen, og ”der af den grund ofte opstår store og alvorlige farer”, når ”fjender og uvenner erobrer sådanne huse og stiftelser og befæster dem”.¹¹ En påtegning viser, at paven godkendte ansøgningen, under forudsætning af at flytningen skulle foregå på kongens egen bekostning. Der kom dog ikke noget ud af planerne om at flytte klosteret, som var placeret samme sted som det nuværende Kaalund Kloster. Rester af det firlængede klosteranlæg er afdækket flere gange. I 1961 foretog Nationalmuseet en udgravning i kirkens kor og klosterets østfløj, og i 1997 gennemførte Kalundborg Museum arkæologiske undersøgelser omkring 100 m nordvest for klosteret. Her fandt man overraskende nok en række parallelt lø-

bende grøfter, hvoraf den ene tolkes som en ca. 3 m bred og 2 m dyb voldgrav, der har været yderligere forstærket med en mur og en mindre grav.¹² Måske har man på denne måde villet sikre klosteret mod angreb, efter at flytningen blev opgivet.

I årene 1367-70 var landet kastet ud i en krig med Hansestæderne, Mecklenburg, Sverige og Holsten. Nu havde krigslykken forladt Valdemar Atterdag, og det endte med et knusende nederlag til Danmark. En lang række af landets borge blev indtaget eller måtte overgive sig, men Kalundborg holdt stand. Valdemar Atterdag døde på Gurre Slot den 24. oktober 1375, og herefter startede kapløbet om, hvem der skulle overtage tronen (fig. 4). Hans datter Margrete, der var gift med den norske konge, handlede hurtigt for at sikre sig, at det blev sønnen Oluf. Allerede den 10. november var hun i Kalundborg, hvor hun skænkede ”alt Vort gods i Ubby med agre, græsland, skove og fiskedamme, vådt og tørt” til en kannik i Roskilde, Peder Jensen (Lodehat), der senere blev hendes livslange nære rådgiver.¹³ Som bekendt lykkedes det at få Oluf på tronen under dronning Margretes formynderskab.

Kalundborg var i den følgende tid i begivenhedernes centrum. I midten af august 1376 blev der afholdt en række forhandlinger på borgen mellem kong Oluf, dronning Margrete, hele det danske rigsråd og udsendinge fra Hansestæderne. Her stadfæstede kongen fredsslutningen fra 1370, og det blev understreget, at der fremover skulle herske et venskabeligt forhold mellem magterne.¹⁴ Kongen og dronning Margrete opholdt sig ofte på slottet, der også blev anvendt, når der skulle afhol-

des kongelige retterting. I 1378 fandt en dramatisk begivenhed sted på slottet, som gav anledning til en retssag. Det var ridderen Hemming Kristiansen, som havde overfaldet og såret en anden mand på Kalundborg Slot. Ifølge slotsloven, der indeholdt særlige straffebestemmelser for forbrydelser begået på de kongelige slotte, var han blevet dømt til at få sin ene hånd hugget af. Dronning Margrete har dog af en eller anden grund ønsket at skåne ham, for han blev benådet og udtalte herefter i et brev, at ”jeg takker den høje fyrstinde og frue, fru Margrete, dronning af Norge og Sverige, for, at hun har givet mig min hånd igen, som jeg med rette havde forbrudt, og hun har dermed benådet mig for mine venners bøns skyld”.¹⁵ De store kongelige borge var nemlig underlagt slotsloven, der også fastsatte særlige straffe i mindre sager, som f.eks. hvis borgens mandskab faldt i søvn under nattevagt, blev afsløret i at spille terning eller lignende.

Slottets fængsel blev også brugt til mere prominente fanger som biskop Rudolf af Skara og grev Otto af Repin, der blev ført til fængslet på Kalundborg efter det store slag ved Falköping i 1389. Her havde dronning Margretes tropper vundet en stor sejr over den svenske kong Albrecht af Mecklenburg, og hermed var vejen banet for den senere union mellem de tre nordiske riger. Efter det store møde i Kalmar i 1397 blev kroningsbrevet og udkastet til unionstraktaten ført til Kalundborg Slot i sikker forvaring i det store tårn Folen.

Borgens lensmænd

Kalundborg Len var meget stort og omfattede efter alt at dømme herrederne Ars, Løve, Tuse, Skip-

pinge og Ods. I begyndelsen af 1400-tallet blev også Samsø indlemmet i lenet. Til forvaltningen af slottet og lenet blev der udpeget en lensmand, der fungerede som kongens repræsentant. Han skulle opkræve skatter og afgifter, opretholde ro og orden, sørge for vedligeholdelse af slottet og forsvare det i tilfælde af krig. Desuden skulle han naturligvis sørge for opvartningen af kongen og hans hof, når disse gæstede Kalundborg. I middelalderen havde kronen ingen fast residens, og kongen var konstant på rejse rundt mellem de kongelige slotte med sine rådgivere, hoffolk og tjenere. Det kunne således være en bekostelig affære for lensmanden, når de tog ophold på slottet gennem længere tid, men for byens omsætning havde det naturligvis en positiv effekt.

Besætningen på slottet har bestået af mange forskellige folk lige fra de finere hoffolk, damer og gejstlige til kammersvende, soldater, tjenere, kokke, bagere, diverse håndværkere og naturligvis staldkarle. Der er ikke bevaret lister over de ansatte på Kalundborg Slot i denne periode, men fra Københavns Slot kendes en oversigt fra 1447. Her opregnes omkring 150 personer, der i øvrigt også omfattede musikere og en lille hofnar ved navn Casper. Han har sikkert også underholdt hoffet, når de var i Kalundborg. Af de mange breve udstedt på Kalundborg Slot fremgår det tydeligt, at kongerne ofte opholdt sig her.

Vi kender en del af de lensmænd, som forvaltede Kalundborg i 1300-tallet:

- Jens Navnesen Bild, nævnt 1362
- Jens Ever, nævnt 1364
- Jacob Olufsen Lunge, nævnt 1376
- Jens Rud, nævnt 1385
- Anders Jensen Lodehat, nævnt 1391
- Herman Flemming, nævnt 1397.

En lensmand kunne blive udpeget til at forvalte lenet på forskellige betingelser. Et såkaldt regnskabslen betingede, at lensmanden hvert år skulle aflægge regnskab for alle indkomster og udgifter. Overskuddet gik direkte til kronen, men ofte tildeltes lensmanden en vis sum penge. Der er desværre ikke bevaret regnskaber fra forvaltningen af Kalundborg Slot i 1300-tallet. Det kommer først i 1500-tallet, men registranter viser, at kronen naturligvis holdt øje med indtægter og udgifter. Den 6. december 1376 aflagde lensmanden på Kalundborg, ridderen Jacob Olufsen Lunge, regnskab for forvaltningen af Kalundborg Len. Dronning Margrete udstedte en kvittering for ”godt regnskab, som han gjorde hende på alle oppebørsler og udgifter, som han eller nogle af hans har oppebåret og udredt af Kalundborg”.¹⁶

Kalundborgs bygningshistorie

Da præsten Peder Paludan i 1788 udgav bogen Beskrivelse over Staden Kallundborg” skrev han følgende: ”Dette i Dannemarks Historier tidt nævnte og befæstede Slot er nu saa reent borte, at der paa den Plads, hvor det haver staaet, bliver aarlig pløjet og saaet, saa at den gamle Klage passer her, hic seges, ubi Troja fuit.”¹⁷

Bemærkningen viser med al tydelighed, hvor grundigt nedbrydningen af bygningerne havde været siden ødelæggelsen af slottet i 1660 under svenskekrigene. I dag er området tæt bebygget, og de eneste synlige bygningsrester er fundamenterne fra det store tårn Folen, en stump af ringmuren og resterne af det runde tårn Fars Hat (fig. 5 + detalje af Østborgen).

Slottets grundplan kendes imidlertid fra en enestående tegning, der i dag befinder sig på Nationalmuseet. Det drejer sig om en håndtegnet kopi af et kort over Kalundborg, der må være udført før slottets ødelæggelse i midten af 1600-tallet. Tegningen, der måler 38 x 28 cm, er delt op i et prospekt af byen og borgen øverst og herunder en tilsvarende plan. De er begge tegnet fra nord. Slottet er absolut den mest detaljerede del af kortet, og rumfordelingen i hovedetagen af de enkelte bygningsfløje og deres anvendelse er også angivet. Hovedborgen bestod af fem bygningsfløje anlagt omkring en indre gård med en brønd i midten. Den store fløj mod nord var indrettet til de fornemme repræsentative rum, riddersalen og fruerstuen, mens slottets cancelli og kirken var placeret i den tilstødende østfløj. Det fremgår af kortet, at der var hvælv i kirken. De to bygningsfløje mod syd blev derimod brugt til mere praktiske funktioner som køkken, spisekammer, borgestue, og rustkammer. Vestfløjen rummede selve slotsporten.

Hovedborgen var beskyttet af en ringmur, og udenfor lå en stor ydre slotsgård omkranset af en meget kraftig ringmur med mange tårne. Det var både store firkantede tårne, hvis funktioner frem-

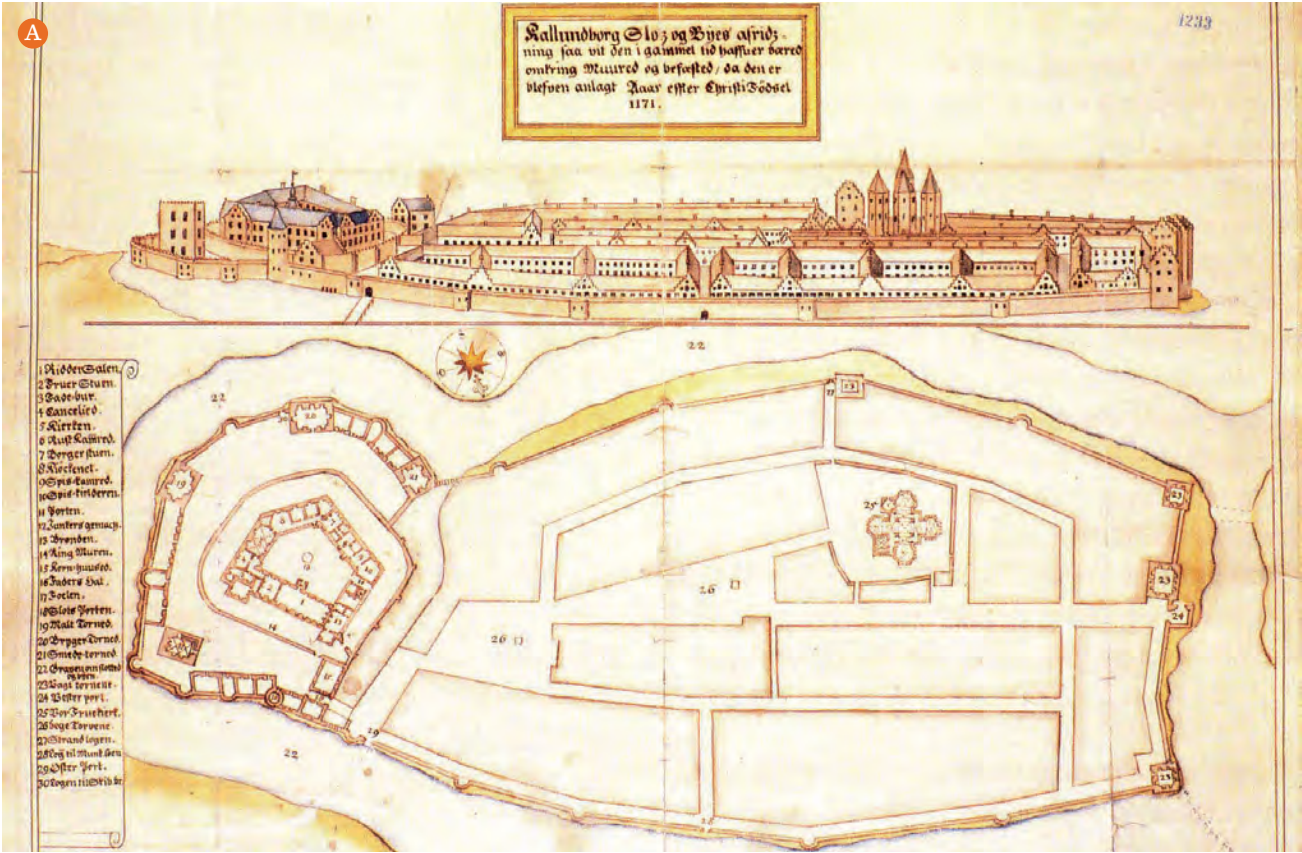

Fig. 5.A-B. Prospekt og kort over Kalundborg før ødelæggelsen af slottet under svenskekrigene omkring 1660. Det er en kopi af en ældre tegning, der må være lavet før nedbrydningen af slottets bygninger. Detailbillede af borgen mod øst: (1) Folen, (2) Fars Hat. (Foto: Nationalmuseet)

går klart af deres navne som Malttårnet, Bryggertårnet og Smedetårnet, og et rundt tårn med det spektakulære navn Fars Hat. Af særlig kraftige proportioner var det store tårn Folen, der lå i områdets nordøstlige hjørne. Af kortet fremgår det tydeligt, at der også her var indbygget hvælv, og i tårnets syd- og vestmur var der trappeopgang. Det specielle navn ’Folen’ skyldes muligvis, at der har været en vindfløj af form som en hest på tårnet eller måske et relief. Det var almindeligt at give borgtårne morsomme navne, som jo også kendes fra Gåsetår-

Fig. 6. Udgravningen af det store tårn Folen i 1926. De to arbejdere står oven på de mægtige fundamenter, der er ikke mindre end 3,3 m brede. (Foto: Nationalmuseet)

net i Vordingborg. Op til indersiden af ringmuren var der bygget en del huse, hvis funktioner ikke er angivet på kortet, men det drejer sig formentlig om diverse økonomibygninger samt stalde og lader. Ringmurens højde har formentlig været omkring 8 m, sådan som det kendes fra Vordingborg.

Nu kan man måske sætte spørgsmålstejn ved, om denne tegning af slottet i 1600-tallet også er dækkende for dets indretning i middelalderen. Det er naturligvis vanskeligt at svare på, men formentlig har man i store træk bibeholdt slottets oprindelige plan. Fra andre kilder som breve og regnskaber kendes der heller ikke til større ombygninger gennem 1500-tallet.

Folen – rigsarkiv og skatkammer

Resterne af det mægtige tårn Folen er i dag en af de få synlige bygningsrester af det store slot (fig. 6). Tårnet har spillet en helt speciel rolle gennem historien, for det blev opført med det specielle formål at skulle rumme rigets arkiver, regnskaber, breve og bogsamlinger og samtidig udgøre kronens skatkammer med smykker og diverse kunstgenstande.¹⁸ Helt op til 1582 fungerede Folen som rigsarkiv, indtil man valgte at flytte det til København. Fra 1476 er der bevaret en fortegnelse over diverse adkomstbreve til kronens gods, som blev opbevaret i arkivet på Kalundborg.¹⁹

I det kongelige skatkammer blev der opbevaret mange kostbarheder, som nogle regenter betragtede som deres personlige ejendom. Da Erik af Pommern blev afsat og flygtede til Gotland, medtog han fra rigets skatkammer i Kalundborg ”de skatte og klenodier, som konger og dronninger gennem mange år havde samlet til rigets nytte og ære”.²⁰ Det var naturligvis sket uden Rigsrådets vidende, som det fremgår af en lang liste med klagepunkter fra 1439, hvorfra ovenstående citat er taget. I sit svar, som den afsatte konge skrev til Rigsrådet den 25. juli, hævdede han, at det drejede sig om hans og dronning Philippas personlige ejendele, som de havde samlet gennem mere end 30 år. Disse breve omtaler ingen konkrete genstande, men historikeren Christiern Pedersen skrev i 1534, at der heriblandt var det ”banner, som kaldes Dannebrog” og forgyldte figurer af de tolv apostle. Sidstnævnte er også nævnt i Den Pommerske Krønike, der tillige nævner en Kristusfigur så stor som et 15-års barn, et enhjørninghorn (narhvalstand), en monstrans af arabisk guld og meget andet. Vi får aldrig visshed om, hvad der egentlig kom fra skatkammeret i Folen, men der er ingen tvivl om, at det har været fornemme samlinger.

Biblioteket må også have været kendt for sin fine samling af bøger og håndskrifter, for i 1517 sendte pave Leo 10. et brev til Christian 2. for at høre, om han kunne låne et manuskript af den romerske forfatter Livius, som efter sigende skulle befinde sig i Kalundborg. Mere hører vi dog ikke om sagen.²¹

De arkæologiske udgravninger

Slottet er ikke blevet opført på én gang, men blev udbygget etapevis gennem 1300-tallet. Selve byen var anlagt på en ca. 400 m lang banke, der er 200 m på det bredeste sted, og da det nye borganlæg skulle etableres mod øst, måtte der foretages omfattende reguleringer af vandstanden i området, både for at hæve niveauet, hvor slottet skulle opføres, og for at etablere et effektivt forsvarsanlæg. Vandet blev opstemmet i Munkesøen, således at der skabtes en stor voldgrav omkring det nye borganlæg, og terrænet omkring den indre borg blev fyldt op. Det er ikke muligt at påvise, hvor selve opstemningen har været. Formentlig var det nær den nuværende rør-lagte Lunderende, der efter borgens ødelæggelse var afløb fra Munkesøen. Meget tyder på, at det var Erik Menved, der stod bag anlæggelsen af den nye borg, og det harmonerer fint med hans energiske aktivitet som borgbygger andre steder i landet. Som tidligere nævnt anvendte man dog fortsat Vestborgens i hvert fald til slutningen af 1300-tallet.

I Valdemar Atterdags regeringstid (1340-1375) gennemførtes en stor udbygning af borgen og befæstningen omkring byen. Det blev bevist med al tydelighed i 1982, da man udgravede rester af ringmuren ved Højbyens nordside. Her fandt man ringmurens fundament, der hvilede på en pilotering af bøgépæle, og langs indersiden af muren stod en række egestolper med en indbyrdes afstand på ca. 2,5 m (fig. 7). Disse kraftige stolper af egetræ har støttet en tømret vægtergang, og en årringsanalyse af stolperne viste, at træet var fældet i sommeren 1356. Der er således ingen tvivl om, at det er Valdemar Atterdag, der stod bag opførelsen af befæstningen, og det gæl-

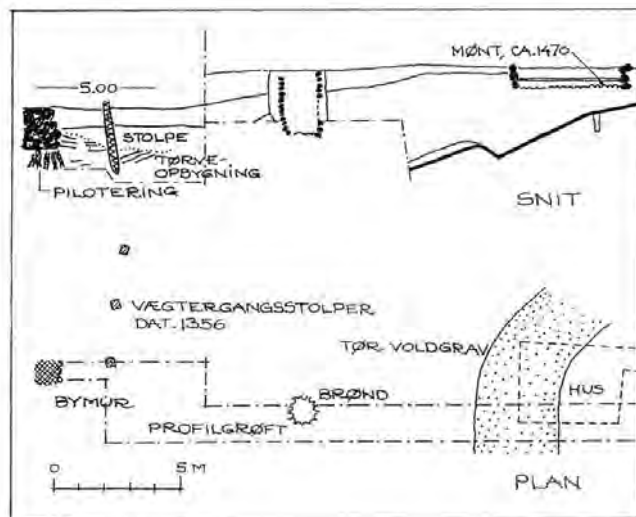

Fig. 7. Snit og plan fra udgravningen ved byens nordre ringmur i 1982. En årringsdatering af pælene fra vægtergangen viste, at ringmuren var opført i 1356 i Valdemar Atterdags regeringstid. (Efter tegning af Johs. Hertz, 1990)

der formentlig også bygningen af den ydre ringmur omkring slottet og det store tårn Folen.

I modsætning til det ældre borganlæg vest for byen, der blev gennemgribende udgravet af Nationalmuseets arkitekt C.M. Smidt gennem flere sæsoner fra 1907 op til 1930'erne, har der kun været gennemført få arkæologiske undersøgelser på det østre borganlæg.²² Da man i 1848 startede på opførelsen af det nye rådhus på torvet, fandt man diverse murrester og kampestensfundamenter i omkring 5 meters dybde samt rester af en brønd.²³ Desværre blev der ikke foretaget nogen egentlig undersøgelse, og ingen fund blev bevaret. Det har dog uden tvivl været rester fra slottets vestfløj, der her stødte op til bygningsfløjen mod sydvest.

I 1910 stødte man på fundamenter af det runde tårn, kaldet Fars Hat, ved den ydre ringmurs nordvestlige hjørne. De blev undersøgt af Nationalmuseets arkitekt C.M. Smidt, der kunne fastslå, at tårnet har haft en diameter på ca. 8 m, og det indre tværmål var 4,6 m. Nogle år senere i 1926, da man skulle omlægge haven ved den daværende kommuneskole (tidligere sygehus), dukkede de vældige fundamenter til Folen op. Det blev museumsinspektør Hugo Matthiessen fra Nationalmuseet, der gennemførte den efterfølgende undersøgelse. Tårnet viste sig at have målt næsten 17 x 17 m, og murtykkelsen var ca. 3 m. Hermed er Folen det største tårn, der kendes fra middelalderens Danmark (fig. 8).

I 1975 nedrev man kommuneskolen, og området omkring Folen blev undersøgt endnu en gang. Her ved fandt man ud af, at det ikke har været et fritstående tårn, således som det fremstilles på den gamle tegning fra 1600-tallet, men i stedet udgjorde hjørnetårnet i slottets ydre ringmur med forbindelse til Fars Hat. Rundt om Folen blev en fin brolægning af piksten frilagt, som viser slotspladsens oprindelige niveau. Der fremkom også rester af endnu en ringmur uden om Folen, og den er formentlig blevet tilføjet engang i 1500-tallet. I dag er ruinerne af Folen, ringmurene og Fars Hat de eneste synlige rester af slottet.

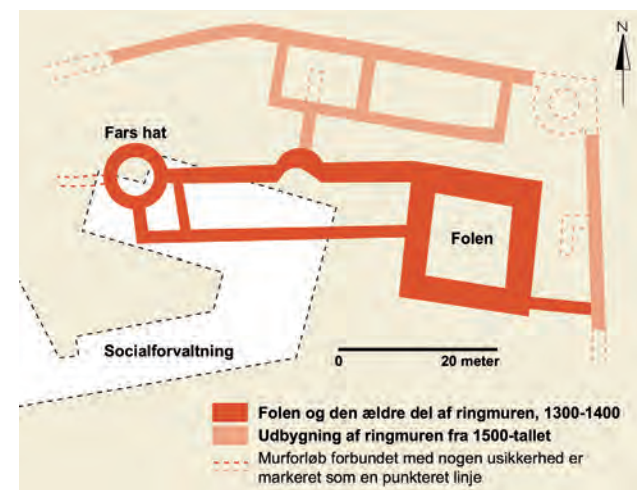
I 1980'erne gennemførtes en række udgravninger i Kalundborg under ledelse af Johs. Hertz. Her fandt man som tidligere nævnt rester af ringmuren på Højbyens nordside, og der blev lavet en større undersøgelse af voldgraven mellem byen og den æl-

dre borg fra Esbern Snares tid mod vest. Her fandt man ud af, at bymuren var blevet forstærket med en ydre skjoldmur engang i 1500-tallet. På baggrund af sit mangeårige arbejde med udgravninger i Kalundborg har Johs. Hertz givet sit eget bud på en skitse af Kalundborgs udvikling i middelalderen, som stadig er særdeles overbevisende (fig. 9).²⁴

Kalundborg blandt landets andre borge

Kalundborg var uden tvivl en af Danmarks vigtigste borge i middelalderen. Efter at den overgik til kronen i 1260'erne, blev den en af hovedhjørnestene i det net af kongelige borge, som sikrede kongens herredømme og magtudøvelse i landet. Her fik Kalundborg en betydning helt på linje med andre kongelige borge som Helsingborg i Skåne, Vordingborg, Nyborg, Kalø og Sønderborg for blot at nævne

Fig. 8. Plan over udgravningen af Folen og det runde tårn Fars Hat i 1970 ved museumsinspektør Morten Aaman Sørensen, Nationalmuseet. (Bendt Nielsens Tegnestue)

nogle af de største. Anlægget af den nye borg i den østlige ende af Kalundborg vidner om Erik Menveds store ambitioner for stedet, som også medførte omfattende jordarbejder med opstemninger i Munkesøen og etablering af en stor voldgrav omkring borgen. Krigsførelsen var på dette tidspunkt blevet så effektiv, at man opererede med professionelle hæere og belejringsmaskiner som blider og balistaer. Det betød, at de ydre forsvarsværker fik stadig større betydning, og Erik Menved havde klart øje for de nye krav. Han er kendt som en ivrig borgbygger mange steder i landet, både med anlæggelsen af nye borge som Kalø, Riberhus, Bygholm ved Horsens og Borgvold ved Viborg og med ombygning af ældre borganlæg som Helsingborg i Skåne. Det var store anlæg af meget forskellig karakter, der strakte sig lige fra det firefløjede borganlæg på Kalø til Helsingborgs mægtige kernetårn. De tjente en dobbeltfunktion, for i virkeligheden var der i lige så høj grad tale om borge, der skulle kontrollere landets egne indbyggere og sikre kronen mod oprør.

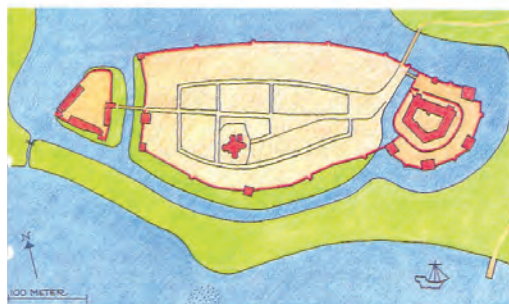
Da Valdemar Atterdag kom på tronen i 1340, forestod der et vældigt arbejde med at samle et Danmark, der var blevet totalt splittet i den foregående periode med borgerkrig og fremmedherredømme under de holstenske grever. Anvendelsen af militære midler var et vigtigt redskab til at opnå dette mål, og da kongen havde sikret sig kontrollen med landet, gik han i gang med udbygningen af de kongelige borge. Ud over Kalundborg blev der blandt andet også gennemført en stor udbygning af Vordingborg, hvor der opførtes en ca. 730 m lang og 8 m høj ringmur med tårne omkring den store forborg. En årringsdatering af tømmer

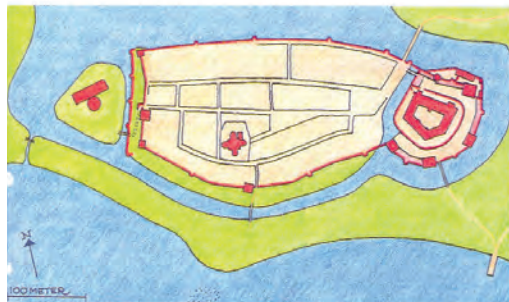
Slutningen af 1100-tallet

Ca. 1300

Ca. 1360

Ca. 1530

Fig. 9. Faserne i Kalundborgs bygningshistorie, tegnet af Johs. Hertz. (Efter Nationalmuseets Arbejdsmark 1990)

fra vægtergangen viser, at ringmuren blev opført i 1364, dvs. i perioden mellem de to store krige mod Hansestæderne, Mecklenburg og Sverige. I dag er Gåsetårnet det eneste bevarede tårn i ringmuren. Også opførelsen af Vesborg på sydkysten af Samsø kom til i disse år i direkte sammenhæng med den sidste Hansekrig. Valdemar Atterdag stod tillige bag udbygningen af Gurre i Nordsjælland og opførelsen af en ny borg ved Korsør, hvor der nu kun er tårnet tilbage.

I 1300-tallet begyndte et helt nyt våben at dukke op. Krudt og kanoner vandt i Valdemar Atterdags tid langsomt indpas og kom med tiden til at revolutionere krigsførelsen og dermed også udformningen af borgenes forsvarsværker. Kalundborgs nye borganlæg med ringmure og voldgrave var indrettet til at modstå 1300-tallets krigshandlinger, og på trods af flere belejringer lykkedes det aldrig at indtage borgen. Antallet af egentlige soldater blandt borgens mandskab har til hverdag sikkert været temmelig begrænset, men i ufredstider var det lensmandens opgave at samle tropper til forsvaret af borgen. Adelen havde pligt til at stille med væbnede krigere, og herudover indkaldtes våben-
duelige mænd fra befolkningen. I sådanne krisesituationer kunne besætningen måske tælle op til flere hundrede soldater.

Resterne af Folen og stumperne af ringmuren er i dag de eneste synlige levn af det mægtige borganlæg i Kalundborg. Det er svært at forestille sig,

hvordan slottet har domineret hele byen, men når man står på Torvet ved grænsen til den tidligere voldgrav, fornemmer man alligevel, at selve byen slutter her. Borgområdet er i dag helt dækket af nyere bygninger, men det kunne være spændende, hvis man på et tidspunkt fik mulighed for at gennemføre arkæologiske udgravninger og finde rester af middelalderens store borg. Kalundborgs enestående levn fra middelalderen stiller store krav til nutidens byplanlæggere med hensyn til bevaringen af både de synlige fortidsminder og de bygningslevn, der skjuler sig under jorden.

Noter

1. Pedersen, Lisbeth, 2007
2. Herfra udstedte han sit testamente den 14. marts 1291. Testamenter fra Danmarks Middelalder, nr. 33.
3. D.D. 4 rk. bd. 3, nr. 240. Brev dateret 8. september 1387 fra ærkebiskop Vinald af Trondheim til dronning Margrete.
4. D.D. 2 rk. bd. X, nr. 172
5. D.D. 3 rk. bd. I, nr. 186, 193
6. D.D. 3 rk. bd. I, nr. 188
7. Lybske Krønike. Oversat til dansk i "Valdemar Atterdag – Udvalg af Kilder", s. 122-123.
8. D.D. 3 rk. bd. I, nr. 195
9. Lybske Krønike, s. 125
10. D.D. 3 rk. bd. V, nr. 325
11. D.D. 3 rk. bd. VI, nr. 118-120
12. Pedersen, Lisbeth og Niels Hartmann, 1998/99
13. D.D. 3 rk. bd. IX, nr. 532
14. D.D. 4 rk. bd. I, nr. 61, 62, 64, 66 og 69
15. D.D. 4 rk. bd. I, nr. 456
16. D.D. 4. rk. bd. I, nr. 135
17. Oversat fra latin: 'Her er marker, hvor Troja stod'. Oprindeligt: jam seges est, ubi Troja fuit. Citatet er hentet fra den romerske digter Ovid.
18. Herom særligt Hugo Matthiessen, 1927
19. Ældste danske Arkivregistrarer I, 1-86
20. Trykt i 'Aktstykker vedr. Erik af Pommerns afsættelse', udg. Anna Hude 1897. Citaterne er taget fra: Aktstykke dat. 6. juli 1439, p. 14, Aktstykke dat. 25. juli p. 32.
21. A.P.D. Vol. VI, nr. 4640. Brev af 28. november 1517

22. Nationalmuseet var det eneste museum, der i disse år gennemførte større arkæologiske undersøgelser.

23. Olsen, Palle B., 2004

24. Hertz, 1990

Litteratur

I denne oversigt er der kun medtaget litteratur af direkte relevans for Kalundborg

Cour, Vilh. la 1972: *Danske Borganlæg til midten af det 13. århundrede*. København 1972.

Etting, V. 2010: *The royal Castles of Denmark during the 14th Century*. Publications of the National Museum, nr. 19. Nationalmuseet og Syddansk Universitetsforlag.

Ganshorn, Jørgen 1992: Kalundborgs slotte og befæstning. I: *Kalundborgs Historie*, bd. IV, 1992, s. 183-201.

Hermansen, V. 1934: Træk af Kalundborgs Historie i Middelalderen. I: *Aarbøger fra Holbæk Amt*, 1934, s. 119-136.

Hertz, Johs. 1988: Kalundborg, a Danish Medieval Fortified Town and Castle. I: *Chateau Gaillard*, 1988, s. 195-211.

Hertz, Johs. 1990: Kalundborg, "Danmarks Car-cassonne". I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1990, s. 79-93.

Hinsch, Connie: En profil gennem Kalundborgs højmiddelalder. I: *Fra Holbæk Amt*, 1989, s. 7-16.

Kalundborgs Historie, bd. I, 1985, bd. III, 1983 og bd. IV, 1992. Tore Nyberg m.fl. (red.).

Matthiessen, H. 1927: "Folen" paa Kalundborg Slot. I: *Fra Holbæk Amt*, 1927, s. 182-200.

Olsen, Palle B.: Råd-, Ting- og Arresthuset i Kalundborg. I: *Fra Holbæk Amt*, 2004, s. 8-20.

Paludan, P. 1788: *Beskrivelse over Staden Kalund-borg*. København.

Pedersen, Lisbeth & Niels Hartmann: Klosteret i Kalundborg og kongelig opfindsomhed. I: *Fra Hol-bæk Amt*, 1998/1999, s. 35-50

Pedersen, Lisbeth: Vestborgen og Lindegården i Kalundborg – 100 år med ildsjæle, mæcener og bevaring – hvad vil vi i fremtiden? I: *Fra Nordvest-sjælland*, 2007, s. 63-94.

Smidt, C.M. 1936: Kalundborg. I: *Nationalmuseets Arbejdsmark*, 1936, s. 21-36.

Werlauff 1807: Efterretninger om det gamle Rigs-Archiv paa Kalundborg Slot. I: *Maanedes-skriftet Ny Minerva*, 4. Kvartal, 1807, s. 99 f.

Kilder

Acta Pontificum Danica. Vol. VI. Udg. A. Krarup m.fl. København 1904-43.

Diplomatarium Danicum. Oversat sideløbende i *Danmarks Riges Breve*. Udg. C.A. Christensen, 1966 ff.

Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Udg. K. Erslev. Kbh. 1901.

Valdemar Atterdag. Udvalg af Kilder. Udg. Ellen Jørgensen. Kbh. 1911.

Aktiviteter. Museumsforeningens medlemmer er vigtige aktører ved sommeraktiviteter i Lindegårdens store gårdrum. Medlemmer fungerer også som ekstravagter og medhjælpere ved arrangementer. Andre passer haven, og atter andre assisterer i dagligdagens rutiner med vask af arkæologiske fund, korrekturlæsninger o.l. (Foto: A. Fischer, 2006)

Fig. 1. Raklev Kirke, 2013. Den er en af de få kirker i Danmark, der er opført efter reformationen. Initiativtager var Melchior Jensen – gråbrødre-klostrets sidste forstander og den første protestantiske præst i Vor Frue Sogn i Kalundborg efter reformationen i 1536. Melchior Jensens liv formede sig i en voldsom brydningstid og forener middelalderen med reformationen – han blev en effektiv og værdsat lutheransk forkynder som følge af sin franciskanske skoling. (Foto: L. Pedersen)

Kalundborgs franciskanerkloster og Raklev Kirke

Kirkens reformationer i lyset af Melchior Jensens historie

Brian Patrick McGuire

I september 1532 blev franciskanerbrødrene fordrevet fra deres kloster i Kalundborg.¹ Det havde eksisteret siden 1230'erne, og dermed havde byen været hjem for en gruppe tiggerbrødre, hvis hovedopgave det var at prædike evangeliet, både i deres kirke og rundtomkring i samfundet.² Franciskanere bliver ofte kaldt for munke, men denne betegnelse er forkert, fordi de ikke aflagde løfte om stabilitet og tilknytning til et bestemt kloster.³ I princippet var disse brødre (*fratres* på latin) ordensfolk, der kunne sendes fra kloster til kloster efter behov.

Takket være en næsten samtidig beretning, *Krøniken om gråbrødrenes fordrivelse*, er vi i besiddelse af et kort resumé af begivenhederne under reformationen i Kalundborg. Kongens repræsentant og lensmand på Kalundborg Slot, Mogens Gøye, havde "flere gange truet brødrene" med, at han ville fordrive dem, men ønskede tilsyneladende, at byens egne borgere skulle gennemføre udrensningen.⁴ Men de nægtede at samarbejde, og derfor befalede Gøye slottets øverste embedsmand til at tage sig af sagen, mens han selv var i Jylland.

Klostrets leder eller guardian, Melchior Jensen, siges i Uddrivelleskrøniken at have samarbejdet

med kongens repræsentant "eftersom han var venlig stemt mod hans kætteri, og derfor gjorde han kun ringe modstand". Melchior Jensen blev tilbage i klostret "således som det var blevet aftalt mellem ham og Mogens Gøye, som denne by Kalundborgs fremtidige prædikant og kætter" (fig. 1).⁵

Selv om krønikens beskrivelse er uhyre negativ, er den formodentlig en korrekt opsummering af begivenhedernes forløb. Der eksisterede en form for forståelse mellem kongens lensmand og klostrets leder, som medførte, at brødrene forlod deres hjem uden de større sværds slag, selv om Kalundborgs borgere nægtede at bakke op om forvisningen.⁶ Eftersom klostret lå tæt på slottet, var det indlysende, at slottets øverstbefalende i Mogens Gøyes fravær kunne have truet brødrene med at pudse sine mænd på dem.

Krønikens mest interessante oplysning er den, at selveste guardianen var indforstået med uddrivellesplanerne og hjalp de lutherske reformatorer, som beretningen kalder for kættere. Melchior Jensen blev født på Århuseggen i 1495 og var i en ung alder blevet franciskaner og guardian i Kalundborg.⁷ Han repræsenterer overgangen fra

middelalderen til den protestantiske reformation i Kalundborgs og Danmarks historie, og samtidig afspejler han nogle varige værdier i Vesteuropas kristne kultur.⁸ Min fremstilling gør op med den sædvanlige enøjede jubelbeskrivelse af reformationens ankomst og fremdrager nogle af de faste holdpunkter, som Melchior Jensens og vores verden udgår fra.

Melchior Jensens senere livsbane

Den tidligere franciskanerbroder blev tilsyneladende belønnet for at slutte sig til den nye tro med et præsteembede i Vor Frue Kirke, men i 1539 blev han flyttet til den nu forsvundne Sct. Olai Kirke. Det er sandsynligt, at Vor Frue på denne tid blev betragtet som en annekskirke til den nu forsvundne Sct. Olai, som var Kalundborgs hovedkirke (fig. 2).⁹ Den nye pastor blev hurtigt klar over, at hans sognekirke lå et upraktisk sted for de mange bønder ude på Røsnæs, der måtte gå eller ride den lange vej til Kalundborg by for at overvære gudstjenesten. Sådan havde det været i generationer, men det slog Melchior Jensen sig ikke til tåls med, måske fordi han som tidligere franciskaner var opmærksom på, hvor vigtigt det var for mennesker at høre Guds ord. Derfor fik han den idé at bygge en ny kirke i Raklev for dermed at komme tættere på bønderne. Vi ved ikke, om den nye sognepræst inddrog bønderne i sin beslutning, eller om ønsket

Fig. 2. Ruiner af kirke på Sct. Olai kirkegård, set hhv. fra øst og vest. Ruinerne dukkede op ved gravearbejder på kirkegården i 1907. Den hvide søjle, der markerer familien Thymes gravsted, kan bruges som pejlemærke til at genfinde placeringen af den middelalderlige kirke og det senere kirkegårdskapel. (Kalundborg Museum, u. nr.)

faktisk opstod hos dem, men under alle omstændigheder skulle der blive en ny kirke på Røsnæs.

Byggeriet var en dyr omgang og et helt udsædvanligt foretagende i en tid, hvor mange middelalderkirker blev forladt, fordi de var blevet overflødige. Franciskanernes egen kirke i Kalundborg blev formodentlig ikke brugt efter 1532, hvilket for eksempel også gjorde sig gældende for Esrum Klosterkirke i Nordsjælland, der som cistercienserens hovedkloster i Norden havde en størrelse, som kunne måle sig med domkirkernes (fig. 3).¹⁰ Men Melchior Jensen mente tilsyneladende, at kirken skulle gøres tilgængelig for bønderne, og han fik bygget en kirke, hvis indre afspejler den lutherske tros indhold. Raklev er en halkirke uden sidefløje, fordi sidealtre ikke længere havde en funktion, nu da helgendyrkelsen var afskaffet. I kirkeskibets østende blev der selvfølgelig anbragt en prægtig prædikestol, og herfra kunne pastor Jensen fylde rummet med evangeliets budskab (fig. 4). Halkirken er særligt egnet til det levende ord, fordi ingen sideskibe opsluger lyden. Modellen var allerede kendt fra nogle af tiggerbrødrenes kirker, mens dominikanernes Sankt Catharinæ klosterkirke i Ribe er en treskibet basilika, men uden sidekapeller og med en fremragende akustik. Andre steder, for eksempel Vor Frue dominikanerklosterkirke i Århus, blev der i senmiddelalderen tilføjet sidekapeller, men for tiggerbrødrene var akustikken det vigtigste, fordi prædikenen var et centralt element i deres gudstjeneste. Og sådan forholdt det sig stadig for Melchior Jensen, nu da han var blevet protestant. Franciskanergerning og luthersk pastoralliv lå ikke så langt fra hinanden!

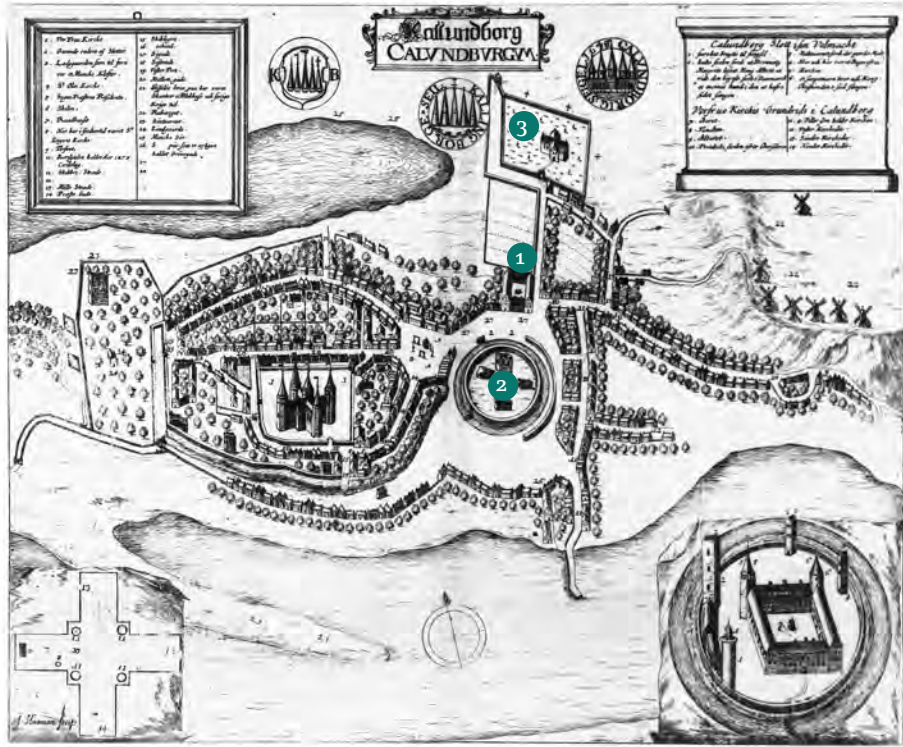

Fig. 3. Kalundborg anno 1677, afbildet i Peder Resens *Atlas Danicus* fra 1677. På det tidspunkt var gråbrødreklostret (1) omdannet til avlsgård, slottet (2) var sprængt til ruiner af svenskerne i 1659-60, og den middelalderlige Sct. Olai Kirke (3) fungerede som kirkegårds-kapel bygget i bindingsværk med lerklinede vægge. Mange af den oprindelige kirkes materialer var genanvendt i 1540'erne til Melchior Jensens nye kirke i Raklev. Det lille kapel på Sct. Olai kirkegård blev revet ned i 1797, hvor materialer og inventar blev solgt på en offentlig auktion. (Foto: Det Kgl. Bibliotek)

Melchior søgte og fik i 1546 kong Christian 3.s tilladelse til at bygge den nye kirke i Raklev, der var kendt under sit gamle navn, Borre.¹¹ For at kunne indsamle penge til byggeriet fik han lov til at rejse rundt på egnen,¹² hvilket må have faldet ham helt naturligt, for franciskanerne og dominikanerne havde tidligere fået, hvad de skulle bruge til livets opretholdelse ved at bevæge sig rundt i deres "terminer", territorier, som var fordelt mellem de forskellige klostre.¹³

Melchior Jensen havde i sin tidligere tilværelse som franciskaner fået træning både i at rejse penge og i at prædike. Som præst og pastor i den nye kirke

fik han nu gavn af begge dele. Som provst for Ars Herred henvendte han sig til Sjællands superintendent, den første lutherske biskop, Peder Palladius, og bad om vejledning i at foretage de kirkevisitationer, som hørte til hans embede. Palladius svarede i 1555 ved at udgive en *Form for visitatser i herreder*, og heri nævnte han Melchior Jensen i forordet.¹⁴ Den tidligere franciskaner må have følt, at han stadig var medlem af et kirkeligt netværk, der havde til opgave at sprede frelsens ord til så mange som muligt.

Melchior Jensen er en af de få skikkelser i den danske lutherske reformation, som det er muligt at

Fig. 4. Raklev Kirke, indre set mod øst, 2013. I sin ydre fremtoning adskiller Raklev sig ikke fra de udbyggede senmiddelalderlige kirker i Danmark. Det indre overrasker til gengæld ved at være et enhedsrum uden skel mellem kor og skib, for der var ikke brug for sideskibe til altre i et protestantisk kirkebyggeri. Kirken blev forsynet med et simpelt bjælkeloft i modsætning til de prangende hvælve i mange kirker på Sjælland. Det kan være udtryk for et spareprogram som følge af de økonomiske vanskeligheder i forbindelse med byggeriet, som omtales på Melchior Jensens gravsten og i menighedens ansøgninger om støtte. (Foto: L. Pedersen)

følge før og efter trosskiftet. I 1547 blev den nybyggede Raklev Kirke taget i brug. Udefra ligner den så mange andre danske kirker fra slutningen af middelalderen med kamtakke gavle, våbenhus og tårn.¹⁵ Kun kirkens indre afslører overgangen til den nye tro. Melchior Jensen døde i 1555, som der står på gravstenen, der blev lagt af hans søn, Jesper Melchiorson, så det var ikke mange prædikener, han fik lov til at holde i sit nye gudshus. I dag ligger hans sten på gulvet foran alteret, og den nuværende sognepræst står på den om søndagen.¹⁶ Jesper Melchiorsons tekst lovpriser faderen for hans

“fromhed, dyd og lærdom”: “Han var den første evangeliske provst i Ars herred og denne kirkes år-vågne hyrde. Og han rejste denne bygning på sine fundamenter i det Herrens År 1547” (fig. 5).¹⁷

Smukke ord, men Melchior Jensens tidligere liv som guardian i Kalundborgs franciskanerkloster nævnes ikke. Som det så ofte sker i forbindelse med store overgange i historien, bliver den umiddelbare fortid glemt og gemt væk, men betegnelsen “den første evangeliske provst” (*primus provinciae arnessensis evangelicus prepositus* = provst over Ars Herred) fremhæver til gengæld Melchior Jensens rolle i den nye kirke. Sønnen Jesper forblev i sit embede som præst i sin fars kirke indtil 1611 og overlevede fire hustruer. Han var præst i Raklev i 55 år, siden sin præstevielse i 1556.¹⁸ Vi har ikke Jespers fødselsår, men hvis han ved sin præstevielse var midt i 20’erne, må han være blevet født i første halvdel af 1530’erne. Dette sandsynliggør, at Melchior Jensen fik et barn, nogenlunde samtidig med at han forlod sit franciskanerkloster.

Ud over at forfatte faderens gravskrift skrev Jesper et hyldestdigt til Melchior Jensen. Det har været kendt i en håndskriftversion, men samme digt blev også fundet i kirken i 1973 under en restaurering, nedfældet lige under en bjælke på nord- og østsiden og en del af sydsiden.¹⁹ Digtet omtaler de genvordigheder, som Melchior Jensen måtte udstå under kirkebyggeriet i en tid “hvor der var stor mangel” (*penuria magna*), men han lovprises for at have overvundet alle vanskeligheder.²⁰

Fig. 5. Melchior Jensens gravsten, Raklev Kirke. Sønnen Jesper lovpriser faderen, som døde i 1547, kun få år efter at kirken var opført. Sønnen efterfulgte faderen som præst og forblev i sit embede indtil 1611. (Foto: Nationalmuseet)

Digtet har jeg oversat således:
*Når menneskets jordiske liv hurtigt rinder ud
Og som havets bølge ikke kan vende tilbage,
Så er det værd med krop og sind at bestræbe sig på,
Forud for dette at sætte sig et monument over sit liv
Dette motiv bevæger en mand afprøvet i godhed,
Melchior præst og efterkommer af faderen Jens,
Til lovprisning på den hellige Treenigheds fundament
Byggede han fra grunden denne hellige kirke.
Han ville beholde den hellige Olavs navn,
Og ved at udføre denne høje opgave ville han tjene Gud.
Stedet hvor den blev bygget hviler på ufrugtbart sand,
Det kaldes Sandager, et passende navn.
Det blev i 1500 år plus fyrrer og syv
Hvor arbejdet blev påbegyndt
Da kong Kristian styrede riget
Den navnkundige kong Frederik var hans fader.
Ofte den onde Satan greb ind for at standse
Det arbejde som var begyndt og han forhindrede det
en tid,
Idet to kirkeværger der tog vare på dette pastorat,
Og som var Melchiors venner, pludselig blev pestens ofre.
Derefter hans hustru, en klog og kysk kvinde,
Hos Herren afsluttede hun sin sidste dag.
Læg dertil, at der var mangel på afgrøder og stor
fattigdom
Da priserne steg og gjorde alting uhyre dyrt.
Men den herre Melchior overvandt disse forhindringer.
Han brugte sine sidste kræfter på det arbejde som var
påbegyndt.
Må Gud give, at han nu hvor hans liv er slut kan søge
Himlens templer sammen med sin hustru.
Gid, at hans forhåbninger må blive indfriet og snart
kan udtrykke
Den lovprisning som det er menneskets lod at give.*

Vi ved kun lidt om Melchior Jensens hustru, som i digtet blot kaldes “klog og kysk” (*prudensque pudica*), men samme kilde antyder, at hun døde af pest, inden Raklev Kirke blev færdig i 1547. På gravstenen er de sidste linjer delvis forsvundet, men en del af hustruens navn er til at tyde, og det må være Katerina.²¹ 1540’erne og 50’erne var en vanskelig tid med krig og pestepidemier, men far, søn og hustruerne stod genvordighederne igennem til en ny verden.

I dag er Raklev Kirke et monument over den danske reformation og den pastorale omsorg, som blev Røsnæsbønderne til del, da de ikke længere skulle helt til Kalundborg, men kun til bakketoppen i Raklev for at høre evangeliets ord. Kontinuiteten mellem middelalderkirken og reformationskirken kommer til udtryk i det faktum, at Raklev Kirkes første sognepræst navngav sin nye kirke Sankt Olav, opkaldt efter den kirke i Kalundborg, hvor han først havde tjent efter at have forladt franciskanerklostret. Helgener var ganske vist blevet afskaffet, men det afholdt ikke Melchior Jensen fra at ære en nordisk helgenfigur, og dette faldt måske i god jord hos sognets bønder. Den danske reformation foregik under alle omstændigheder i forlængelse af den århundredelange kristne middelalder, hvorunder kirkens pastorale omsorg efterhånden havde slået rod i alle samfundslag.²²

Middelalderkirkens sidste reformation
Melchior Jensen, hans søn Jesper Melchiorson og bønderne på Røsnæs var ikke alene efterkommere af den lutherske reformation, men også af en tidligere reformation, som fandt sted i begyndelsen af

1400-tallet.²³ Den opstod i en krisesituation, hvor romerkirken var splittet af et brud eller skisma, fordi der ikke kunne opnås enighed om, hvem der var den rigtige pave. Fra 1378 var der både en pave i Rom og en i Avignon, og hver gang en pave døde, så mødtes de kardinaler, som støttede enten Roms eller Avignons pave, og sørgede straks for at vælge en efterfølger. Da dette var sket adskillige gange, begyndte mange gode kristne at frygte, at kirken aldrig ville genvinde sin enhed, og at det ville gå som i 1054, hvor der skete et endeligt brud mellem Øst- og Vestkirken på grund af uenighed mellem Konstantinopel og Rom.

For at råde bod på denne ulykke blev der i 1409 indkaldt til et kirkemøde eller koncil i Pisa, og her lykkedes det for koncilmødene, som de kaldtes, at få valgt en ny pave for hele kirken. Desværre nægtede de siddende paver at afgive magten, og derfor måtte der endnu et koncil til. Dette samledes i det sydligste Tyskland, i Konstanz, og det tog mere end fire år, fra 1414 til 1418, at finde en acceptabel løsning på problemet. Når det trak sådan ud, var det, fordi Konstanzkoncilet ikke alene beskæftigede sig med paveskismaet, men også med at forsøge at reformere kirken *in capite et in membris*, i dets hoved og medlemmer. Derfor blev ordet *reformatio* flittigt brugt som bevæggrund for flere af koncilets beslutninger. Det blev for eksempel bestemt, at præsternes uddannelse skulle forbedres, idet mange af dem dårligt nok var i stand til at prædike evangeliet. Det blev også vedtaget, at koncilet var kirkens øverste bestemmende organ med magtbeføjelser, der overgik pavens. Han skulle være kirkens daglige leder, men var ansvarlig over for

koncilet, der skulle mødes regelmæssigt hvert femte eller tiende år.

11. november 1417, mortensdag, blev koncilets fem “nationer”, den franske, den tyske (hvortil den danske kirke hørte), den engelske, den italienske og den spanske, enige om at vælge en ny pave. I dagens anledning antog han navnet Martin og blev Martin 5. (1417-31). I mellemtiden havde én pave taget sin afsked, mens en anden var blevet afskediget af koncilet. En tredje trak sig tilbage til et isoleret og ubetydeligt hofliv på Den Iberiske Halvø. Martin blev den romerske kirkes virkelige leder, men det var meningen, at hans efterfølgere skulle vælges af et koncil, hvis kardinalerne fremover ikke kunne enes om en kandidat.

Martin 5. efterlevede koncilets beslutning, *Frequens*, om regelmæssig afholdelse af konciler og tilkaldte således et nyt koncil i Basel i Schweiz, og dette samledes i 1431. Takket være en beretning skrevet af en italiensk præst og diplomat, Aeneas Silvius Piccolomini, er det muligt at følge dette koncils forhandlinger og beslutninger set indefra.²⁴ Piccolomini har for eksempel en meget bevægende lovprisning af sognepræster og deres omsorg for kirkens fornyelse, men senere mistede han tilliden til forsamlingen og sluttede sig til paven, der havde brudt med koncilet. Piccolomini blev selv valgt til pave, som Pius 2. (1458-64), og hans livsgerning kan ses, sådan som han fik den afbildet i et kapel i domkirken i Siena. Her vises det bl.a., hvordan paven prædikede korstog til Østen – noget, som han ikke kunne nå at gennemføre. Men freskoerne i hans kapel understreger hans drømme.

Fig. 6. Den hellige Frans af Assisi, detalje af fresco i klostret Sacro Speco, Subiaco, nær Assisi i Umbrien, Italien, fra 1228 eller tidligere, anonym kunstner. Afbildningen er uden glorie og bliver tolket som et portræt af Frans, før pave Gregor kanoniserede ham i 1228 og kun to år efter Frans’ død. Freskoen anses for at være en samtidig afbildning. (Efter Dennis Stock m.fl.: Saint Francis of Assisi)

Koncilmødene i Basel var så utilfredse med Martin 5.s efterfølger, Eugenius 4. (1431-47), at de til sidst valgte deres egen pave, Felix 5. (1439-49). Han blev middelalderens sidste “modpave”, valgt i opposition til den romerske. Eugenius gjorde sit bedste for at lokke koncilmødene væk fra Basel og samlede et “modkoncil”, først i Ferrara og senere i Firenze. Hertil deltog repræsentanter for Konstantinopels kristne, der søgte hjælp mod tyrkerne, der truede byen. Til gengæld for løfter om assistance lovede de at slutte sig til den romerske kirke, hvilket byens befolkning afviste, da udsendingene vendte tilbage

til Konstantinopel. De sagde, at de hellere ville have tyrken end paven. Det fik de så, da Konstantinopel i 1453 blev erobret af netop tyrkerne. Hverken koncilet i Basel ellers dets modpol i Ferrara/Firenze lykkedes således med deres forehavender.

Koncilet i Basel sluttede i 1449, og det næste fandt først sted i 1512. Paverne koncentrerede sig om at etablere gode forhold til Europas konger og bekriige deres fjender i Italien. Paven blev en verdslig hersker uden en sand åndelig funktion, selv om Pius 2. tog initiativ til et stort korstog mod tyrkerne. Men han døde, inden dette kunne gennemføres. I 1460 udstedte han en erklæring, *Execrabilis* (“Skrækelig”), der fordømte den “skrækelige” skik, hvormed kirkens medlemmer var begyndt at appellere fra pavelige dekreter til et fremtidigt koncils beslutning. For Pius og hans efterfølgere var paven hævet over koncilet, og derfor var det udelukket, at koncilet kunne bremse pavens magtbeføjelser. Dermed var middelalderens koncilbevægelse afgået ved døden. Kirkens sidste middelalderreformation var blevet sat ud af spillet.

Franciskanernes middelalderreformation

Koncilbevægelsens undergang betød dog ikke, at alle reformbestræbelser i kirken gik i stå. Pave Eugenius 4. ønskede faktisk reform og støttede franciskanerne i deres bestræbelser på at genskabe den ånd, i hvilken ordenen tog form under Frans af Assisi (d. 1226) (fig. 6). Frans havde forestillet sig, at hans “små brødre”, som han kaldte dem, ikke skulle eje noget. De skulle tigge deres daglige brød og aldrig indsamle mere, end de havde brug for. Dette var muligt så længe “ordenen” kun bestod af

Frans og hans nære venner, men ved hans død var der flere tusinde brødre, der skulle organiseres på en rationel måde.²⁵ Når franciskanerne ankom til en ny købstad, overtog de i begyndelsen huse, som de i princippet kun lånte.

Det kan have været på denne måde, det foregik i Kalundborg i slutningen af 1230'erne, fordi under franciskanerklostrets fundament blev der i 1961 fundet rester af en tidligere bygning.²⁶

Da brødrene selv gik i gang med at bygge egne kirker og klostre, måtte de finde en løsning på forbuddet mod ejerskab. Der blev skabt en juridisk fiktion, som specielt paven bakkede op om: Brødrene ejede ikke deres bygninger, men brugte dem (*usus*). Flertallet hos franciskanerne accepterede denne ordning, men et mindretal mente, at denne udlægning ikke var i overensstemmelse med Frans af Assisis ånd. For dem udelukkede fattigdom både ejerskab og brugsret over jord og bygninger. Igennem anden halvdel af 1200-tallet blev dette spørgsmål diskuteret med større og større vrede på begge sider, og til sidst forsøgte pave Johannes 22. at skære igennem al tvivl ved at forbyde yderligere skrivelser om emnet.²⁷ De spirituelle franciskanere, som forlangte absolut fattigdom, blev fordømt, og paven gik så vidt som til at hævde, at Kristus og hans apostle ikke havde levet i fattigdom.

Emnet var dog ikke gledet ud af franciskanernes bevidsthed, idet italienske brødre i 1330'erne igen begyndte at leve i fattigdom, selv om de ikke længere forbandt deres praksis med apostlenes skik i evangelierne. Observantbevægelsen, som den kom

til at hedde, bredte sig nordpå og var i opposition til de konventuale franciskanere, der udlagde deres regel på en måde, som gav dem retten til at tage imod ejendomme. Pave Eugenius 4. anerkendte observanterne som en særlig gruppe inden for franciskanerordenen, og i 1446 udstedte han en bulle, en officiel skrivelse, hvori han fastslog deres ret til at vælge egen generalvikar.²⁸ Vejen mod en adskillelse af observanterne fra konventualerne, de konservative franciskanere, var hermed banet, men bruddet skete først i 1517.

Det er vigtigt at forstå denne udvikling som andet og mere end en magtkamp. Allerede Frans havde i sit "Testamente" forsøgt at fastholde en opfattelse af ordenen som fattig og uafhængig af verdslige interesser. Kort efter hans død satte paven imidlertid testamentet ud af kraft, hvilket lagde grunden for de såkaldt spirituelle franciskanere og deres ønske om at leve i overensstemmelse med Frans og hans omfavnelser af, hvad han kaldte fru Fattigdom. Deres modstandere, der også omfattede en af 1200-tallets største teologer, Bonaventura (d. 1274), mente, at de i lige så høj grad fulgte i Frans' spor, men at det var nødvendigt at tillemppe brødrenes fysiske forhold med henblik på deres hovedopgave om at prædike og give åndelig vejledning. De måtte prædike sig til det fornødne og skaffe til dagen og vejen på deres særlige rejser inden for afgrænsede områder, "terminer", men skulle i øvrigt opholde sig i de kirkebygninger, som paven stillede til ordensbrødrenes rådighed.

Det lykkedes ikke for pave Johannes 22. at standse videre diskussion om ordenens idealer og praksis.

Observantbevægelsen opstod i 1300-tallet som et forsøg på at leve i fattigdom uden at diskutere fattigdomsidealet. Frem til 1517 var der gjort talrige forsøg på at forlige observanternes og konventualernes levevis, som for eksempel i en "Fordragelighedens Bulle" (*Bulla Concordiae*) udstedt i 1456 af pave Callistus 3.²⁹ Heri fik observantbrødrene pavens belæring om, at de måtte udvise respekt for konventualerne og ikke overtage deres klostre.

Vi kan se en antydning af diskussionen om brødrenes ret til at eje noget i forbindelse med Kalundborg i en gave, som brødrene i 1409 fik af Hagbard, som var borger (*bymand*) i byen. Han gav dem en eng ved Ubberup for at gavne de sjæle "*der havde mest ret til at opnå den barmhjertighed, som er lovet os kristne*".³⁰ Som Jørgen Nybo Rasmussen i sin fremragende artikel om Kalundborgs franciskanerkloster har påpeget, demonstrerede Hagbard (eller franciskanerne) kendskab til de juridiske faldgruber, der omgav jordgaver, idet han skænkede sin ejendom "til Gud og helgenerne" og ikke direkte til brødrene. Derfor er den anvendte overskrift i *Diplomatarium Danicum* misvisende: "Hagbard, bymand [...] til franciskanerklostret i Kalundborg". Det er korrekt, at klostret fik gaven, men den første modtager var Gud og hans helgener!

Kalundborgs brødre sluttede sig først til observantretningen i 1517. Det var helt sikkert en materiel fordel, at de indtil denne dato havde holdt sig uden for den strenge observans. De kunne købe jord og havde derved midler til at vedligeholde deres bygninger. Samtidig kunne de deltage i ordenens fælles handlinger. I flere omgange var Kalund-

borgs kloster hjemsted for stormøder for Nordens franciskanerprovins – noget, som må have været udgiftskrævende. Disse kapitler for provinsen Dacia samledes første gang i 1279 i Kalundborg og næste gang i 1323.³¹ Kalundborg var et oplagt mødested, fordi byen lå i det danske riges geografiske centrum, og landet havde flere franciskanerklostre end Sverige og Norge. Samtidig var Kalundborg takket være kongeslottet af stor politisk betydning, og på grund af klostrets beliggenhed var brødrene, om de ønskede det eller ej, tæt på magtens centrum.

Igennem hele 1400-tallet modtog Kalundborgs franciskanere jordgaver og fjernede sig dermed fra Frans' fattigdomsideal. Ingen kilder beretter om eventuelle stridigheder i den anledning, men vi ved, at flere andre danske franciskanerklostre valgte observantvejen og solgte deres jord fra.³² Middelalderens sidste århundrede var i det hele taget præget af reformønsker og materiel vækst. De landsbykirker, der den dag i dag forskønner det danske landskab, er for manges vedkommende et produkt af denne tid. Det var mellem ca. 1450 og reformationen, at mange blev udstyret med et udvidet skib med hvælvinger, våbenhus og tårn. Den oprindelige romanske eller tidlige gotiske kirke fik dermed en monumental overbygning og blev til den "ideale danske landsbykirke", som vi alle kender.

Det sidste middelalderkoncil: 5. Laterankoncil (1512-17)

Mens kirken i Danmark oplevede materiel vækst, byggeri og fattigdomsdebat, så var romerkirkens dagsorden en helt anden. Paverne var således mere optaget af krig, kunst og kvinder end af fromhed.

Fig. 7. Dokumentet fra handlen i 1518 mellem Christian 2. og gråbrødre-klosteret i Kalundborg. Kongen købte på det tidspunkt klostrets ejendomme; konventets, prokuratorens og tre adelsmænds segl attesterede handlen. Klostrets segl hænger yderst tv. Kongen selv kom til at tilbringe sine sidste år fra 1549 til 1559 i husarrest på Kalundborg Slot og blev således nærmest nabo til det tidligere kloster i en lang årrække. (Foto: Rigsarkivet)

Aleksander 6. (Borgia) (1492-1503) var notorisk kendt for sine elskerinder, mens hans efterfølger Julius 2. (1503-13) i højere grad var krigsgeneral end sjælesørger. Han fandt dog tid til at nedsætte et koncil, idet der efterhånden var mange gejstlige og lægfolk, der mente, at kirken havde mistet kontakten med den reform, som et århundrede tidligere var igangsat.³³

Det 5. Laterankoncil (1512-17) var en underlig affære, fordi det foregik, samtidig med at Martin Luther offentliggjorde sin kritik af romerkirken. De trufne beslutninger viste stor trang til at forbedre forholdene, f.eks. blev der indført et forbud mod køb og salg af gejstlige embeder (*simoni*).³⁴ Samtidig gjorde pave Leo 10. (1513-21) sig megen umage for at løse stridighederne i franciskanerordenen ved at indkalde til et generalkapitel i 1517, hvor ordenens forskellige grene, inkl. konventualerne og observanterne, var repræsenteret. Paven gav ved den lejlighed konventualerne tilladelse til at eksistere uafhængigt af observanterne,³⁵ og dermed blev der skabt to adskilte franciskanerordener. Det er i denne forbindelse, at Kalundborg-franciskanerne samme år sluttede sig til observanterne, for det var nu blevet nødvendigt at vælge side. Brødrene, der levede i skyggen af Kalundborg Slot, foretrak reformbevægelsen.

Pavens forhandlingsvilje blev en redning for franciskanerordenen, men hans evner omfattede ikke forholdet til Luther, hvor det snart kom til et endegyldigt brud. Takket være lokale fyrsters beskyttelse endte Martin Luther aldrig sådan som Johan Hus, der i 1415 blev fordømt af koncilet i Konstanz og brændt på bålet. Romerkirkens reformvilje slog ikke længere til, og en ny reformation bredte sig, uden håb om at en ny forenet kirke ville opstå. Middelalderens enhedskirke var nu en saga blot.

Den danske kirke i begyndelsen af 1500-tallet

Både kirkebyggeriet og observantbevægelsen viser, at der i senmiddelalderens Danmark fandtes en religiøs begejstring og engagement, som gav

næring til den lutherske reformations indførelse i landet. Reformationen tolkes ofte som et resultat af middelalderkirkens sløseri og dekadence, men jeg forstår accepten af den nye tro som befolkningens bevidste ønske om at knytte sig endnu tættere til de bibeltekster, som udgjorde deres tro.³⁶ Franciskanneres prædikener havde siden 1200-tallet oplært kirkegængerne i religionens indhold og dermed gødet jorden for den lutherske tro.

Valget af observantfløjen betød, som før nævnt, at Kalundborgs franciskanere blev nødt til at afhænde deres ejendomme, og derfor fik de sværere kår. I 1518 solgte de for eksempel jord til kong Christian 2., der ironisk nok senere kom til at tilbringe tid som fange på Kalundborg Slot (fig. 7). Salget foregik via en mellemmand for at skjule det faktum, at klostret havde ejet jordstykket.³⁷ Johannes Lindbæk, der i begyndelsen af 1900-tallet skrev de danske franciskaneres historie, pegede på, at brødrene i forbindelse med hestehandler opførte sig ret så verdsligt: "At gråbrødrenes øverste embedsmand ikke tilfældigt, men ganske regelmæssigt drev hestehandel, var unægtelig et stort frafald fra idealerne".³⁸ Brødrene var sandsynligvis påvirket af slottets livsstil, og den fine nabo betød også, at klostret måtte give husly til fornemme gæster. Franciskanerne var en byorden, og det kunne ikke undgås, at borgernes levemåde smittede af på de ellers beskedne brødre. De havde ikke cisterciensernes fordel med at leve langt ude på landet, fjernt fra byernes fristelser.

Franciskanerne har desværre ikke efterladt sig kilder fra tiden op til reformationen, der fortæller

om brødrenes liv "indefra", men en anden orden kan kaste lys over perioden. Karmeliterne etablerede et akademisk kollegium i København, der siden 1478 havde haft et universitet, og hertil sendte de en broder fra klostret i Helsingør, Poul Helgesen, teolog og krønikeskriver, der på skrift levende skildrede brødrenes provinsmøder og intellektuelle aktiviteter.³⁹ Karmeliterne formåede at reformere kirken indefra med en bibelhumanisme, der, hvis resten af kirken havde taget tankerne til sig, havde kunnet forbedre sognepræsternes lærdomsniveau. Men brødrene fik ikke den fornødne gennemslagskraft, fordi de blev overhalet af de politiske begivenheder. Karmeliterne og specielt Poul Helgesen holdt dog fast i idéen om at skabe et sted, hvor fremtidige præster kunne blive undervist. Hidtil havde der ikke eksisteret præsteseminarier, og den ringe uddannelse af præstekandidater var overladt til sognepræsterne selv i en slags mesterlære. Karmeliterne så Københavns Universitet som vejen frem, og det blev lutheranerne, der kom til at høste frugterne af deres indsats, som resulterede i et teologisk fakultet, hvis primære opgave var at uddanne præster i at undervise og prædike den nye tro.

Samtidig med at kirken skabte fornyelse ved hjælp af karmeliternes tiltag og de franciskanske observanters udbredelse, ja, så holdt den verdslige gejstlighed, bisperne, sig på fornem afstand af den almindelige befolkning, formentlig fordi de tilhørte aristokratiet. Poul Helgesen beskriver den sidste ikkearistokratiske ærkebiskop af Lund, Birger Gunnersen (d. 1519), der var søn af en fattig degn. Han var "lille af vækst og uanselig i hele sit ydre men voksede op til at blive en stor mand." Han var

først præst ved Vor Frue Kirke, Kalundborg, og derefter ærke-degn i Roskilde. Fra 1497 var han ærkebiskop: "[M]en efter hans død vedtog rigsrådet, at ingen herefter kunne blive biskop i dette rige, uden han var af adelig byrd."⁴⁰

Poul Helgesen så denne udvikling som en ulykke for kirken, og han havde sikkert ret i sin kritik, for en adelsgejstlig var tilbøjelig til at tænke lige så meget på familiens som på kirkens interesser. I stærk kontrast hertil står franciskaneren Melchior Jensen, der formodentlig havde en borgerlig baggrund, og som endegyldigt lagde sin slægt på Århuseggen bag sig, da han blev medlem af franciskanernes familie. Verdslige præster, som ikke tilhørte nogen orden, havde selvfølgelig ikke det samme åndelige rygstød, men det forventedes, at de gradvis kom til at føle sig nærmere beslægtet med kirken end med deres biologiske ophav.

Selv Birger Gunnersen, der fra en beskeden baggrund nåede til landets højeste kirkelige embede, var ikke nødvendigvis til gavn for den lokale kirke i Kalundborg. Mens han var præst ved Vor Frue Kirke, blev han i 1485 fritaget for forpligtelsen til at bo i byen, fordi han var blevet kansler for enkedronningen Dorothea (d. 1495), der selv boede i Kalundborg i sine sidste år. Gunnersen fik bevilget retten til at bortforpagte kirkens indtægter, også til lægmænd. Indtil han 12 år senere blev valgt til ærkebiskop, beholdt han indtægterne fra Vor Frue Kirke, selv om han sikkert ikke gjorde meget gavn og formentlig havde udpeget en eller anden dårligt lønnet vikar.⁴¹ Denne ordning var ganske almindelig i middelalderen, hvor en sognepræst finan-

Fig. 8. Konventets segl i aftryk. Motivet er en gejstlig person foran et alter. Indskriften lyder: "*S(igllvm) fr(atrv) m minorvm Kalendeborg*". Det betyder: "Segl for de små brødre i Kalundborg". (Foto: Rigsarkivet)

sierede et universitetsstudium ved hjælp af den tiendebetaling, som hans sognebørn var forpligtet til at betale. Den gav ham en tryk indkomst, men hans embede blev varetaget af en vikar, der ikke sjældent måtte hutle sig igennem.

Den verdslige kirke, som ikke omfattede klosterordenerne, var middelalderen igennem præget af de

store forskelle, der eksisterede mellem på den ene side privilegerede biskopper og præster ved rige kirker og på den anden sognepræster med ringe indkomster. Sidstnævnte fik som kompensation tildelt flere sognekirker, men resultatet var ofte en ringe arbejdsindsats. Franciskanerne i Kalundborg og andre købstæder, dominikanerne i Holbæk og karmeliterne i Helsingør var for det meste dannede, dygtige præster, der var i stand til at prædike på højt niveau. I Sæby Klosterkirke i Nordjylland blev nogle af senmiddelalderens karmeliter afbildet. Her var en rig fiskerby, der gav husly til brødre, der beskrives som lærde og kyndige. Så sent som i sommeren 2010 måtte jeg i Sæby Kirke desværre lægge øre til en kirkeomviser, der fremførte den hårdnakkede danske myte om, at præsten talte latin, og at ingen forstod, hvad han sagde. Det er sandt, at præsten læste messen på latin, men prædikenen foregik altid på folkesproget, i dette tilfælde dansk!⁴²

Selv om vores viden om Kalundborgs franciskankloster er begrænset, kan vi forestille os, at brødrene i begyndelsen af 1500-tallet var fromme og engagerede i deres arbejde. De accepterede tilsyneladende uden sværds slag overgangen til observantbevægelsen og sikrede således en tilbagevenden til franciskanerordenens oprindelige idealer. Deres guardian i 1532, Melchior Jensen, deltog sikkert i diskussionen i 1517 og kunne engagere sig i spørgsmålet om fattigdom (fig. 8). Denne diskussion om det apostolske liv kan have været en velegnet forberedelse til accepten af den nye evangeliske tro. Melchiors livsførelse står i skærende kontrast til de holdninger, som de arrogante aristo-

kratiske bisper, der blev fængslet i 1536, repræsenterede.⁴³ De havde skrupelløst taget middelalderkirken som gidsel og gjort det nemt for kongen at slå ned på dem og deres styre.

Kalundborg og franciskanerklostret: en værdifuld arv

Takket være Uddriveseskrøniken kan vi komme tæt på de begivenheder, der førte til franciskanernes forsvinden fra dansk jord. Brødrene måtte fjernes, fordi de var den evangeliske tros naturlige modstandere i kraft af deres formidable evner som prædikanter. Den nye tro måtte skaffe sådanne rivaler af vejen.

I Kalundborg har vi set, at den lokale befolkning ("denne bys borgere") ikke samarbejdede om brødrenes fordrivelse. Deres afvisende holdning kan meget vel skyldes, at franciskanerne var populære, og at man mente, de hørte til i bybilledet, hvor de havde haft deres plads i næsten 300 år. I sidste ende var det imidlertid tilsyneladende brødrenes egen guardian, Melchior Jensen, der sørgede for, at klostret blev rømmet. Han siges i hvert fald kun at have gjort "ringe modstand",⁴⁴ og da de andre brødre formodentlig forlod Kalundborg "blev han nemlig tilbage" som resultat af en aftale med Mogens Gøye, ifølge vores krønikeskriver. Dette er skudsmålet for Melchior Jensen "denne by Kalundborgs fremtidige prædikant og tillige kætter".

Det kan ikke udelukkes, at Melchior Jensens motiv for at overgive sit kloster til øvrigheden var privat og personligt, nemlig at han havde mødt en kvinde. Det hører vi dog intet om i Uddriveseskrøniken,

som giver indtryk af, at han ønskede at blive præst i den nye tro. Han forblev under alle omstændigheder i Kalundborg, først tilknyttet Vor Frue Kirke, senere Sct. Olai og sidst den Raklev Kirke, som han selv fik bygget. Han udgjorde en del af en kirke, hvis bisper tog sig af sognepræster og sognebørn som for eksempel Sjællands biskop, Peder Palladius (1503-60), hvis omsorg og omhu der gik ry af. Det er nok heller ikke tilfældigt, at denne biskop nævnte Melchior Jensen i sit værk om visitatser. Raklevs pastor og provst var levende optaget af at sprede frelsens midler ud til så mange som muligt.

Hvad mon Melchior Jensen tænkte, når han på vej til eller fra Vor Frue eller Sct. Olai gik forbi den tomme skal, der engang havde været hans franciskanerkloster, og som nu var slottets avlsbygninger? Vi ved det ikke, men kan af hans levned se, at han ikke fortrød sin beslutning om at vende den gamle verden ryggen. Hans franciskanersind kom ham muligvis til hjælp, når han skulle prædike for bønderne i Sct. Olai, og det kan netop være tiggerbrødrenes forkærlighed for jævne mennesker, der fik Melchior til at kaste sig over kirkebyggeri ude på Røsnæs. Ligesom Frans havde udbredt evangeliet blandt folk på gader og stræder, drog Melchior Jensen som luthersk prædikant ud til bønderne.

Det kan ikke bevises, at Melchior Jensen byggede Raklev Kirke med baggrund i træningen som franciskanerbroder, men muligheden består, for der er trods alt ikke nogen dyb afgrund mellem den gamle middelalderkirke og den nye reformationskirke. Begge opfordrer de troende til *imitatio Christi*, at

efterligne det liv, som Kristus og apostlene levede. Franciskanerne så sig selv som apostlenes efterkommere med pligt til at bringe evangeliet ud til alle folkeslag. 1500-tallets lutherske prædikanter gjorde præcis det samme.

I dag ligger Kalundborgs franciskanerklosters sølle rester begravet under det nye klostertorv ud for det såkaldte Kaalund Kloster, som på trods af navnet aldrig har været et kloster. Det er svært at forestille sig, hvordan det hele så ud i begyndelsen af 1500-tallet med senmiddelalderslot og klosterbygninger. Raklev Kirke behøver man til gengæld ikke at tage fantasien til hjælp for at se, for den ligger stadig, hvor den blev lagt, og fungerer den dag i dag som sognekirke. Her foregår der dåb, vielser, begravelser og først og fremmest gudstjenester med prædikener. Middelalderens arv lever videre iblandt os.

Der har været brud, men der er også kontinuitet. Historikere er ofte alt for optaget af forandringer og sammenstød og er ikke tilstrækkeligt opmærksomme på de faste mønstre, som finder sted i hverdagene. Melchior Jensen oplevede selvfølgelig et af de større brud, men hans liv er også vidne til kontinuitet. Århusdrengen valgte i første omgang franciskanervejen, kom til Kalundborg og blev franciskanerguardian for derefter at overgive sit kloster til øvrigheden. Snart derefter fik han en hustru og en søn, der efterfulgte ham som præst i Raklev Kirke. Jesper Melchiorsen fortsatte i sin fars fodspor, men gamle Melchior glemte sikkert ikke, hvorfra hans egen verden gik.

Fig. 9. Franciskaner, broder Theodor, 2011. Franciskanernes grå dragt i ufarvet, groft uld og reb om livet var den gængse dragt for bønder omkring Assisi på Frans' tid og fører 1200-årene ind i moderne tid. (Foto: L. Pedersen)

Melchior Jensen var i berøring med to verdener og to epoker. Han tilhører både den internationale kristne middelalder og den danske reformation. Som franciskaner i den gamle tro og sognepræst i den nye religion tilfører han en menneskelig dimension til den overgangstid, som er vores ophav (fig. 9).

Noter

1. I det følgende er jeg meget afhængig af den fremragende behandling af franciskanerklostrets historie, som Jørgen Nybo Rasmussen forfattede i 1992. Se også hans store værk om franciskanerne i Norden, 2002.

2. Se Petrus Olai, De ordine fratrum minorum, i Gertz, 1970, bind 2, s. 294, hvor der står, at franciskanerklostret i København blev grundlagt i 1237 eller 1238, og “ikke længe efter blev brødre- nenes hus i Kalundborg bygget”, dermed sidst i 1230’erne.

3. Betegnelsen “tiggermunke” opstår formodentlig ved den protestantiske reformation i 1500-tallet og bruges den dag i dag, også af forskere, der burde vide bedre!

4. Oversat i Heilesen, 1967, s. 72-3. For baggrund se Kaare Rübner Jørgensen, 2001, som kaster nyt lys over krønikens ophav, men desværre på en ret polemisk måde.

5. Heilesen, 1967, s. 73. For det latinske, Gertz, 1970, bind 2, De expulsi- one fratrum minorum, s. 366. Betegnelsen for Melchior Jensen er confederatus, sammensvoren. Fra confoederatio, en aftale eller overenskomst.

6. I det latinske står ordene: cives illius civitatis id facere nollent (borgerne af denne by nægtede at gøre dette). Gertz 1970, bind 2, 365.

7. Nybo Rasmussen 1992, 119

8. For baggrund se McGuire 2005a, specielt kap. 16, “Middelalderens arv. Undertrykkelse eller frigørelse?”

9. Nybo Rasmussen 1992, 119

10. Jørgensen og Thomsen 2004, 155

11. Rørdam 1877-80, 283

12. Nybo Rasmussen 1992, 120

13. Nybo Rasmussen 2002, 311-13. For dominika- nerne, Jakobsen 2008, 83.

14. Nybo Rasmussen 1992, 120. For baggrund, se Schwarz Lausten, 2006. Selve teksten til *Formu- la visitationis provincialis seu praepositorum* er udgivet af Rørdam 1886, 19-29.

15. Danmarks Kirker IV, Holbæk Amt, 3 bd., 1986, 1375-1404. Også Hugo Johannsen 1992, 137-39 (Kalundborgs Historie, bind 4).

16. Venligst oplyst af sognepræst Helle Brink. Tek- sten gengives i Danmarks Kirker, Holbæk Amt, s. 1398.

17. Nybo Rasmussen 1992, 121

18. Rørdam 1877-80, s. 290

19. Jeg takker sognepræst i Raklev Helle Brink for denne oplysning.

20. Rørdam 1877-80, 284-85 for hele den latinske tekst.

21. Mærkeligt nok er denne del af inskriptionen ikke noteret hverken hos Nybo Rasmussen eller i Rørdams artikel. Jeg skylder sognepræst Helle Brink tak for at have gjort mig opmærksom på sammenhængen.

22. McGuire 2008

23. McGuire 2005a, 231-45. Også McGuire 2005b.

24. Hay og Smith 1992

25. For franciskanernes udvikling fra 1200-tallet til 1517, Moorman 1968, og specielt for Frans’ opgør om fattigdom, 75-80.

26. Nybo Rasmussen 1992, 100-101

27. Moorman 1968, 307-19

28. Moorman 1968, 452

29. Moorman 1968, 485

30. Nybo Rasmussen 1992, 110. Se også Diplomata-

rium Danicum, 4. række, bind 11, nr. 538 (findes kun på nettet).

31. Nybo Rasmussen 1992, 102, 108. Også Nybo Rasmussen 2002, 151-58.

32. Nybo Rasmussen 2002, 111-15. S. 111, note 342, lover han en fyldigere historie af observant- bevægelsen i et bind 2, der endnu ikke er udkommet.

33. Oakley 1979, 73-9

34. Alberigo 1962, 576

35. Moorman 1968, 569-85

36. McGuire 2008, 166-87

37. Nybo Rasmussen 1992, 114

38. Lindbaek 1914, 74; citeret i Nybo Rasmussen 1992, 113.

39. Helgesen, Skibbykrøniken 1967, 62-65. Også Dahlerup 2010, 118-21.

40. Helgesen 1967, 61

41. Riis 1985, 52

42. Siden Anne Riising (1969) har det været vel- kendt, at der blev prædiket i danske kirker på dansk, men myten om det modsatte flourerer den dag i dag i bedste velgående.

43. Lindhardt 1968, for eksempel om Joakim Rønnow, 117-34.

44. Heilesen 1967, 73

Litteraturliste

Alberigo, J. 1962: *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*. Herder.

Dahlerup, P. 2010. *Sanselig senmiddelalder. Litteræ- re perspektiver på danske tekster 1482-1523*. Aarhus Universitetsforlag.

Danmarks Kirker IV. Holbæk Amt, 3 bd. 1986.

Gertz, M.C. 1970: *Scriptores Historiae Danicae Minores*, Bd. 2. Petrus Olai, “De ordine fratrum minorum”, 293-324. Også “De expulsi- one fratrum minorum”, 331-67. Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.

Hay, D. & Smith W.K.: *De Gestis Concilii Basillien- sis Commentariorum*. Aeneas Sylvius Piccolomini. Oxford University Press, 1992.

Heilesen, H. 1967: *Krøniken om gråbrødrenes for- drivelse fra deres klostre i Danmark*. Munksgaard.

Heise, P. 1967: *Skibbykrøniken. Lektor Poul Hel- gesens historiske optegnelsesbog*. Rosenkilde og Bagger.

Jakobsen, J.G.G. 2008: Prædikebrødrenes sam- fundsrolle i middelalderens Danmark. Utrykt Ph.d.-afhandling. Institut for Historie, Kultur og Samfundsbeskrivelse, Syddansk Universitet, Odense.

Johannsen, H. 1992: Landsbykirkerne omkring Kalundborg. I: Nyberg, T. & Riis, T. *Kalundborgs historie*, bd. 4, 125-77.

Jørgensen, J.A. & Thomsen, B. 2004: *Gyldendals bog om danske klostre*. Gyldendal.

Jørgensen, K.R. 2001: Tabernes historie. Franci- skanernes Uddrivelseskrønike: forfattere, datering, formål. I: *Kirkehistoriske Samlinger*, 37-102.

Lausten, M.S. 2006: *Peder Palladius. Sjællands første lutherske biskop*. Forlaget Alfa.

Lindbæk, J. 1914: *De danske Franciskanerklostre*. Gads Forlag.

Lindhardt, P.G. 1968: *Nederlagets mænd. Det katolske bispevældes sidste dage i Danmark*. Gads Forlag.

McGuire, B.P. 2005: *Den levende middelalder: Fortællinger om dansk og europæisk identitet*. Gyldendal.

McGuire, B.P. 2005: *Jean Gerson and the Last Medieval Reformation*. Pennsylvania State University Press.

McGuire, B.P. 2008: *Da himmelen kom nærmere: Fortællinger om Danmarks kristning*. Forlaget Alfa.

Moorman, J. 1968: *A History of the Franciscan Order from Its Origins to the Year 1517*. Oxford University Press.

Nybo Rasmussen, J. 1992: "Franciskanerklostret". I: Nyberg, T. & Riis, T. (red.), *Kalundborgs historie*, bd. 4, 99-124. Kalundborg Kommune.

Nybo Rasmussen, J. 2002: *Die Franziskaner in den nordischen Ländern im Mittelalter*. Edition Coelde.

Oakley, F. 1979: *The Western Church in the Later Middle Ages*. Cornell University Press.

Riis, T. 1985: Åndelig kultur. I: Nyberg, T. & Riis, T. (red.), *Kalundborgs historie*, bd. 1, 45-56.

Riising, A. 1969: *Danmarks middelalderlige Prædiken*. Gads Forlag.

Rørdam, H.F. 1877-80. Raklev Præstekald i det første Aarhundrede efter Reformationen. I: *Kirkehistoriske Samlinger*, 3. Række, Vol. 2, 280-94.

Rørdam, H.F. 1886. *Danske Kirkelove samt Udvalg af andre Bestemmelser vedrørende Kirken, Skolen og de Fattiges Forsørgelse*, Bind 2.

Fortællesteder. Museet og museumsforeningsmedlemmer er flittige formidlere af kulturarven i landskabet. Den 31. maj 2000 fejrede Kalundborg Arkæologiforening med fortællinger, madkurve og jubilæumssnaps 100-årsdagen for opdagelsen af bopladsen i Mullerup Mose. (Foto: A. Fischer)

Fig. 1. Klostersquare i Kalundborg, 2013. Trafik og fodgængere haster her hen over sporene af en serie vidt forskellige hændelser i stedets historie. De ligger lag på lag under torvets granitbelægninger og danner udgangspunkt for dette essay om bebyggelsens udvikling. Længst nede findes levn fra stenalderens fiskere, jægere og bønder, som boede her for 6000-4500 år siden. Herpå står ruiner fra byens kloster, hvor franciskanerbrødre virkede fra 1239 til 1532. Ruiner af byens befæstning og slot (billedets forgrund)

vidner om kongemagtens stærke tilstedeværelse, som i 1500-årene førte til, at brødrene blev fordrevet. I torvets øverste jordlag ligger rester fra mindst tre ladegårde. Den lange, gule bygning til venstre var hovedbygning til den seneste af avlsgårdene. Længen er opført i 1752. Den står som monument for 400 års landbrugsdrift, der prægede stedet fra reformationsårene omkring 1536 og indtil midten af 1900-tallet, hvor nedrivninger åbnede for trafik og torvedannelser. (Foto: L. Pedersen)

Fod på fortiden – Kalundborg i 6000 år

Lisbeth Pedersen

Fodrejse i historien

Kalundborg bys historie og nuværende grundplan er i høj grad præget af tidligere tiders landskabsformer: gamle kystskrænter, fjordens skiftende vandspejl og en nu tørlagt sø. Omkring 4000 f.Kr. gnavede stenalderhavet sig ind i Møllebakkedraget og Højbybanken og dannede stejle skrænter, som endnu ses nord for Kordilgade og ved Lundevej, f.eks. i Kalundborg Museums have. Ved flere af de forhistoriske strande, blandt andet under Klostersquare, er der fundet bearbejdet flint, som afslører menneskers gøren og laden ved havet. Siden har landhævning afsnøret mange af stenalderhavets laguner og lune vige til små søer og moser. Både kystskrænterne og vådområderne forstod middelalderens krigsherrer at udnytte til fæstningsanlæg og opbyggede Kalundborg til en af landets betydeligste borgbyer. Modsat har mennesker i nyere tid planeret terrænet med talrige nedrivninger og påfyldninger for at skabe plads til nybyggeri af store gårdanlæg, til trafikomlægninger og til rekreative arealer.

Denne artikel inviterer læserne med på en vandring til nogle af de steder i bybilledet, hvor der er spor af historiens gang. Strejfturen inddrager oplysninger fra historiske dokumenter og resultater af arkæologiske undersøgelser, som Kalundborg Museum har gennemført på Klostersquare og

i den middelalderlige Højby i årenes løb. Flere af de foregående artikler uddyber fortællingerne om Vestborgen, Vor Frue Kirke, Østslottet og byfæstningen. Disse fortællesteder gør historien konkret og kulturarven synlig. De kan også være øjenåbnere for, hvordan en by præsenterer sin kulturarv, så fortællerværdier ikke bare forsvinder i et flimmer af skilte, skraldespande, flaskecontainere, træer, buske og biler. De afspejler også betydningen af et museums arbejde med fortid, nutid og fremtid.

Klostersquare ved tærsklen til Kalundborgs middelalderlige Højby er udgangspunkt for historieturen (fig. 1). Til dette sted kom en lille gruppe fremmedartede mænd vandrende omkring 1239. De var brødre i franciskanerordenen, også kaldt gråbrødre efter den gråbrune farve på deres uldne kutter, som dengang var bøndernes hverdagstøj i Umbrien, Italien. De repræsenterede en ny religiøs bevægelse, der i 1200-årene udbredte sine kristne budskaber i Europa. I Kalundborg grundlagde ordenen et kloster ved indfaldsvejen til den lille by, hvorfra ordensbrødre gennem 300 år formidlede et europæisk, kirkeligt og kulturelt fællesskab på egnen. Men kongemagten opløste med Reformationen i 1536 middelalderkirkens organisationer til fordel for en protestantisk samfundsorden og indtog klosterbygningerne i Kalundborg til ladegård for slottet. I de følgende 400 år blev landbrugsdrift

et særkende for det sted, hvor Klostertorvet nu opfylder tidens behov for åbne byrum.

Om noget repræsenterer sporene efter stenalderbopladser, klosterliv og ladegårdsanlæg under torvets brolægning nogle lange, typiske forløb i historiens gang. De afspejler imidlertid også afgørende brud og forandringer på menneskers veje i tilværelsen. Det kan personificeres med Melchior Jensens livshistorie. Som klostrets sidste prior gennemlevede han ikke kun reformationsårenes tumult og nedbrydning af samfundsforhold og livsgrundlag.¹ Han kom som sognets første lutheranske præst til at følge opbygningen af Reformationens nye værdier og symboler på nærmeste hold som beskrevet af B.P. McGuire i foregående artikel.

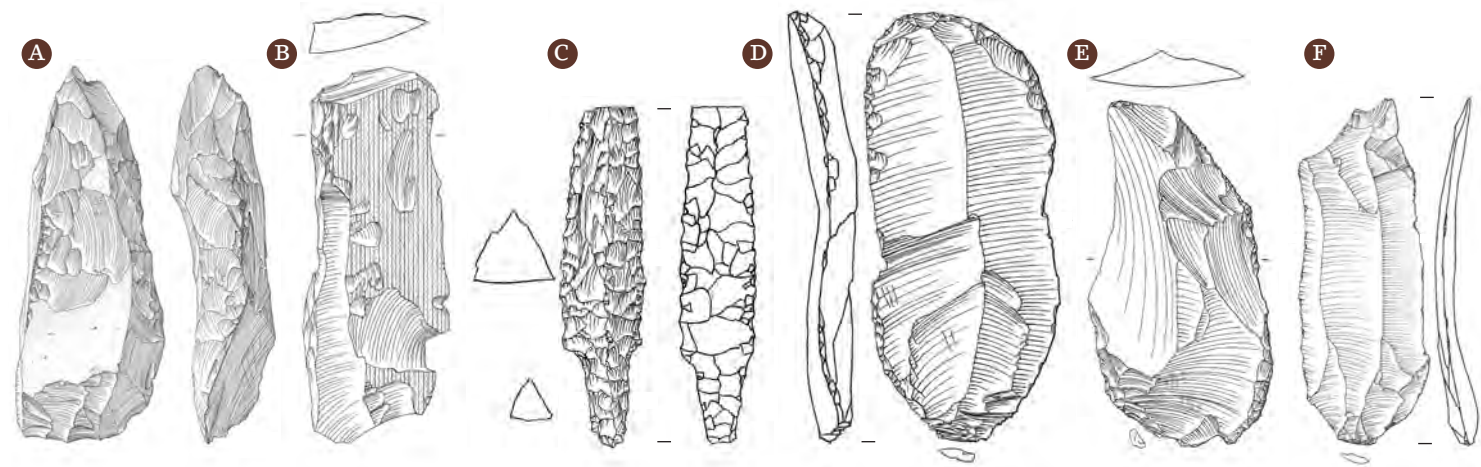

Fig. 2. Eksempler på oldsager, fundet under Klostertorvet: A: Forarbejde til en specialiseret kerneøkse (1:3) dateret til jæger-fisker-stenalderen, ca. 4000 f.Kr. B: Fragment af sleben flintøkse (2:3) C: Trekantpil (1:1) fra bondestenalderen, ca. 2500 f.Kr.

Stednavne fastholder fortællinger

Talrige oplysninger om Kalundborgs historie har i tidens løb fundet vej til arkivernes hylder og museernes samlinger.² Her overrasker levnene fra stenalderens bopladser nok de fleste.³ De knytter sig til bestemte træk i byens terræn og repræsenterer nogle typiske sider af egnens oldtidshistorie. Også klosteranlæggene er i tidens løb forsvundet fra det umiddelbart synlige bybillede. Fundene og informationerne fra museumsmagasiner og arkiver tegner til gengæld konturerne af en kirkeorden på Klostertorvet, der gennem tre århundreder afholdt gudstjenester og messer for egnens befolkning.⁴ Tilsvarende er avlsgårdskomplekserne nu stort set ryddet fra Jordens overflade. Tilbage står alene den velproportionerede, fredede hovedbygning

Fig. 3. Omtrentlig fordeling af vand og land omkring Kalundborg for ca. 6000 år siden sammenholdt med højdekurver for den nuværende terrænoverflade. Kysten lå ca. 2,5 m over nutidig havoverflade. I området omkring Klostertorvet er strandaflejringerne fra denne tid dækket af tykke opfyldningslag, som slører konturerne af et smalt stræde (turkis). Stenalderens bopladslevn på Klostertorvet og fiskegærder ved Vægtergangen er markeret med hhv. sort kryds og sorte skraveringer. Middelalderens monumenter, den femtårnede Vor Frue Kirke og franciskanerklostret, er angivet med rød streg. Nutidig kystlinje er stiplet.

til det firlængede gårdanlæg, der blev opført i perioden 1752 til ca. 1780.

Kun stednavnene omkring Klostertorvet fastholder i dag fortællingen om franciskanerordenens virke

i Kalundborg. Hovedbygningen til den seneste af avlsgårdene har siden 1907 heddet Kålund Kloster. Tilsvarende afspejler stednavnet Klostertorvet den fysiske placering af en organisation, hvorfra middelalderkirken forkyndte sine kristne budskaber og forestod sygepleje og lærdom. Trafikken passerer forbi på Klosterparkvej, mens fodgængere og motionister færdes i den næved liggende Klosterpark og hen over den udtørrede Munkesø.

Stenalderbopladser i bybilledet

Tre markante bakkedrag kendetegner terrænet i Kalundborg by. De blev skubbet op af sidste is-

tids vældige ismasser, der efterlod både det lange, øst-vest-orienterede bakkedrag, der er nutidens Sct. Olai- og Møllebakkeområder, og banken, der går under betegnelsen Højbyen. Bakkedragenes højeste punkter befinder sig henholdsvis 36 m og 14 m over fjordens havniveau.⁵ Ved istidens afslutning omkring 9500 f.Kr. synede bakkerne imidlertid kun af lidt i et landskab, hvor havoverfladen lå godt 50 m lavere end nu.⁶ Afsmeltningen af istidens kolossale ismasser førte i lange perioder til globale havstigninger, så befolkningerne ved kysterne jævnlige måtte se deres bopladser blive oversvømmet og derfor måtte flytte til nye steder i terrænet.⁷ Omkring 4000 f.Kr., dvs. på den tid, hvor landbrug kom til egnen,⁸ nåede havet omkring Kalundborg en højeste vandstand på omkring 2,5 m over nutidens vandspejl og dækkede dermed dele af Kalundborgs nuværende byområde.⁹ Stenalderbefolkningerne lagde bopladserne over denne kote på tørt terræn omkring foden af Sct. Olai- og Møllebakkedragene. Bopladser, som befolkningerne havde benyttet i de ældre perioder af stenalderen, var til gengæld opslugt af havet og må i dag opsøges dybt under byens asfalt og på bunden af fjorden.¹⁰

Franciskanerklostret, der blev bygget ved den sydlige fod af Sct. Olai-bakken, kom til at ligge på kulturlag, som stenalderens befolkninger havde efterladt godt 4000 år forinden. Det drejer sig om redskaber af flint, affald fra flinthugning og måltidsrester.¹¹ Der er tale om de hidtil ældste spor, vi har af menneskers ophold i det område, som nu er dækket af Kalundborgs bycentrum (fig. 2). Nogle af oldsagerne har mælkehvid overflade, som viser, at de har været i kontakt med havvand i lang tid.

En analyse af de oprindelige terrænforhold, fra før byaflejring og vej anlæg jævnedes landskabets konturer, viser da også, at området har ligget lige ved datidens kyst ud mod et smalt stræde, hvor det har været godt at fiske. Rester af stenalderens karakteristiske fiskeanlæg, der var bygget af lange, lige hasselkæppe, kan arkæologerne da også fra tid til anden tage i (nærmere) øjesyn, når anlægsarbejdere graver i stenalderhavets dyndlag under byens asfalt, som f.eks. da boligkomplekset Vægtergangen blev bygget på hjørnet af Skibbrogade og Bredgade (fig. 3).¹²

Middelalderens fæstningsterræn

Siden stenalderen har landhævning, strandvoldsdannelser og i særdeleshed mennesker sat deres præg på terrænet omkring Klostertorvet og Højbyen. De stejle havskrænter fra stenalderen, de sumpede lavninger rundt om Højbybanken og det rolige vand bag Gisseløres strandvolde inddrog middelalderens købmænd og krigsherrer i havne- og forsvarsmæssigt øjemed og udviklede Kalundborg til en af landets stærkeste borgbyer. Historiske kilder beretter, at Esbern Snare grundlagde byens forsvarsanlæg, og de arkæologiske kilder viser, at det drejede sig om borganlægget på det lave vestlige næs af Højbybanken. Tilsyneladende blev også de højere dele af bybanken forskanset, for der er påvist systemer af forsvarsgrave og spor af træpalisader ved Højbyens nordvestlige hjørne, ved J. Hagemann-Petersens Alle nr. 3 og under det østlige torv i Højbyen.¹³ Alderen på disse forsvarsanlæg er ikke præcist fastlagt. Men de er flere steder dækket af 1300-tallets borgbyggerier og kan dermed høre til de ældste faser i Kalundborgs befæstning. Arkæolo-

giske undersøgelser har her påvist bebyggelsesspor, der rækker tilbage i hvert fald til ca. år 1200.¹⁴ Så Kalundborgs middelalderlige Højby har formentlig udviklet sig fra ca. 1200 bag forsvarsgrøfter og træpalisader og er måske ligefrem anlagt efter bestemte moduler.¹⁵ I nord var både by og borg beskyttet af sø- og sumpområder. Det er de arealer, der efter opfyld af store mængder byaffald og fyldjord, nu anvendes til skoler, parkeringspladser og boldbaner. I syd lå byen ud mod en lille vig i læ af den lange odde Gisseløre, som krummer ind mod land og afgrænser et område med stille vand. For datidens lavtstikkende handels- og krigsskibe dannede det en af Danmarks bedste naturhavne (fig. 4).

Fig. 4. Udsnit af kort over Kalundborg by og marker, 1762. Kalundborg var i sin oprindelse tæt knyttet til den gunstige naturhavn, som fandtes på læ side af Gisseløretangen. Da kortet blev tegnet, var havnen flyttet til dybere vand længere mod øst. Middelalderbyen lå endnu i ruiner efter svenske krigstroppers hærgen 100 år før: Slottet ses som en grusbunke i den østlige del af Højbyen (1). Vestborgen var skjult under marker lige vest for kirken (2). Nord for Højbyen lå Munkesøen (3), og den nyopførte hovedbygning til det firlængede ladegårdsanlæg (4) var bygget hen over ruinerne af klostret. Mod øst var der opstået en ny bydel omkring Kordilgade (5). Signaturerne for vindmøller (6) giver forklaring på, hvorfor bakkedraget oven for byen hedder Møllebakken. Den lange odde, Gisseløre (7). Kalundborg Museum, inv.nr. 146. (Foto: M. Lunau, Bevaringscenter Næstved)

Saxo betegnede omkring år 1200 denne vig som Hærvig og som samlingssted, når den sjællandske krigsflåde blev kaldt sammen.¹⁶ Placeringen var ideel for krigsfartøjer såvel som for handelsskibe (fig. 5), fordi havnen lå ud til samtidens vigtigste sejlroute mellem Kattegat og Østersøen.¹⁷

Vækst i handel og søfart i 1200-årenes første årtier betød, at byerne i Danmark voksede både i betydning og antal. Af byerne på Sjælland var Kalundborg i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1240 indskrevet som den tredjestørste skatteyder til kongen, kun overgået af Roskilde og Næstved.¹⁸

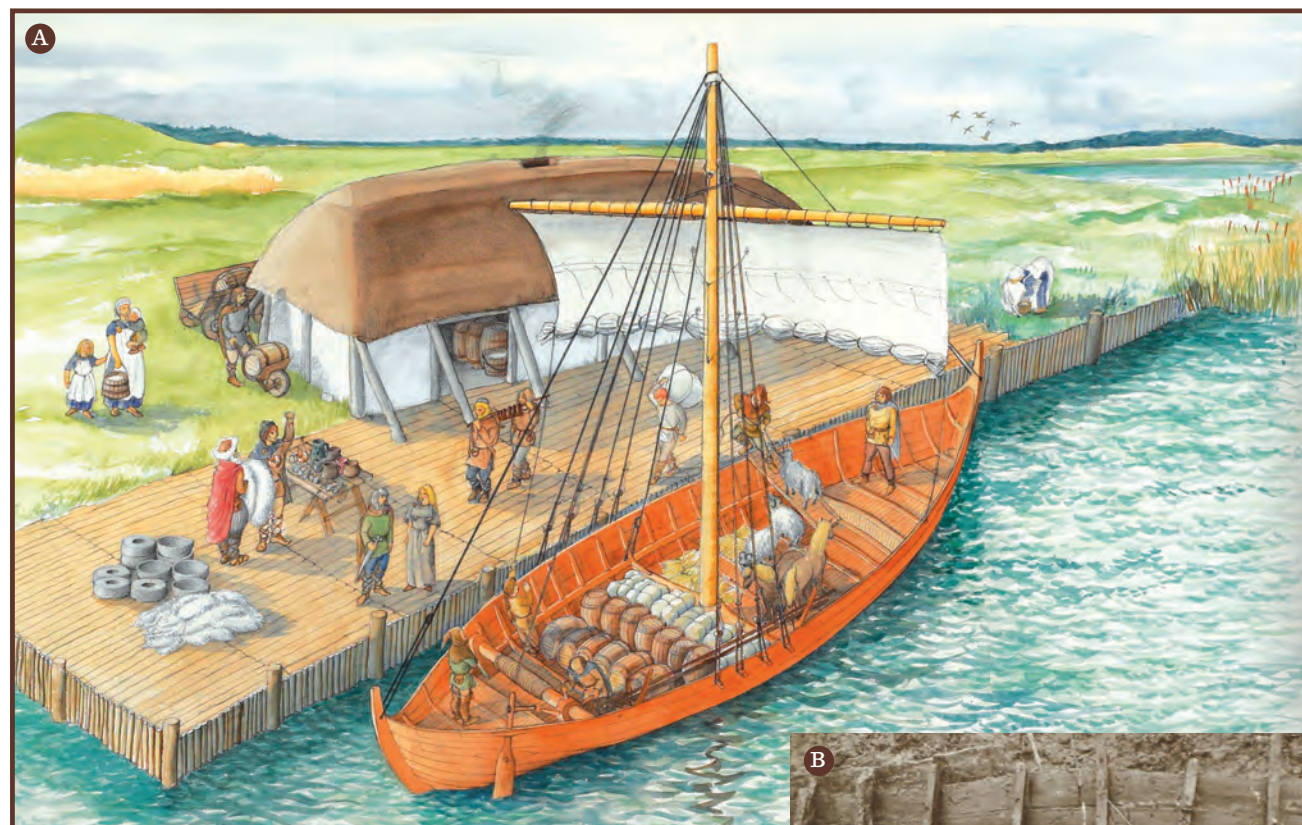

Fig. 5. Ellingåskibet. Det er fundet ved Elling Ås udløb nord for Frederikshavn. Skibet er bygget i 1163 og repræsenterer de lavtstikkende, klinkbyggede fartøjer, som fragtede varer rundt i de danske farvande, og som med al sandsynlighed også har søgt havn og handel i Kalundborg på Esbern Snares og hans efterkommeres tid. Skibet er udstillet på Bangsbo Museum, der viser rekonstruktionstegningen af fartøjet under omladning (A). (Tegning: Margrethe P. Jensen). Udsnit under udgravning, 1922 (B). (Foto: Nationalmuseet)

Fig. 6. Stenalderskrænt og bybefæstning, set fra Hærvigs-gade, 2013. Højt hævet over skilteskov og flaskecontainere ses fundamenter til et flankeringstårn i 1300-tallets befæstning af Højbyen. Her står også et af byens mange stenhuse fra middelalderen (til højre) og bagved rejser den femtårnede kirke sig på bankens højeste punkt. Trappen fører ned over stenalderskrænten. (Foto: L. Pedersen)

København var nummer fire. Det gode skattegrundlag afspejler en økonomisk vækst, som formentlig har gjort sit til, at Esbern Snares datter Ingeborg og svigersøn Peder Strangesen træder frem som velstående borgherrer på Kalundborg-egnen i 1200-årenes første halvdel.¹⁹ De havde format til at bygge borgen i Kalundborg om til et stormandskastel i datidens nye byggematerialer, store, røde mursten, og har formentlig også stået bag opførelsen af den arkitektonisk særegne femtårnede kirke. Læs mere i L.M. Sass Jensen & E. Roesdahls samt H. Johannsens artikler i nærværende jubilæumspublikation.

I de følgende århundreder kom rødbrændte mursten til at præge bybilledet i Kalundborg. På Højby-bankens østlige del blev en ny borg føjet til befæstningen i 1300-årene, og byen blev forskanset bag 8 m høje rødstensmure og svære fæstningstårne langs kanten af banken. Denne rejste sig ydermere sine steder med 10 m høje skrænter op fra flade strandenge og fjorden mod syd (fig. 6).

Fig. 7. Vestborgen, 2007. A: Ruiner af Ingeborg Snaredatter og Peter Strangesens stormandsbolig set fra vest. Fundamenterne til deres fornemme hovedbygning på borgen var på daværende tidspunkt delvist skjult af træer og buske, hvis rødder ødelagde murværkerne. På kanten af Højby-banken ligger Lindegården med Kalundborg Museum, og

bagved tårner borgherrens kirke sig op. (Foto: K.B. Vesth, Kulturstyrelsen). B: Anstødssten i porten på Kalundborg Museum har former og dimensioner som søjleskafter, der er udgravet på Vestborgen. Anstødsstenene kan være hentet som genbrugsbyggemateriale på det gamle borgterræn. (Foto: L. Pedersen)

På de lavere dele af banken ud mod søen blev bymuren anlagt på funderingspæle af træ og fundamenter af marksten, og søens vandspejl blev hævet ved hjælp af stigbord.²⁰ Systemer af vandfyldte forsvarsgrave omsluttede derved både by og begge borge og befæstede Kalundborg i en grad, så den i lange perioder var svær at indtage.

De sidste store ændringer i byens forsvarsværker fandt sted i begyndelsen af 1500-årene. Østborgen blev da udvidet mod nord på opfyldningslag ud mod klostret, læs mere herom i V. Ettings artikel i denne bog. Den gamle borg i vest blev til gengæld revet ned og forsvandt fra den kollektive historiske hukommelse, for at blive genfundet og atter indskrevet i historien i 1907 (fig. 7).²¹

Rundtur blandt middelalderens befæstninger

Under krigen fra 1658 til 1660 ødelagde svenske besættelsestropper Kalundborg Slot og byens befæstning. Tomterne blev stort set jævnet med jorden i de følgende århundreder (fig. 4). Der skal imidlertid ikke graves dybt omkring bybanken, før spor af forsvarsanlæg dukker op. For eksempel har arkæologer ved foden af banken langs Lundevej gravet ned i en mere end 2 m dyb voldgrav. Den var fyldt med brokker af store, røde middelalderteglsten, der kan stamme fra nedbrydninger af bymuren i 1600- og 1700-årene.²² Almindelige 'bygænger' kan også, og uden brug af gravemaskiner, tage elementer fra byens 400 års borghistorie i øjesyn inden for et cirkelslag på kun ca. 200 m omkring Kalundborgs særprægede femtårnede kirke.

Fig. 8. Kulturhistoriske fortællesteder. Kalundborg Museum har siden grundlæggelsen hørt hjemme på den store købmansgård, Lindegården (rødt trekantet flag). Klostertorvet med spor fra stenalboplader, klosterliv og ladegård (1). Ruiner af Vestborgen (2). Den femtårnede Vor Frue Kirke (3). Fundament til flankeringstårn i bymuren (4). Stenalderhavets kystskrænter (5, 6). Bymur (7). Markering af bymur i fortov ud for J. Hagemann-Petersens Alle nr. 3 (8). Grusstier og hækbeplantninger angiver udvidelser af slottets fæstningsværker fra begyndelsen af 1500-årene (9). Placering af Kalundborg Slot (10). Tørlagt Munkesø, vådområde, der beskyttede borg og bybefæstning (11). Hærvig, nu Houget, naturhavn bag Gisseløre (12). Middelalderens adgangsvej til by, slot og borg er stiplede i rød streg. Omtrentlige forløb af voldgrave er markeret med blå streg. (Luftfoto fra o. 1936, Kalundborg Museum, uden nr.)

Turen kan begynde ved Klostertorvet på tærsklen til den middelalderlige Højby (fig. 8.1), hvor spor af byens ældste borge kan opsøges i en lille bypark lige vest for Højbybanken (fig. 8.2). Den femtårnede Vor Frue Kirke fra 1200-årenes begyndelse ligger på Højbyens højeste punkt (fig. 8.3). Syd for kirken kan fundamentet til et tårn i bymuren opsøges (fig. 8.4). Byens forsvarsmæssige forudsætninger kan iagttages ved foden af stenalderhavets stejle kystskrænter langs Lundevej (fig. 8.5), der omtrent aftegner forløbet af den voldgrav, som beskyttede byfæstningen mod syd (jf. V. Ettings artikel i nærværende skrift, fig. 1 og 5). Skrænterne kan også forceres ved at bestige 95 trin på Møllebakketrappen fra Kordilgade (fig. 8.6) og opdages i haveanlæg

i baggårde på nordsiden af Kordilgade, f.eks. nr. 53. Rester af bymuren er frilagt i Højbyens nordvestlige hjørne (fig. 8.7). Markeringer af bymuren findes i fortovsbelægninger i Højbyens østlige del (fig. 8.8) og ved grusstier og ruiner langs Volden (fig. 8.9). Her angiver hækbeplantningen lige syd for Klostertorvet voldgravens placering, og dermed

Fig. 9. Klostermarkering, 2013. Rustbrune sten i granitbelægningen på Klostertorvet aftegner delvist omridset af franciskanerklostrets kirke. Billedet viser den buede apsis, hvor højalteret har stået. Hække og træer markerer det omtrentlige omrids af klostrets indre gård. I baggrunden ses biblioteksbygningen, hvis opførelse i 1961 resulterede i, at franciskanerklostrets fysiske rammer omsider kom for dagens lys. Til venstre ligger den monumentale hovedbygning til gårdanlægget, der blev opført på klostergrunden i 1700-årenes anden halvdel. (Foto: L. Pedersen)

hvor tæt kongemagten byggede på franciskanerklostrets matrikel og middelalderkirkens domæner under de turbulente reformationsår i 1500-årenes første årtier. Det fuldt udbyggede slotsanlæg (fig. 8.10) lå mindre end 100 m fra klosterkirken, og den kongelige påtrængenhed blev fuldkommen i 1532, da slotsfogeden jog brødrene ud af klostret.²³ Franciskanerordenen og hele dens kirkelige bagland stod da endegyldigt for fald med den kongelige erklæring i 1536, som stadfæstede den lutherske reformation og statens funktioner på det kirkelige område.²⁴ Franciskanere havde da virket i Kalundborg i tre århundreder. Fordrivelsen fra Kalundborg har været så effektiv, at sporene efter deres tilstedeværelse rent fysisk nu kun kan aflæses i nogle små, rustbrune sten i Klostertorvets granitstensbelægninger, der delvist markerer omridset af klosterkirken (fig. 9).

Franciskanere, velyndere og banemænd

Ser man på gråbrødrenes bagland og deres velynderes netværk og slægtskabsforbindelser i Danmark, så trådte franciskanerordenens pionerer næppe tilfældigt ind i Kalundborgs historie. De kom vandrende ad de spinkle vejspor, som langs Møllebakkekammene førte hen til porten af den lille befæstede by med borg og havn. På lang afstand har de kunnet se den særprægede, røde teglstenskirke bag byens palisader, og længere mod vest har også borgens røde hovedbygning kunnet skimtes. Her residerede borgfruen, Ingeborg (død 1267), og hendes mand, Peter Strangesen (død senest 1241). Hun var datter af Esbern Snare (død 1204) og dermed slægtning til gråbrødrenes velynder, den rige fru Ingerd (død mellem 1257 og 1259), der havde

stillet en grund til rådighed, for at franciskanerordenen kunne opbygge en ny afdeling i organisationen ved den driftige by.²⁵ Byggegrunden for det kommende tiggerkloster lå bekvemt ved indfaldsvejen til den velstillede havneby. Øst for grunden bugtede fjordkysten og brede strandenge sig ind under den nuværende Møllebakke. Mod syd fik brødrene udsigt til byens huse, kirke og borg.

Ingeborg og Ingerd tilhørte en slægt, som eftertiden kalder for Hviderne. De to damer havde stærke familiemæssige bånd til både den politiske og gejstlige elite i landet, og begge var jordbesiddere i større skala.^{26, 27} Brødrenes mæcen, Ingerd, har næppe sponsoreret et tiggerkloster, som var afhængig af økonomiske tilskud fra lokalbefolkningen, uden opbakning fra sine slægtninge på borgen. Hun viste samtiden sit religiøse og sociale sindelag ved at sponsorere ikke færre end fire franciskanerklostre på Sjælland i perioden fra 1237 til 1240. Først støttede hun ordenen ved at oprette et kloster i Roskilde i 1237, hvor gråbrødre fik stillet en grundmuret gård til rådighed. Så støttede hun et kloster i København i 1238, dernæst det omtalte i Kalundborg, for så omkring 1240 at give franciskanerordenen et hus som startkapital i Næstved. Som sponsor for disse tiggerklostre gav hun velbeliggende grunde, eventuelt et hus og startkapital til byggerierne. Derefter måtte brødrene selv skaffe midler til anlæg og drift ved at tigge, samle almisser og give opbyggelige gudstjenester. I 1256 begyndte hun arbejdet med at stifte sit sidste kloster i Roskilde. Det var for clarisserne, der var en søsterorganisation til franciskanerne.²⁸ Ingerd, der i øvrigt i 1245 var blevet gift med den tyske greve Konrad af Regenstein ved Halber-

Fig. 10. Ingerd, grevinde af Regensteins, segl. Som betydningsfuldt medlem af datidens aristokrati satte Ingerd sine spor i juridiske dokumenter. Hun brugte dette segl med symboler for borg (tårne) med voldgrave (bølger) i forbindelse med arvesager i 1256-57. Teksten lyder: *"Yngard, filia domini Jacobi Sunonis, relictæ Conradi, comitis de Reginsten [SIGIL] LVM DOMUNE [ING...COMITISSE..]"* (efter Kræmmer 2012; Thisen og Petersen 1977). I B.P. McGuires oversættelse: "Ingerd, datter af herre Jacob Sunesen, enke af Konrad, greve af Regenstein. Segl af fru Ingerd grevinde".

stadt i Harzenbjergene, viste med sine klosterdonationer ikke alene stort kendskab til datidens nyeste europæiske strømninger, men også sin kapacitet til at følge op på interesserne (fig. 10). Ved sin død blev hun begravet hos franciskanerbrødrene i Roskilde.²⁹

Med sine donationer til franciskanerordenen og senere også til clarisserne støttede Ingerd et modefænomen, der bredte sig over 1200-tallets Europa så hurtigt, som tilhængerne kunne gå og vinde opbak-

ning. Ordenen var stiftet i 1209 af Frans af Assisi, der efter en alvorlig sygdom havde besluttet sig for at leve i absolut fattigdom og udbrede Jesu evangelium. Frans' kald var, at han og de mænd, der sluttede sig til ham, skulle leve som Jesu disciple, vandre fra by til by for at missionere, hjælpe de fattige, pleje de syge og stifte fred. De skulle leve uden personlige ejendele og tjene til livets underhold ved deres hænders arbejde og ved at tigge. Paven godkendte ordenen allerede i 1210, og kun to år efter stiftede Clara, Frans' bysbarn, så en tilsvarende organisation for kvinder kaldet clarisserordenen (fig. 11-12). Frans døde i 1226 og blev kåret til helgen allerede i 1228. I 1232, kun fire år efter, nåede ordensbrødre så Ribe, hvor de oprettede det første franciskanerkloster på dansk grund. Herefter gik det stærkt. I perioden 1232-1243 blev der i Danmark (Slesvig og Skåne inklusive) oprettet 12 klostre for denne orden, stort set ét hvert år. I 1200-årenes anden halvdel blev der oprettet yderligere seks klostre i Norden, oftest ved byer, hvor tidens anden store tiggerorden, dominikanerne, ikke allerede havde vundet terræn. Krige, pest og nød satte i 1300-årene en stopper for den almene gavmildhed over for tiggermunke, og der blev kun grundlagt få klostre i de følgende århundreder.³⁰ I 1528 satte den lutherske reformation et stormløb ind mod franciskanerordenen på dansk grund, og alle klostre fik en hård medfart.³¹

Ingerds donationer til både franciskanerne og clarisserne eksemplificerer, hvordan de toneangivende og privilegerede kredse i 1200-årene støttede den nye religiøse bevægelse. Sponsorvirksomheden støttede et broderskab, der havde opdelt missionsmarken i provinser. Den nordiske, der hed

Fig. 11. Franciskanerklostret i Assisi, ordenens hovedsæde, 2011. Hvert år besøger myriader af pilgrimme og turister det hellige sted og de mange kunstske. Byen Assisi undgik større ødelæggelser under anden verdenskrig på grund af sin religiøse og kulturelle betydning for alle kæmpende parter. (Foto: L. Pedersen)

Fig. 12. Clarisserklostret i Assisi, 2011. Clarissersøstre i Assisi efterlever stadig Frans' tanker om at prioritere gudstjenesten frem for ydre aktiviteter og lever afsondret fra den øvrige verden bag klostrets mure. (Foto: L. Pedersen)

Dacia, var igen opdelt i mindre kredse, kustodier, og lederne herfra mødtes en gang om året med klosterforstanderne for at foretage udnævnelser, træffe beslutninger om fælles anliggender og støtte brødre, som blev sendt ud for at opdyrke nye missionsmarker. Uenighed om Frans' princip med at leve i fattigdom skabte dog også mange konflikter inden for organisationen. Heller ikke klostret i Kalundborg fulgte forskrifterne om fattigdom så nøje, læs mere herom i B.P. McGuires artikel her i Kalundborg Museums jubilæumsskrift. Det blev re-formeret i 1517 og solgte sine gårde og enge i Tømmerup, i Bregninge og på Ubberup Mark. Køberen var ingen ringere end kongen, Christian II.³²

Brødrenes bolig

– konturerne af klostret i Kalundborg

Der gik med andre ord kun 29 år, fra ordenen blev godkendt af paven, og til franciskanerbrødre lagde grundstenen til et kloster i Kalundborg. Det blev med tiden udbygget til et markant firefløjet anlæg, men selv om brødrene og klostret gennem tre århundreder havde fungeret som en integreret del af byens og borgernes liv, så har eftertidens kendskab til dets fysiske forhold været stærkt begrænset indtil 1948. Nogle få gavebreve og optegnelser, som ordenshistorikeren Peder Olsen skrev omkring 1532, viste, at der havde været et gråbrødre kloster i byen. I 1788 kunne præsten Peder Paludan så notere, at der året før var fundet en halv snes benrade dybt i jorden, da der blev opført en lade til Ladegården på det sted, hvor han antog klostret havde ligget.³³ Fund af menneskeskeletter på dette område har da også siden flere gange påkaldt sig opmærksomhed. Alligevel forblev de fysiske spor af klosterbyg-

Fig. 13. Skeletter under Kaalund Kloster, tidligere kaldet Kalundborg Slots Ladegård, 1914. Gravene på franciskanerklostrets grund har ligget tæt inde i kirken og ude på kirkegården. Fotoet afslører, at kranier og lårbensknogler fra klostergrunden ligefrem blev samlet i dynger på ladegården. (Foto: Nationalmuseet)

Fig. 14. Kirkemur under Klosterparkvej, 1948. Kloakarbedere frilagde murrester til en kirkebygning i tre skifters højde, som stod solidt på et fundament af kampesten, og stedfæstede omsider gråbrødre klostrets placering i Kalundborg. Kirkens nordmur ses i forgrunden, bagved står et murforløb til den indre korsgang (se fig. 15.1-2). (Foto: Stadsbygmesteren i Kalundborg)

ningerne skjulte (fig. 13). I 1948 gav kloakarbejde i Klosterparkvej så omsider syn for tegn i form af murrester fra klosterkirken (fig. 14). De blev undersøgt arkæologisk i 1961, da der skulle bygges et bibliotek på tomten af Ladegårdens avlsbygninger. Disse resultater tegner sammen med arkæologiske iagttagelser fra senere anlægsarbejder konturerne af det firlængede anlæg, som gråbrødrene blev jaget ud af i 1532 (fig. 15).³⁴

Klostrets afgrænsning

Franciskanerklostrets grund har været tydeligt markeret, formentlig af en solid mur, der afgrænsede klostrets enemærker med bygninger, kirkegård, haver m.m. Hovedparcellen kan have dækket hen ved 35.000 m², hvis grøfterne, der er påvist henholdsvis i Klosterparken ca. 100 m nord for klosterkirken og i stenrækken, der er registreret på en 30 m lang strækning i Sct. Olagade, udgør fundamenterne til grundens nordlige og østlige mure.³⁵ Mod vest lå grunden ned til bredden af Munkesøen, der i øvrigt dannede et bekvemt spildevandsbassin for afløb fra køkken og spisesal i klostrets nordfløj.³⁶ Mod syd lå klosterbygningerne mindre end 100 m fra voldgravene, der omgav slottets og byens befæstninger (fig. 16).

Kirkegården

Det blev populært at blive begravet inde i klostrets kirke, men mange fandt også det sidste hvilested på kirkegården.³⁷ I 2006, da Klostertorvet blev anlagt, stod Kalundborg Museums arkæologer og byens borgere derfor ansigt til ansigt med repræsentanter for middelalderens indbyggere i Kalundborg. En grav rummede de jordiske rester af

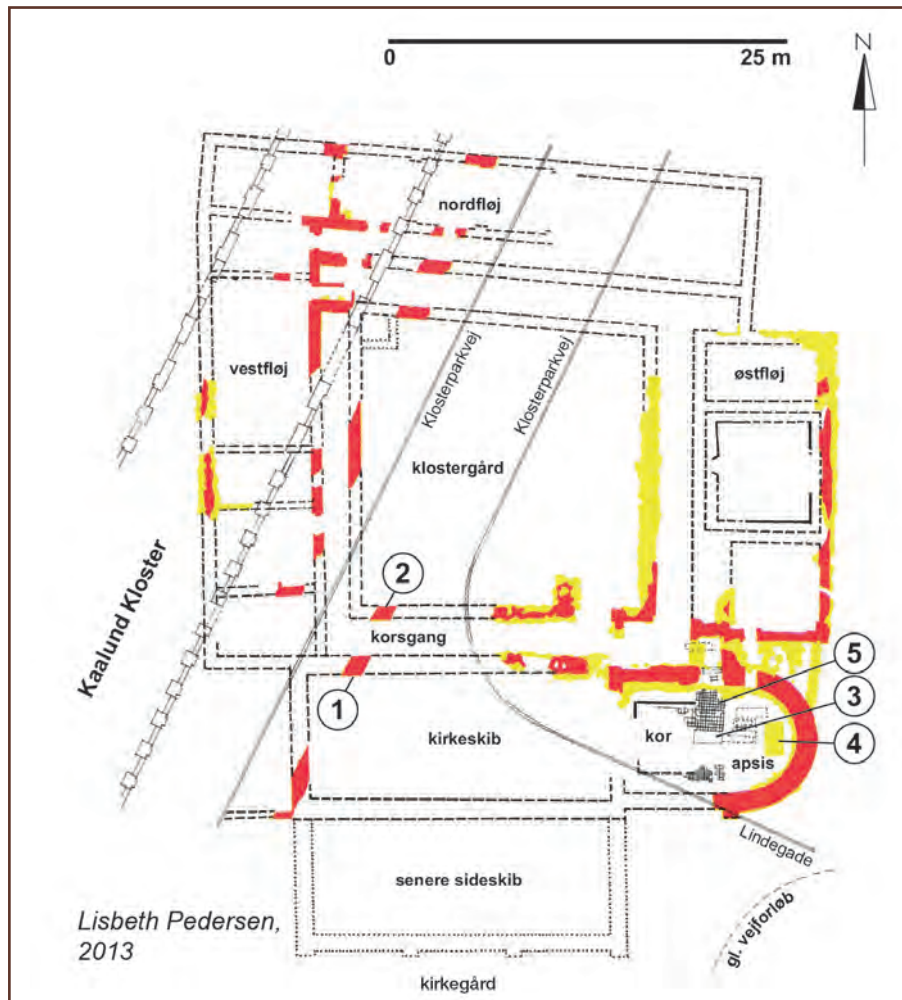
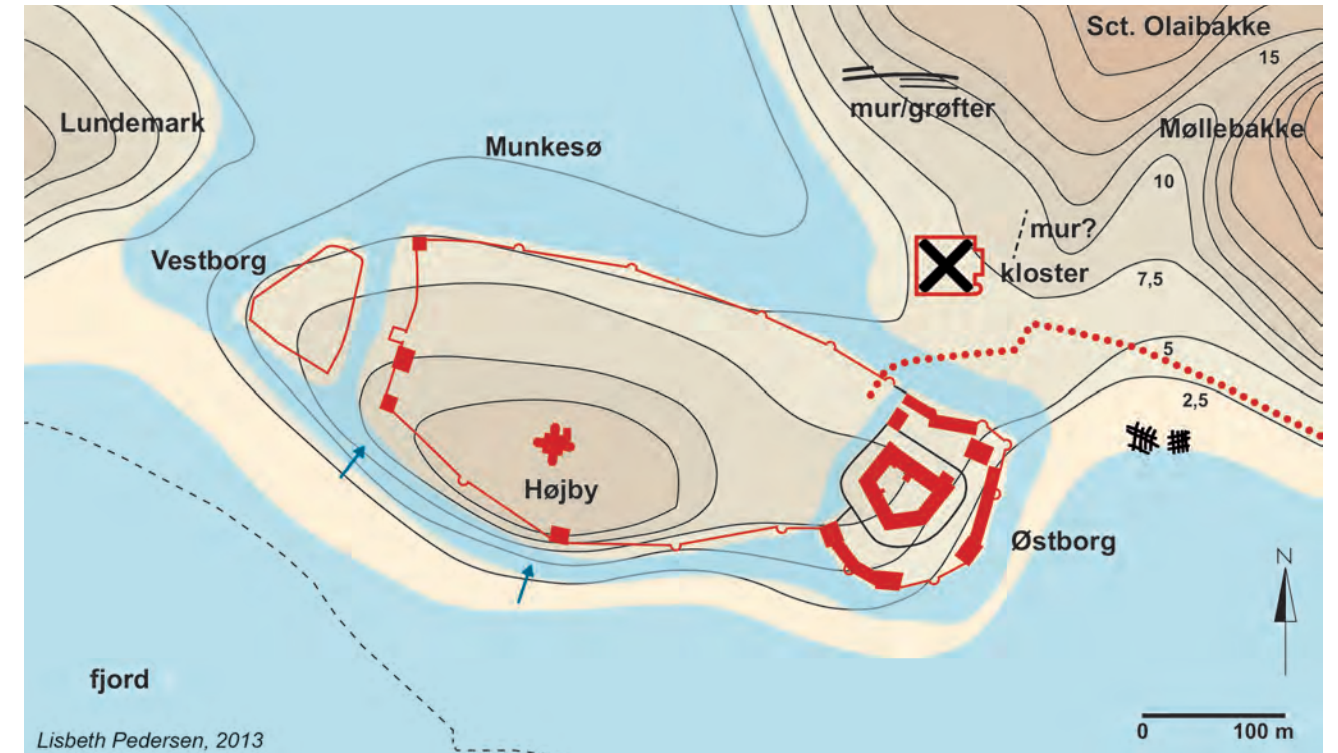

Fig. 15. Grundplan over gråbrødreklostret i Kalundborg. Den er tegnet på basis af bygningsrester, der er dokumenteret i forbindelse med anlægsarbejder og arkæologiske udgravninger: Murforløb, kirkens nordvæg (1). Mur i indre korsgang (2). Grav med tohåndssværd (3). Fundament til alter (4). Gulv af teglstensfliser (5). Rød signatur markerer murrester, gul angiver spor af fundamenter. (Efter Pedersen m.fl. 1999)

en 25-50-årig mand. Kraftige muskelspor på højre overarmsknogle afslørede, at han havde været arbejdsvant. Tilværelsen havde sat sine tydelige spor i de slidte tænder, og fremskreden gigt prægede rygsojlen. I en anden grav lå en 20-40-årig kvinde, hvis bækkenparti rummede knogler fra et ufødt foster (fig. 17).³⁸ De fornemmeste gravsteder lå inde

i kirken. Her har især en kistegrav i kirkens midterakse, lige foran højalteret, påkaldt sig opmærksomhed, jf. fig. 15.3. Afdøde havde ved sin side et tohåndssværd i træskede (fig. 18). Et tilsvarende sværd kendes fra den indre klostergård. Begge er dateret til årene mellem 1450 og 1530, så klostret må have fortsat funktionerne på det oprindelige

sted, også selv om kong Valdemar Atterdag i 1361 havde fået pavens tilladelse til at fjerne klostret, så eventuelle fjender ikke kunne bruge dets mure som skanser og herfra beskyde slot og by.

Klosterbygningerne

Gråbrødrene udbyggede klostret etapevist, i takt med at de kunne skaffe kapital. Man gik frem efter den gængse model, og resultatet blev med tiden et monumentalt bygningskompleks med fire længer og hvælvede såkaldte korsgange, der lukkede sig omkring en indre, kvadratisk gård (fig. 15). Første del af byggeriet omfattede opførelse af kor med

Fig. 16. Fodturens arkæologiske elementer. Stenalderhavets synlige skrænter i Højbyen er vist med blå pile. Placeringer af stenalderboplader og fiskegærder er vist med hhv. sort kryds og skravering. Den fuldt udbyggede bybefæstning med borgen i vest og slottet i øst, den femtårnede kirke samt klostret uden for byporten er tegnet i rødt. Mulige afgrænsninger af dets domæne er skitseret i sort. Adgangsvej til borgbyen er stipleet.

halvcirkulær apsis til højalteret, så brødrene kunne afholde gudstjenester, samt en lille fløj mod øst for at få tag over hovedet. De kan have boet i et lille hus, der stod på grunden, da de ankom, for fundamenter til et stenhus ligger delvist under klostrets østlige beboelsesfløj. Klosterbygningerne blev rejst

Fig. 17. Grave på klosterkirkegården, 2006. Nederst kvinde med ufødt barn. (Foto: M. Pavon, Kalundborg Museum)

på fundamenter af marksten og bygget i kassemur, dvs. en skal af røde teglsten, som blev fyldt op med teglbrokker, marksten og mørtel. Rester af puds afslører, at rummene var kalkede indvendig. Vinduerne var tillige smigede, så vindueskanterne mødtes i stumpe vinkler ind mod rummene og forøgede lysindfaldet (fig. 19).

Højalteret (fig. 15.4) stod på et fundament af munkesten midt i den hvælvede, halvcirkelformede apsis. Gulvet var lagt af munkesten og teglfliser i fem forskellige typer, der spillede fra røde og let flammede rødbrændte til rent gule nuancer (fig. 15.5). Mange af fliserne lå ved udgravningerne i 1961 i et oprindeligt leje langs korets nordvæg og tegnede omridset af fodremme til de korstole, som havde stået langs væggene. Der synes at have været 5-6 stolestader i hver side svarende til de 10-12 brødre, som udgjorde klostrets primære stab.³⁹ Deres mødesal og soverum lå i en beboelsesfløj mod øst, bekvemt nær kor og højalter.⁴⁰

Der opstod tilsyneladende et byggestop, efter at kor og apsis var kommet under tag, og før kirkeskibet, hvor menigheden skulle opholde sig under brødrenes messer og prædikener, blev føjet til korets vestlige gavl. Brune sten i Klostertorvets granitbelægning aftegner delvist denne kirkebygning, der formentlig stod færdig til den store klosterindvielse, som Roskildebispen foretog i 1279.⁴¹ Klostret var da for første gang vært ved ordenens årlige provincialkapitel, hvor ledere og klosterforstandere fra provinsen Dacia samledes. Folk er sikkert strømmet til byen for at aflægge skriftemål og få del i aflad og syndsforladelse, som paven havde bevilget til lejligheden. Der

blev holdt provincialkapitler i Kalundborg igen i 1323, 1359, 1379, 1413 og 1524. Hver gang må de mange fremmede have sat deres præg på den lille by.⁴² Spisesalen, også kaldet refektoriet, har formentlig været indrettet i den smalle nordfløj, mens lægbrødrene og andre tjenende ånder boede i længen mod vest. Der er ikke bevaret udstyr fra klostret, som over tid ganske givet fik samlet et omfattende inventar og talrige rekvisitter. Det blev tilsyneladende en succesrig religiøs institution på Kalundborgegnen, for kirkeskibet fik tilføjet et ekstra rum i syd.⁴³ Hvornår det store anlæg har stået færdigt, vides ikke. De hidtil undersøgte bygningsrester afslører, at franciskanerne i Kalundborg udviklede sig, i takt med at ordenen fjernede sig fra fattigdomsidealet. De fik med tiden opført et anseeligt klosteranlæg, som i størrelse kunne måle sig med Højbyens kirke og stenhuse og fremstå betydeligt mere storladent end de almindelige købmandsgårde, som lå langs Kordilgade i Kalundborgs østlige bydel (fig. 4).

Brødrenes hovedmission var som nævnt at udbrede evangeliet til befolkningen, og de opnåede i almindelighed stor anerkendelse blandt almuen på landet og i byerne, fordi de stod for socialt arbejde og sygepleje blandt befolkningen.⁴⁴ At Kalundborg er et af de steder i Danmark, hvor der i dag vokser flest middelalderlige kulturplanter, har formentlig rod i den lægeurte- og gartnerkultur, som franciskanerbrødre praktiserede i klostret gennem århundreder (fig. 20).⁴⁵

Reformationskampen, som rasede i Danmark fra midten af 1520'erne, medførte, at konge-

Fig. 18. Grav foran højalteret, 1961. Et tohåndssværd ved ligets højre side er dateret til 1450-1530. (Foto: Nationalmuseet)

Fig. 19. Nedstyrtet bygningsdel fra klosterkirken, 2006. Denne del af en vinduesniche gav detaljeindtryk af bygningens arkitektur. (Foto: M. Pavon, Kalundborg Museum)

magten efterhånden konfiskerede middelalderkirkens og klostrenes ejendomme og formuer. Allerede i 1532 havde lensmanden på Kalundborg Slot tvunget sin slotsfoged til at drive brødrene ud af klostret og flyttede derefter slottets ladegård, der lå et par kilometer nord for byen, til klostrets domæner lige ved slottet.⁴⁶ I 1537 blev alle raske og due-lige gråbrødre forvist fra Danmark.⁴⁷ Nogle gik dog over til den nye lutherske forkyndelse og kirkeorden, således Kalundborgklostrets sidste prior, Melchior Jensen, der som nævnt indledningsvist blev byens første lutheranske præst. Han kom derved på nærmeste hold til at følge den verdsliggørelse, som ladegården havde ført til klostergrunden. Tilsvarende fulgte også den afsatte kong Christian II klostrets nye funktioner fra sin husarrest på Kalundborg Slot i sine sidste 10 leveår fra 1549 til 1559.

Ladegårde og det åbne byrum

Med flytningen af slottets ladegård kom den klostergrund, som gennem 300 år havde lydt af messer og liturgi, og hvor der havde vokset velduftende roser og hersket gravfred, i de følgende 400 år til at lugte af mødding og til at genlyde af husdyrs brølen, vognes larm og menneskers tummel. Om klosterbygningerne umiddelbart blev inddraget som avlsgård, står hen i det uvisse. En besigtigelse i 1660 efter de svenske troppers omfattende ødelæggelser af slottet og byens befæstningsværker under krigen fra 1658 til 1660 giver indtryk af, at alle bygninger på grunden var revet ned, så kun en bindingsværks-lade stod tilbage, da tomten i 1664 sammen med jorderne blev solgt til en privat ejer.⁴⁸ Nybygninger og nedrivninger har sammen med opfyldning af voldgrave og talrige reguleringer af terrænet siden

Fig. 20. Cypressvortemælk på den sydvendte havskrænt neden for museets grund, forår 2004. Jord fra middelalderbydelen i Kalundborg er i tidens løb jævnet ud over fæstningsskrænten, hvor frø fra dvaleplanter hvert år spirer som levende fortidsminder og minder om middelalderens havekultur og lægekunst. Cypressvortemælk blev tidligere anvendt mod vorter og vandophobninger i kroppen. (Foto: Hans Guldager Christiansen)

sløret dele af det oprindelige landskabs konturer og mange af sporene af stedets historie. Arkæologiske undersøgelser og gamle kort og prospekter placerer imidlertid mindst tre selvstændige gårdkomplekser under Klostertorvet.⁴⁹ Af disse står hovedbygningen fra 1752 i dag som monument for den landbrugsdrift, som Reformationen tilførte stedet i 1530'erne. Den markante bygning var en del af det ambitiøse gårdanlæg, som general Lerche opførte i perioden fra 1752 til ca. 1780 delvist hen over klosterruinerne. Adgangsvejen til den middelalderlige bydel, Højbyen, snoede sig fortsat om ladegårdens matrikel og afgrænsende stengærder ganske som på klostrets tid, lige indtil avlslængerne blev revet ned i 1949. Først med en efterfølgende trafikomlægning forsvandt det særegne træk i Kalundborgs byplan, hvor to bydele, Nederbyen omkring Kordilgade og

den middelalderlige Højby, var adskilt af et markant firlænget driftsanlæg, som franciskanere havde udstukket principperne for i 1239 (fig. 21).

Klostertorvet, kulturhistorisk fortællested og bindeled

Biler og borgere i bevægelse præger nutidens Klostertorv, men stedet indbyder også til pauser, fordybelse og afslapning. Det beskytter derudover levn og monumenter fra fortiden og udgør et fortrinligt fortællested om såvel menneskers dagligdag som dramatiske vendepunkter i landets historie. Museerne leverer ofte væsentlige materialer til sådanne fortællinger gennem deres arbejde. Det gælder også Kalundborg Museum, som nu har undersøgt, registreret, forsket, bevaret og formidlet fortidens spor i Vestsjælland gennem 100 år.

Fig. 21. Volden 1903, set fra øst. Vejforløbet forbandt Kordilgadekvarteret langs den østlige indfaldsvej til Kalundborg og den middelalderlige Højby. Vejen snoede sig, lige indtil Kaalund Klosters avlsbygninger blev revet ned i 1949, rundt om gårdens matrikel og dens stendiger (til højre) ganske som på klostrets tid. (Kalundborg Lokalkiv)

Resultater bliver dagligt anvendt i samarbejder med offentlige myndigheder, når omgivelserne i by og land bliver underkastet fysiske ombrydninger. I særlige tilfælde bliver resultaterne efterfølgende fastholdt med markeringer, fortællesteder o.l.

I 1907 skabte to bevaringssager grundlag for, at borgere i Kalundborg ikke alene købte og fredede området med byens ældste borg i ruinparken vest for Lindegården, de reddede også det sekslængede gårdkompleks fra 1700-årene fra nedrivning. I 1910 kunne Kalundborg og Omegns Museum åbne sine første udstillinger i Lindegården som en portal til kulturhistorien i Vestsjælland.⁵⁰ Og nu et sekel senere viser resultater blandt andet fra museets arkæologiske undersøgelser på Klostertorvet, hvordan 100-årsjubilaarens righoldige samlinger skaber basis for fortællinger, der formidler byens og egnens historie og danner bindeled mellem fortid, nutid og fremtid (fig. 22).

Fig. 22. Kulturhistoriske holdepunkter i det moderne bybillede. Bopladser, fiskegærder og stenalderskrænter er markeret med hhv. sort kryds, skravering og blå pile. Franciskanernes klosterbygninger samt Vor Frue Kirke i Højbyen er tegnet i rød streg. Avlsgården fra nyere tid er vist med grønt. Voldgrave, der har omgivet Højbyen, slot og borg, er angivet med blå. Adgangsvej til middelalderbyen er stipleet.

Noter

1. Lausten 2011, s. 54 og 113
2. Der foreligger en række informationer fra bygge- og anlægsarbejder i Kalundborg by i arkiverne og protokollerne på Kalundborg Museum, som begyndte sin indsamling i 1908. Nationalmuseet foretog imidlertid alle arkæologiske udgravninger i Kalundborg frem til 1984 og opbevarer derfor beretninger og notater for disse undersøgelser, se også noterne 4 og 34. Siden 1984 har Kalundborg Museum haft det arkæologiske ansvar og forestået arkæologiske udgravninger i forbindelse med anlægsarbejder. Beretninger, genstande og fotos fra disse undersøgelser opbevares i museets arkæologiske arkiv. Billedmateriale foreligger desuden på Kalundborg Lokalarkiv, som beredvilligt har udlånt materialer til denne artikel. Museumsinspektørerne Niels Hartman og Mads Findal Andreasen, Kalundborg Museum, takkes for samarbejde i forbindelse med at finde genstande og arkivalier i museets arkiver. Jeg vil også gerne takke broder Theodor, Assisi for en spændende rundtur i foråret 2011 til Assisis, kulturskatte samt B.P. McGuire og Anders Fischer, begge Kalundborg, for værdifulde kommentarer til tidligere versioner af artiklen. Hans Guldager Christiansen og Birger Prehn, også Kalundborg, takkes for inspirerende samarbejde gennem årene om Kalundborgs middelalderlige planteliv. Hans Guldager er jeg desuden taknemmelig for at have genoplivet min lyst til at skrive og Bendt Nielsens Tegnestue, Ry, for tålmodigt at have ydet grafisk bistand og rentegninger af mine oplæg. Endelig en varm tak til Skriveværkstedet, Brolæggerstræde 6, København, for et inspirerende og omsorgsfuldt arbejdsmiljø på rette tid og sted.
3. Pedersen 2005, s. 9
4. *Kalundborgs historie*, bind 1, 3 og 4, redigeret af Tore Nyberg og Thomas Riis, og *Danmarks Kirker*, Kalundborg ved Marie-Louise Jørgensen, Hugo Johannsen og Mogens Vedsø omfatter de væsentligste fremlæggelser af franciskanerklostrets arkæologiske levn. Udgivelserne er grundlag for fremstilling af klostrets konturer i denne artikel.
5. Houmark-Nielsen 2012, s. 6, fig. 7, giver de seneste oplysninger om isens afsmeltningsmønster i Danmark. Egnen omkring Kalundborg kan derudfra bedømmes til at være blevet isfrit for ca. 20.000 år siden.
6. Fischer 2013
7. Christensen m.fl. 1997, s. 45-54
8. Fischer & Gotfredsen 2006
9. Mertz 1924; Fischer 2013
10. Jf. beretning cand.mag., udgravningsleder L. Holleufer, KAM 3/84, med notat af 11/11, 1984 ved arkæolog A. Fischer om boplads- og fiskegærderester fra ældre stenalder på den såkaldte "Franskbrødsplads". Disse fund omfatter flintmateriale fra yngre kongemose- og ældre ertebølletid fra lag i ca. 3 meters dybde under nuværende terræn.
11. Genstandene opbevares under KAM 21.833. Det fremgår af daværende museumsinspektør, cand.jur. Chr. Waagepetersens optegnelser, at fundene indkom i april 1961. Oldsagerne er fundet under kirkens gulv dels i oprindelig aflejring, dels i den harpede jord. Jf. også udgravningsberetning M. Pavon, KAM j.nr. 2006-013, fundliste s. 39, inventarnummer 22.074x3,4,5,12.
12. Se note 10 for henvisning til notat ved A. Fischer i beretning KAM 3/84. Kalundborg og Omegn Museums udgravninger i 1987-1989 forud for etablering af den faste forbindelse over Storebælt dokumenterede for første gang herhjemme sådanne fiskeanlæg fra jæger- og bondestenalderen i større helheder i Danmark, jf. Pedersen 1997.
13. Hertz 1990; Holleufer 1985, s. 53; Ganshorn 1983, s. 206. Der er tale om det torv, som blev anlagt ca. 1850 vest for den gamle slotstomt, hvor også rådhuset, Torvet nr. 3, blev opført fra 1848 til 1854. Højbyens oprindelige middelalderlige torveplads lå på den trekantede plads, lige øst for den femtårnede Vor Frue Kirke.
14. Konklusionen bygger på forfatterens iagttagelser fra Kalundborg Museums arkæologiske udgravninger i Højbyen fra 1984 til 2010.
15. Ganshorn 1983, s. 200-206
16. Holleufer 1985, s. 19 ff., herunder note 9
17. Museumsinspektør Jan Hammer Larsen, Bangsbo Museum takkes for oplysninger om skibene og udlån af illustrationer.
18. Ulsig 2011, s. 98 ff.
19. Esmark 2003; Pedersen 2003
20. Hertz 1990, s. 87
21. Pedersen 2007
22. KAM 5/97, sb. 65. Kalundborg Bypark/Klosterparken, Kalundborg, Ars hd, (Holbæk)/Vestsjællands amt. 030101. Kalundborg Museum, beretning ved Niels Hartmann.
23. Hertz 1990, fig. 12, og s. 88 ff.; Lausten 2011, s. 54f samt henvisninger i note 36; jf. også B.P. McGuires artikel.
24. Lausten 2011, s. 9 og 113 ff.
25. Rasmussen 1992, s. 100; Ulsig 2011, 110 ff.
26. Kræmmer 2012, s. 538 ff.; Johansen og Halding 2001, s. 131 ff.
27. Holleufer 1985, s. 22; Ulsig 2001, s. 86 ff.
28. Lindbæk 1914
29. Johannsen & Halding 2001, s.142, Kræmmer 2012, s. 587
30. *Kulturhistorisk Leksikon* 1981, bind 4; Lindbæk 1914; Olsen 1996, s. 23 ff.
31. Lausten 2011, s. 53
32. Rasmussen 1992, s. 109 ff.
33. Paludan 1788, s. 9
34. Beskrivelsen bygger på detaljegenngange af fund i *Danmarks kirker* ved Jørgensen, M.-L. m.fl. 1996, i *Kalundborg Historie*, bind 4, samt beretninger og arkivalier på Kalundborg Museum. Beretning for Nationalmuseets udgravninger i 1961 kendes ikke, jf. M. Pavons beretning for KAM 2006-013 note 1, s. 3. Artiklens fig. 15 er udarbejdet efter grundplaner hos M.-L. Jørgensen m.fl. 1996 og L. Pedersen m.fl. 1999. Rentegning: Bendt Nielsens Tegnestue.
35. Jf. KAM j.nr. 5/97 ved Niels Hartmann. For anlæggene i Sct. Olaigade henvises til notat af museumsinspektør Chr. Waagepetersen 22-28/9 1959 i Kalundborg Museums arkæologiske arkiv under samlasag j.nr. 06.08.2002, Vor Frue/Kalundborg Sogn, Ars Herred, Holbæk/Vestsjællands Amt; se også Jørgensen, M.-L. m.fl. 1996, s. 3339.
36. Rasmussen 1992, s. 106
37. Rasmussen 1992, s. 106; Kristensen 1994, s. 62 ff.
38. Omtalt i Kalundborg Museums årsberetning, *Årets gang* 2007, L. Pedersen (red.); se også note i M. Pavons beretning KAM j. nr. 5/97.

39. Rasmussen 1992, s. 100 ff.; Jørgensen, M.-L. m.fl. 1996, s. 3332 ff.
40. Jørgensen m.fl. 1996, s. 3335
41. Jørgensen m.fl. 1996
42. Rasmussen 1992, s. 102
43. Udgravningsberetning KAM 2006-013 ved M. Pavon
44. Lausten 2011, s. 52
45. Christiansen & Prehn 2004, s. 87 ff.
46. Lausten 2011, s. 95 og s. 151; Nielsen 2005, s. 16
47. Lausten 2011, s. 54
48. M. Pavon, beretning KAM 2006-013
49. Som anført i note 48
50. Pedersen 2007

Litteratur

- Christiansen, H.G. & Prehn, B. 2004: Kalundborgs gamle kulturplanter på museum. *Fra Holbæk Amt 2004*. Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt. Andreassen, M.F. (red.). Kalundborg 2005.
- Christensen, C. m.fl. 1997: Den store havstigning i Storebælt. *Storebælt i 10.000 år. Mennesket, havet og skoven*. Pedersen, L.; Fischer, A.; Aaby, B. (red.). Udgivet af A/S Storebæltsforbindelsen i samarbejde med Kalundborg og Omegns Museum, Miljø- og Energiministeriet samt Nationalmuseet. København.
- Esmark, K. 2003: Fromhed og ære – Hvideklanens gaver til Sorø Kloster i 11- og 1200-tallet. *Tissø og Åmoserne – kulturhistorie og natur. Fra Holbæk Amt*. Pedersen, L. (red.). Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2003. Historisk Samfund for Holbæk Amt & de kulturhistoriske museer i Holbæk Amt. Kalundborg 2004.
- Fischer, A. & Gotfredsen, A.B. 2006: Da landbruget kom til Nordvestsjælland – Tidlig tamkvæg i Åmosen. *Fra Nordvestsjælland*, 2005/6. Andersen, A.H. (red.). *Historisk Samfund*, 1906-2006. Kalundborg 2006.
- Fischer, A. 2013: The Stone Age Flood in Denmark and Mesopotamia. Bergerbrant, S. & Sabatini, S. (red.). *Counterpoint: Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honour of Professor Kristian Kristiansen*. BAR International Series 2508, 35-42. Oxford.
- Ganshorn, J. m.fl. 1983: *Kalundborgs Historie. bd. 3. Byens Huse*. Tønnesen, A. (red.). Udg. af Kalundborg Kommune og Fredningsstyrelsen.
- Ganshorn, J. 1983: Nogle betragtninger over Kalundborg bys anlæggelse. *Antikvariske studier*, 6.

- Fortidsminder og Bygningsbevaring*. Fredningsstyrelsen. København.
- Hertz, J. 1990: Kalundborg, ”Danmarks Carcassonne”. *Nationalmuseets Arbejdsmark*. Herning.
- Holleufer, L. 1985: *Kalundborg i Middelalderen. En undersøgelse af byens topografiske udvikling indtil 1547*. Hovedfagsspeciale i middelalderarkæologi, Aarhus Universitet. Udgivet af Kalundborg og Omegns Museum og Middelalderarkæologisk Nyhedsbrev. Horsens.
- Houmark-Nielsen, M. 2012: Hvad fortæller vore store vandreblokke om alderen af det danske istidslandskab: Kosmogen eksponeringsdatering af kæmpesten. *Geologisk Tidsskrift*, 2012, 1-13. Dansk Geologisk Forening. København.
- Johansen, M. & Halding, A. 2001: *Thi de var af stor slægt. Om Hvideslægten og Kongemagt i Danmarks Højmiddelalder*. Skippershoved.
- Jørgensen, M.-L. m.fl. 1996: *Kalundborg*. Danmarks Kirker. Holbæk Amt, 29-31. Udgivet af Nationalmuseet.
- Kristensen, H.K. 1994: *The Franciscan Friary of Svendborg*. The Archaeology of Svendborg. Denmark, Volume 6. Svendborg County Museum.
- Kræmmer, M. 2012. Efterslægtstavle for Skjalm Hvide. *Danmarks Adels Aarbog*. Udgivet af Dansk Adelsforening. Syddansk Universitetsforlag.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder fra vikingetid til reformationstid*. Bd. 4. Rosenkilde og Bagger 1981.
- Lausten, M.S. 2011: *Reformationen i Danmark*. Forlaget ANIS. København.
- Lindbæk, Johs. 1914: *De danske Franciskanerklostre*. København.

- Mertz, E.L. 1924: *Oversigt over de sen- og post-glaciale niveauforandringer i Danmark*. Danmarks Geologiske Undersøgelse II. Række. Nr. 41. Kjøbenhavn. (Kort trykt 1925).
- Nielsen, J. 2005: Karlsworø – en nedlagt landsby. *Årets Gang på Kalundborg og Omegns Museum 2005 – Historier, beretning og regnskab*. Pedersen, L. (red.). Kalundborg og Omegns Museum. Kalundborg 2006.
- Olsen, O. 1996: De danske middelalderklostres arkæologi. *Hikuin*, 23. Højbjerg.
- Paludan, P. 1788: *Beskrivelse over Kalundborg*. Genoptryk. Rosenkilde og Bagger. 1977.
- Pedersen, L. m.fl. (red.) 1997: *Storebælt i 10.000 år. Mennesket, havet og skoven*. Udgivet af A/S Storebæltsforbindelsen i samarbejde med Kalundborg og Omegns Museum, Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen samt Nationalmuseet. København.
- Pedersen, L. & Hartmann, N. 1999: Klostret i Kalundborg og kongelig opfindsomhed. *Fra Holbæk Amt*, 1998/99. Blumensaadt, P. (red.). Historisk Samfund for Holbæk Amt. Holbæk 1999.
- Pedersen, L. 2003: Lunden ved Tissø – Hvidernes herresæde? *Tissø og Åmoserne kulturhistorie og natur. Fra Holbæk Amt*, 2003. Pedersen, L. (red.). Årbog for kulturhistorien i Holbæk Amt 2003. Historisk Samfund for Holbæk Amt & de kulturhistoriske museer i Holbæk Amt. Kalundborg 2004.
- Pedersen, L. 2005: *Årets gang på Kalundborg og Omegns Museum. Kulturhistorier, beretning og regnskab*. Pedersen, L. (red.). Kalundborg og Omegns Museum. 2006.
- Pedersen, L. 2006: *Årets gang på Kalundborg og Omegns Museum 2006 – historier, beretning og regn-*

skab. Pedersen, L. (red.). Kalundborg og Omegns Museum. 2007.

Pedersen, L. 2007: Vestborgen og Lindegården i Kalundborg – 100 år med ildsjæle, mæcener og bevaring – hvad vil vi i fremtiden? *Fra Nordvestsjælland*, 2007. Årbog for kulturhistorien i Nordvestsjælland. Andersen, A.H. (red.). Kalundborg 2007.

Rasmussen, J. N. 1992: Franciskanerklostret. *Kalundborgs Historie*. Bind 4. Specialartikler, bilag, noter og registre. Nyberg, T. & Riis Th. (red.). Kalundborg Kommune.

Thisen, A. & Petersen, H. 1977: *Danske Adelige Sigiller fra det 13. til 17. århundrede*. Dansk Nordisk Håndbogsforlag. København.

Ulsig, E. 2011: *Danmark 900-1300. Kongemagt og samfund*. Aarhus Universitetsforlag.

Registrering. Registrering af museumsgenstande er et grundvilkår i museets virksomhed, og museumsforeningens medlemmer har gennem årene ydet en stor indsats i arbejdet. De såkaldte nummerdrenge står her ved kasser af oldsager, som de har påført numre og pakket ned til opbevaring på magasin. Flere forfattere dokumenterer i denne jubilæumsbog, hvordan genstande og oplysninger fra museets samlinger bliver brugt i undersøgelser af Kalundborg og omegns kulturhistorie. (Foto: Kalundborg Museum)

Summaries

Leif Sestoft

Leif Sestoft: One cannot argue with reason. The man Jens Schou Møller

J.S. Møller became one of the most magnificent cultural figures in the first half of the 20th century in the provincial town of Kalundborg. Born as a son of a peasant from Jutland he became the first member of the family to take an academic education as a medical doctor. During the university years in Copenhagen in the 1880s he acquired knowledge from natural sciences, and from modern philosophy of A. Comte, J.S. Mill and F. Nietzsche, changed his mind to that of a rational atheist, who wanted to devote his life to contribute to changes of society on the grounds of reason, as did the radically thinking Danish Social Liberal Party, which he joined.

On the basis of this spiritual illumination he made his achievements as a devoted doctor for his patients, as a community physician, for the modernisation of the politics of the Danish Medical Association, and as a cultural elitist, who founded Kalundborg Museum and Kalundborg Public Library, saved several magnificent historical buildings in Kalundborg, and contributed significantly to the conservation of remains of the dwindling old peasant culture on West Zealand, with collection, registration and interpretation of objects and of folklore. All his efforts were characterized by an

enormous diligence and intellectual penetration. With advancing age his uncompromising self-confident rationalism became modified first by the thought, that reason did not necessarily identify with moral excellence, further by a nostalgic longing for some more poetic and mysterious experiences of his early life, and finally by his disappointment with the political system in the small provincial town.

(summary by the author)

Minna Kragelund

The Romanesque tone – on J.S.Møller's sense of an artefact's innate character

Kalundborg Museum was founded by Dr. J.S. Møller. This article analyses his sense of an artefact's innate character. It shows that a neglected group of artefacts in a museum collection might contain material that can be revitalised, focussing on a bygone Romanesque tone from the 11th-13th centuries in the graphic expression of Danish peasant textiles.

The basis for the analysis is museum catalogue number KAM 3080, a small embroidered insertion of flax measuring 11 x 67 cm. It was made around 1830, probably by Kirsten Andersdatter, who sewed a net in buttonhole stitch and decorated it with embroidered rose-like patterns and stars.

Buttonhole stitching has been used for more than 6,000 years, while the rose and the star are motives with considerable symbolic value, among other things are deeply rooted in the Medieval Christian universe. The item was intended to be sewn into the end of a pillow case as an insertion, or used as decoration on a decorative hanging in the living room.

The textile's technique and symbolic value were tested against the opinions and knowledge of three persons from the museum world: Dr. J.S. Møller (1865-1950), the main actor behind the foundation of Kalundborg Museum in 1910; textile designer and museum curator Elna Mygdal (1868-1940) of the National Museum, as a representative of the cultural elite's attitude to collection policy at newly established cultural history museums in the decades after 1900; and atomic physicist Bodil Tornehave (1915-1993), who also conducted research on textiles. As a mathematician, she was preoccupied with systematics and production methodology, and considered pieces of embroidery in buttonhole stitch like artefact 3080 as very special works that with respect to both technique and pattern were based on centuries-old tradition. According to Elna Mygdal, the first lady of textile research, the piece of embroidery's coarse buttonhole stitch and large lattice did not live up to the aesthetic notions of the time and as a consequence should neither be collected nor published. J.S. Møller applied a holistic approach to his collection policy and historical writings, however: he considered skill, use and relationship between people, action and objects, and therefore accepted the item of embroidery.

Analyses of artefact 3080 and similar white decorative pieces from Western Zealand demonstrating

previously unrecognised regional cultural patterns have been published by the present author in the book "Tekstil æstetik" (Textile Aesthetics).

The book and the present article apply artistic theoretical analysis and the terminology of aesthetic philosophy in an attempt to understand the fascination of Kirsten Andersdatter's embroidery and that of others. The Romanesque tone is identified as a distinctive common denominator for the style of Western Zealand textiles. This supports Bodil Tornehave's ideas of the remarkably long cultural timeframe of peasant textiles, and thereby expresses a style.

J.S. Møller acquired artefact 3080 for Kalundborg Museum as early as 1927 and registered it as part of the collection, completely out of line with contemporary collection policy and consensus about what was worthy of preservation. Thanks to this and many other textile items, the Kalundborg Museum collections continue to have narrative power to be revitalised, and thereby carry knowledge of historical lifestyles into the 21st century.

Rikke Steenholt Olesen

On the origins of place names in Western Zealand

At some time or other most readers will probably have wondered about a place name. This is because even though place names do not have to have a linguistic meaning in order to function satisfactorily as a name, we have come to expect that all words in a language should give meaning. As place names have undoubtedly been formed from words

that were meaningful for our ancestors, they are an important source of information about the history of our language and about the world in which our ancestors lived.

The present article explains for example why the inhabitants of Højsted chose a new name for their village, and why Bjergsted is not a name compound-ed from the word -sted. Based on the herred-name Ars Herred it is shown that older, lost names can be concealed in younger name formations. In all probability, the name Ars Herred contains an old name for Kalundborg Fjord. The article also explains why Sejerø cannot have as its first element the word sejr meaning ‘victory’, or originally have had the second element -ø meaning ‘island’. Moreover, the article questions whether the name Kalundborg is really to be explained as “the grove with jackdaws”.

Some names can be dated against the back-ground of the types of generics involved. In the Kalundborg region, these names are mainly settle-ment names from the Iron Age and Viking Period with the endings -inge, -løse and -lev and settle-ment names from the Viking Period and Middle Ages with the endings -by and -thorp. The specifics in these names often contain information about the natural conditions at the localities in question, for example the vegetation, as in the names Bregninge meaning “the place with ferns” and Birkinge (Bir-kende) meaning “the place with a growth of birch trees”. Other names point to features of the terrain, for example Helsing meaning “the place at the neck of land” (at Hals Huse), while some provide evidence of animals at the place, e.g. Jorløse mea-ning “the clearing where there are wild pigs” and Uglerup meaning “the secondary settlement where

there are owls”. Names ending in -lev and -thorp often contain masculine personal names as their specifics. Important men in Western Zealand in the Iron Age and Viking Period were for example called Rēthar (as in the place name Reerslev), *Fialin (as in the place name Føllenslev) and *Sæar (as in the place name Særslev). A few names provide eviden-ce of cultic practices, for example Vørslev, whose first element probably contains a word with the meaning “heathen shrine” or “priest at such a shri-ne”. In addition to such concrete information, the first elements also reveal something about the age of the locality. Thus the -thorp names would seem for the most part to have been coined in the Viking Period rather than in the Middle Ages.

Ubby is a significant place name, being one of the few names outside of Schleswig and Lolland to consist of -by compounded with a masculine personal name (Ubbe). Ubby parish also distinguishes itself historically with its very large and atypical church, in connection with which an impressive medieval farm has been excavated. Some of the place names in the area around Ubby indicate a power base here as early as during the Viking Period. This part of Western Zealand would thus seem to be ideally suited for future interdisciplinary studies.

Lars Jørgensen

The royal residence at Lake Tissø – cult centre, assembly place and marketplace throughout five centuries

One of the major archaeological sites in Scandina-via is the Iron Age and Viking royal settlement at

Lake Tissø in Western Zealand, which flourished from the 6th to the 11th centuries. The settlement is situated 6 kilometres from the coast and extends 1.6 kilometres along the lake’s western shore. It encom-passes a total area of 50 hectares, of which approxi-mately one fifth has been excavated. A series of large residences has been unearthed, of which two have been excavated almost completely. In additi-on, there is an extensive area with pit houses and a marketplace with trade and craft activities that have only been partially investigated. More than 12,000 metal artefacts found in the topsoil during metal detector surveys bear witness to activity throughout the 50-hectare site, at least in periods.

The Lake Tissø settlement complex served a number of different societal functions: royal residence, cult centre, assembly place and mar-ketplace. One important function was that of an assembly place for a large number of farms in the area – perhaps as many as 200 or more. The exten-sive distribution of metal artefacts suggests that a large area (20-30 hectares) was occupied during the assemblies, indicating that many families were present simultaneously. The marketplace probably also functioned during these assemblies. Another important element is that the site functioned as a regional religious centre. In connection with the large assemblies, a number of pre-Christian cult activities and rituals were practiced at a number of different locations in the complex. So far, six diffe-rent ritual sites have been documented: offerings of weapons and jewellery in Lake Tissø and the river Halleby, depositions of objects and remains from ritual meals on the hilltop, and possible horse sa-crifices in the Maderne bog. To these can be added

an enclosed cult house near to the great hall and a number of ritual depositions, among other places in three pit houses. Recently, a well containing animal remains from ritual feasts was excavated at the marketplace.

The complex at Lake Tissø provides us with an indication of the various societal responsibilities of a Viking king. He was multi-functional, controlling not only politics, but also pre-Christian religion, trade and the military forces. The entry of Christia-nity threatened one of the very pillars of his power base, and for more than a century the old aristocra-cy therefore opposed the church’s efforts to take control of religious activity. In an effort to maintain control of religion, the old families erected the first generation of private chapels in their own residen-ces. This appears to be the case during the final building phase at the Lake Tissø complex. In the late 11th and early 12th centuries the aristocracy finally lost control of religion to the church, but by then the settlement on the shore of Lake Tissø had ceased to exist.

Lars Meldgaard Sass Jensen og Else Roesdahl

Esbern Snare and his castle in Kalundborg

The foundation of Kalundborg is traditionally linked to Esbern Snare. According to the historian Saxo Grammaticus (whose Gesta Danorum was completed just after 1200), Esbern Snare built a castle that gave Kalundborg its name in the late 1160s or early 1170s in order to counter piracy, which had become a great problem in the region.

The present article examines Esbern's achievements and the written sources linking him to Kalundborg. It also discusses the archaeological evidence for his castle.

Esbern was a member of the Hvide clan, which held enormous power in Denmark from the mid 12th century, being closely allied to Valdemar the Great (king 1157-82) and his sons Knud (king 1182-1202) and Valdemar the Victorious (king 1202-41). Esbern's brother Absalon was Bishop of Roskilde from 1157 and Archbishop of Lund from 1177 to his death in 1201. Esbern himself, who was nearly 80 years old when he died in 1204, was buried in the Cistercian monastery at Sorø, the burial church of the Hvide clan, not far from the royal burial church in Ringsted. Saxo describes Esbern in most positive terms – a great warlord, strong, good at planning, and a realistic, far-sighted and honest adviser to the king. He played a very active part in fighting pirates and in raids and conquests in Slav lands south of the Baltic. He was, of course, present when the island of Rügen was conquered and converted to Christianity in 1168, and at the definitive victory over the Slav Wends in 1185, after which Prince Bugislav of Pomerania acknowledged Danish supremacy.

The mighty Hvide clan oversaw the erection of many churches in Zealand and thus had much experience of building in stone and brick. Esbern's Kalundborg must be seen against this background, as well as against that of the political situation following Valdemar's accession as sole king in 1157. Esbern's Kalundborg was part of a system to secure the seas around Zealand and preserve the safety of important crossings to other parts of Denmark.

Further (together with his brother Absalon's castle in København and the kings' castles in Vordingborg, Tårnborg near Korsør, and Sprogø in the midst of the Great Belt) it would protect the people of Zealand against raids from the sea.

In 1907, the remains of an early medieval castle were found at the western end of Kalundborg and immediately identified (almost certainly correctly) as Esbern Snare's castle. Prior to then it was thought that his castle had been situated at the eastern end of the town at the site of a later royal castle, Kalundborg Castle.

Excavations of the western castle were directed by C.M. Smidt of the National Museum, who published his findings in 1936. Studies of Smidt's documentation of his excavations, however, show that the history of the castle site is more complex than that presented in 1936. A settlement (possibly fortified) seems to have preceded the later castle with its curtain walls, gate towers and a residential wing, all built of boulders with walls rendered with mortar in which rectangles had been incised to imitate building blocks. This was very probably Esbern's castle. Such building techniques and a similar treatment of the walls are well known from contemporary churches, and have also been recorded in a small number of vernacular buildings. But, as was normal in early 20th-century excavations, the relationship between artefacts and buildings was not documented, and the artefacts found cannot be used to definitively date the castle.

In the early 13th century the castle was probably modernised with brick buildings, which included a new residential wing with a sub-floor heating system – a hypocaust. This is probably contempo-

rary with the construction of Kalundborg's unique five-towered Church of Our Lady (see the article by Hugo Johannsen in this volume). Such a building programme may well have been initiated by Esbern Snare's daughter, Ingeborg, and her powerful husband, Peder Strangesen, who, following Esbern's death, lived in Kalundborg. The castle was further modified in the 14th century.

Esbern Snare's castle in Kalundborg is of central importance for the understanding of castle building in Denmark in the 12th and 13th centuries. Hopefully it will one day be possible to follow up on C.M. Smidt's excavations there in order to obtain a clearer picture of its history.

Hugo Johannsen

Kalundborg's Church of Our Lady – a unique example of early Danish brick architecture

Kalundborg's landmark, the Church of Our Lady, is one of the principal works of early Danish brick architecture, which began to flourish under the reign of King Valdemar the Great (1157-82). At the time of his death he was praised for having utilised the new manmade building material, brick, for the defence of the realm by reinforcing the Dannevirke rampart at Schleswig, which separated Jutland from Germany. In a broader perspective, too, the church is unique and without counterpart; the Danish art historian Mogens Bencard considered it to be "Possibly Denmark's most outstanding contribution to European art".

The church is built of large red bricks supplemented with granite in the plinth, portals and pillars. The refined ground plan is symmetrical with a square nucleus – the nave – from which extend four arms oriented to the four corners of the world. The arms, which form an equal-armed Greek cross, have polygonal terminals and support four octagonal towers that frame a higher central tower above the nave. The inside of the church is vaulted and dominated by four 6.15 m high pillars supporting the central tower (now a reconstruction from 1867-71 following the tower's collapse in 1828). During major restoration work in 1917-21, important details were corrected (portals, windows, pillars, vaults and brickwork rendering).

The idea behind the church's ground plan and elevation is founded neither in appropriation of formal ideals nor in reasons of fortification, but in religious symbolism. The fact that in the Middle Ages the towers were dedicated to the Virgin Mary surrounded by the four main female saints (St Gertrude, St Mary Magdalene, St Anne and St Catherine) is indicative of this. The same applies to the cruciform ground plan and the symbolism in the pillars and corner towers with their bifora, referring to the number of evangelists and apostles. In view of Jerusalem's enormous significance at the time of the crusades, the Church of the Holy Sepulchre – formerly a centralized structure with cross arms – has probably also played an inspirational role in the church's design. The most important ideal, though, was the notion of Heavenly Jerusalem – the city of the redeemed – illustrated by a tower-endowed fortified city (Revelation, Chapter 21). Moreover, an analysis of the ground plan shows

that the master builder, who worked with both geometric figures and arithmetic proportions, has furnished the square nave with an inner circumference of 144 units, fully in line with measurements in St. John's description of the Heavenly City.

While no written sources from the time document when the church was built, it has traditionally been thought that the church was founded by the powerful nobleman Esbern Snare (ca 1127-1204), brother of Archbishop Absalon and foster brother of the King. According to the chronicler Saxo (ca 1200), Esbern Snare built a castle at the western end of the Kalundborg promontory in 1171 in order to protect the strategically important naval harbour it overlooked. He does not mention the church, though. Recent Danish research has questioned the validity of this tradition based on an analysis of both the layout of the church and its details, the conclusion being that the church cannot have been begun before the very end of Esbern's life and more likely not before the first decades of the 13th century under the initiative of his daughter Ingeborg and her extremely rich husband Peder Strangesen. Whoever the master builder and founder were – either the charismatic Esbern, who advocated for a crusade following the fall of Jerusalem in 1187, or Ingeborg and her husband, who died in 1241 when preparing a pilgrimage to the Holy City – the Church's form, proportions and imagery are imbued with a symbolism that for churchgoers of the time represented a unique vision of the coming redemption in the hereafter.

Vivian Etting

Kalundborg – the king's castle and the strongest fortified Danish town in the 14th century

During the Middle Ages, Kalundborg was one of the most important market towns in Denmark – not least due to the large castle, that gave rise to the town's name. There were actually two castles, and for a brief period they must have functioned concomitantly. This article focuses on the castle built by King Erik Menved (1286-1319) on the eastern edge of the town. It experienced its golden age in the 14th and 15th centuries. However, virtually nothing remains of the mighty castle today since it was completely destroyed during the war with Sweden in the mid 17th century.

Kalundborg became a crown possession in the 1260s. Prior to then, the town and the castle on its western edge had been in the possession of the mighty Hvide clan. The site soon became one of the main cornerstones in the network of castles that ensured the king's dominion and exercise of power in the country. The first period was characterised by wars and internal division. In 1285 Kalundborg was razed to the ground by the Norwegian Alf Erlingsøn, and this was perhaps the pivotal reason for the construction of a new castle on the eastern edge of the town. King Erik Menved seems to have instigated this ambitious construction project. Later the castle was extended by King Valdemar Atterdag (1340-1375). It was also he who constructed the large defensive wall around the town. Dendrochronological analysis of timber from the gallery of the town wall on the

northern side of the town shows that it was built in 1356.

The National Museum possesses a unique drawing showing a plan and prospect of Kalundborg prior to the castle's destruction in the mid 17th century. It is actually a later copy of an earlier map, but has nevertheless proven to be extremely reliable. It clearly shows the large pentagonal castle surrounded by a large courtyard with a mighty 17 x 17 m freestanding tower. The latter was called Folen, and served as the state archive until 1582. The castle was protected by a curtain wall with towers. The surrounding moat was supplied with water from nearby Lake Munkesø, which was created by damming.

Written sources bear witness to the castle's great importance during the 14th century. Kalundborg resisted several sieges and was never conquered by armed force. The various kings often resided in the castle with their courts, and large meetings and negotiations were held there.

A few excavations have been undertaken within the area once encompassed by the castle, but it is now covered by modern buildings. The only visible remnants of the castle are the ruins of Folen tower and a small section of the curtain wall.

Brian Patrick McGuire

Kalundborg's Franciscan Friary and Raklev Church. Church reformation in the light of Melchior Jensen's history

The article describes how the last guardian of the Franciscan Friary at Kalundborg, Melchior Jensen,

made the transition to the new Lutheran faith. In Kalundborg the populace apparently refused in 1532 to assist the civil authorities in driving out the Franciscan friars, but Melchior Jensen is said in a contemporary source to have been involved in the plans to end the friary's existence. Shortly after we find him as parish priest at the nearby five-towered Church of Our Lady, which was probably an annex-church to the main Kalundborg parish church, Saint Olaf (now disappeared).

As Lutheran pastor, Melchior Jensen decided to make it possible for the peasants who lived on the peninsula of Røsnæs to avoid the long Sunday trek to the town of Kalundborg and his Church of Saint Olaf. He collected money to build a church at Raklev, about three kilometres from Kalundborg, which was completed by 1547. Raklev Church is the first one built in Denmark after the Reformation, and its architecture as a hall church reveals a new emphasis on preaching. Sound would not disappear into side chapels, which were now superfluous, for the new faith had no room for saints and their altars.

After Melchior Jensen's death in 1555 he was succeeded as pastor at Raklev by his son, Jesper Melchiorson, who wrote an epitaph on his father's gravestone, mentioning his wife, whom he had lost to illness, as well as his building of the church. But there is no hint here that Melchior Jensen once had been a Franciscan brother. The son also composed a poem to honour his father, and its text was inscribed on the beams around the church: the writing came to light when the church was restored in 1973.

Melchior Jensen can be seen as a figure uniting the Middle Ages and the Reformation. In the last medieval centuries there was a sincere and prolong-

ed effort to save the unity of the Christian Church, and at the same time the Franciscan Order tried to maintain its unity, in spite of different interpretations about the practice of poverty in the Order. Kalundborg's Friary was subjected to the reform and joined the Observant movement as late as 1517, only a few years before the Protestant Reformation. We know nothing about Melchior Jensen's own thoughts concerning the transition to the Observance, which required that the friary sold many of its properties. But his eagerness to join the Lutheran reform indicates that he found the new faith to be in accord with his own conception of the Gospel.

It is likely that Melchior Jensen became an effective and sympathetic preacher precisely because he had been trained as a good Franciscan. The medieval faith and its Protestant successor were both concerned with bringing the Gospel to as many people as possible. Melchior Jensen worked closely with the first Lutheran bishop of Zealand, Peder Palladius. In building Raklev Church he made more accessible the Gospel texts on which he had preached as a Franciscan. In Melchior Jensen and his son Jesper we find a bridge from the medieval to the modern world of Northern Europe.

Lisbeth Pedersen

A walk in the past – 6,000 years of Kalundborg's history

This article invites you on a walking tour of Kalundborg's monuments and landscape features. Together with Kalundborg Museum's collections and findings, these provide a window into the

town's history over the past 6,000 years (see the legend to figure 8 below). Some of the locations reflect decisive breaks and changes in the lives of the inhabitants. Others represent long, typical courses of history. The article shows not only how museum collections built up over a 100-year period can help illustrate a region's cultural heritage, but also how routine museum work can help facilitate qualified management of the physical environment while concomitantly posing questions so that future research can provide new knowledge about a town's cultural heritage.

The walking tour begins at Klostertorvet, a town square on the threshold of medieval Kalundborg. Flint tools from soil layers deep below the square reveal that humans inhabited the area between 4000 and 2500 BC. Above the settlement layers lie the ruins of the town's Franciscan friary. Brown stones laid in the granite paving indicate the site of the friary church from 1239 to 1532. The other wings of the friary are hidden in the ground beneath buildings, gardens and roads. In 1532, during the Reformation struggles in Denmark, the castle bailiff expelled the Franciscan friars and other inhabitants of the friary. The last abbot, Melchior Jensen, took heed of the new religious tide and power structure and became the town's first Lutheran pastor. In this capacity he built Raklev Church, located a few kilometres north of Kalundborg. It stands today as a monument uniting the principles of Lutheran gospel with the inheritance of his Franciscan schooling (see the article by Brian McGuire in this volume).

The crown thereafter confiscated the friary's estate for use as the castle farm. Large-scale far-

ming characterised the area during the following four centuries. The long, yellow main building dating from the mid 18th century reflects this epoch. The associated stone-built stables were demolished in 1949. New developments and infrastructure subsequently erased what had been a characteristic feature on the map of Kalundborg, where large distinctive farm buildings separated the "Lower Town" with its commercial districts from medieval Kalundborg with its two castles.

Medieval Kalundborg was one of the most strongly fortified towns in Denmark in the 14th and 15th centuries, but was devastated by the Swedes during the 1658-60 war. Hedges, gravel paths and the remains of walls just south of Klostertorvet mark the contours of the castle extension undertaken by the crown in the early 16th century. The sturdy boulder foundations at the site are the remains of the tower nicknamed Folen, which once held the state archives and royal regalia. From here the walking tour moves west to the remnants of the town wall and tower foundations along the edge of the promontory on which the medieval town was located (see also the article by Vivian Etting in this volume).

Traces of the oldest castle can be seen on the western tip of the promontory adjacent to a small natural harbour in Kalundborg Fjord. The castle was founded around 1170 by Esbern Snare, a warlord loyal to the crown. In the early 13th century it was extended by his daughter Ingeborg and son-in-law Peder Strangesen. There is much to indicate that they are also responsible for construction of Kalundborg's special five-towered church (see also the articles by Lars Meldgaard Sass Jensen

and Else Roesdahl and by Hugo Johannsen in this volume).

Kalundborg Museum was established in 1910 in Lindegården, a large former farmstead/merchant's house located immediately between the town's unique church and its first castle. The present six-wing complex of buildings was started in the 16th century and completed in the mid 18th century. The museum has built up rich collections over the past 100 years, thereby establishing a valuable window into the cultural history of Western Zealand.

Figure 8, page 253. Historical locations mentioned in the article. 1) Klostertorvet, with traces of Stone Age settlements, the Franciscan friary and castle farms (4000 BC – AD 1949). 2) Ruins of the western castle (ca 1170). 3) The five-towered Church of Our Lady (early 13th century). 4) Foundation of a flanking tower in the town wall. 5 + 6) Stone Age coastal slopes (ca 4000 BC). 7) Town wall (14th century). 8) Town wall marked out in the pavement at No. 3 J. Hagemann-Petersens Alle (14th century). 9) Gravel paths and hedges marking the contours of the castle extension (early 16th century). 10) Location of Kalundborg Castle (ca 1300-1660). 11) Reclaimed Lake Munkesø, a wetland that protected the medieval castle and town fortifications. 12) The natural medieval harbour Hærvig, now called Houget. 13) Medieval access road to the town, Kalundborg Castle and the western castle indicated by a broken red line. Approximate course of the moats indicated by blue lines. Kalundborg Museum, which celebrated its centenary in 2010, is indicated by a red flag (aerial photograph from around 1936).

Museets personale og frivillige medarbejdere, 2007. De fejrede ved julefrokosten et arbejdsår, som havde markeret både 100-året for opdagelsen af Esbern Snares borg og den bevaringssag, der sikrede Lindegården som seværdig bygningskultur. Medarbejderne stillede op til foto omkring årets tonstunge topnyhed i samlingerne: Rughavestenen med skibsbilleder, soltegn og skålgruber fra ældre bronzealder. (Foto: Kalundborg Museum)

Om forfatterne

Leif Sestoft

Leif Sestoft (f. 1938), cand.med. (Københavns Universitet, 1965), dr.med. Overlæge, speciallæge. Omfattende videnskabelig produktion inden for biokemi, fysiologi og endokrinologi og har desuden skrevet talrige kulturhistoriske og litterære værker herunder om Kalundborgs historie og topografi.

Minna Kragelund

Minna Kragelund (f. 1942), faglærer i håndarbejde, journalist, mag.art., ph.d. Lektor i materiel kultur og dannelse på Danmarks Pædagogiske Universitet, seniorforsker ved Holbæk Museum, fagkonsulent, forfatter til talrige bøger, artikler m.m.

Rikke Steenholt Olesen

Rikke Steenholt Olesen (f. 1974), cand.mag., ph.d., lektor i navneforskning på Afdeling for Navneforskning, Nordisk Forskningsinstitut, Københavns Universitet. Har publiceret faglige og populærvidenskabelige artikler om danske stednavne.

Lars Jørgensen

Lars Jørgensen (f. 1955), ph.d. og mag.art. i forhistorisk arkæologi (Københavns Universitet). Forskningsprofessor ved Nationalmuseet, Danmarks Oldtid. Har stået for opbygning af flere store udstillinger og udgivet talrige videnskabelige og populærvidenskabelige bøger og artikler. Medlem af flere arkæologiske råd samt videnskabelige selskaber.

Else Roesdahl

Else Roesdahl (f. 1942), cand.art. i historie og nordisk arkæologi (Københavns Universitet, 1969). Ansat på Aarhus Universitet i 1970, fra 1971 ved det nyoprettede fag middelalderarkæologi, fra 1996 som professor. Æresdoktor ved Trinity College Dublin og University of York. Har skrevet og redigeret adskillige bøger om vikingetid og middelalder.

Lars Meldgaard Sass Jensen

Lars Meldgaard Sass Jensen (f. 1985), cand.mag. i middelalder- og renæssancearkæologi (Aarhus Universitet). Ph.d.-stipendiat ved Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet. Har arbejdet med borgforskning gennem mange år og deltaget i udgravninger på bl.a. Vordingborg Slot, Silkeborg Slot og Nørre Vosborg.

Hugo Johannsen

Hugo Johannsen (f. 1942), mag.art. i kunsthistorie (Aarhus Universitet, 1970). Fra 1970 til 2012 redaktør ved Nationalmuseets bogværk Danmarks Kirker. Har tillige bidraget med en række kirkeskrivelser, fortrinsvis af bygninger, bl.a. i Vestsjælland (Holbæk Amt) herunder adskillige værker om Vor Frue Kirke i Kalundborg. Bibliografi findes i festskriftet *Masters, Meanings & Models*, Nationalmuseet, 2010.

Vivian Etting

Vivian Etting (f. 1957), cand.mag. i historie og kunsthistorie (Københavns Universitet, 1983). Museumsinspektør på Nationalmuseet ved Danmarks Middelalder og Renæssance. Har skrevet adskillige bøger og artikler om borge og politiske forhold i 1300- og 1400-tallet.

Brian Patrick McGuire

Brian Patrick McGuire (f. 1946), dr.phil. (University of Oxford, 1971). Lektor (Københavns Universitet, 1975-1996), professor i historie (Roskilde Universitet, 1996-2012). Forfatter til adskillige bøger om middelalderemner, både på dansk og engelsk.

Lisbeth Pedersen

Lisbeth Pedersen (f. 1953), mag.art. i forhistorisk arkæologi (Københavns Universitet, 1981). Fra 1981 til 1984 kulturhistorisk informationsmedarbejder og konsulent hhv. Bornholms Erhvervsråd og Fredningsstyrelsen, fra 1984 til 2010 museumsleder og museumsinspektør, Kalundborg Museum, fra 2011 kulturhistorisk konsulent. Redaktør af og bidrager til flere fagbøger og talrige populærvidenskabelige skrifter.

Kredslæge J.S. Møller, grundlægger og ildsjæl bag Kalundborg Museum. Han publicerede flittigt resultater fra sine undersøgelser. Den aldrende museumsmand søger her litteratur på Kalundborg Folkebibliotek, der var en af hans mærkesager foruden lægegerning, folkeoplysning og museumsdrift. (Foto: Kalundborg Museums samlinger)

Kort. Kalundborgs middelalderlige bydel, Højbyen.
Copyright: Geodatastyrelsen.

”Menneskers veje – kulturhistoriske essays i 100-året for Kalundborg Museum”

Udgivet af Kalundborg Museum, Adelgade 23, 4400 Kalundborg
Redaktør (tekst og billeder): Lisbeth Pedersen, ecp@privat.dk
Summaries: Tak til David Barry, Kalundborg, for hjælp med engelske sammenfatninger

Copyright: Redaktøren og forfatterne, 2013

Omslag og layout: Gipsy graphics
Korrektur: Dansk Sprogrevision
Redaktionel sparring: www.skriveværkstedet.dk
Kort og grafik: Bendt Nielsens Tegnestue, Ry
Tryk: Narayana Press, Gylling, 2013
Bogen er sat med: LinoLetter
Papir: Profisilk 150 g
Oplag: 1500 stk.

ISBN: 978-87-8973515-3

Bogen forhandles af Kalundborg Museum, Adelgade 23, 4400 Kalundborg.
www.kalmus.dk

Kopiering af denne bog må kun finde sted på institutioner, der har indgået
aftale med Copydan, og kun inden for de i aftalen nævnte rammer.

Forside: Lindegården, Kalundborg. Kalundborg Museum åbnede i 1910 sine
udstillinger i Lindegården og har siden haft til huse i det specielle sekslængede
gårdanlæg fra 1700-årene. Komplekset ligger markant midt imellem Kalund-
borgs femtårnede vartegn, Vor Frue Kirke, der blev opført omkring 1225, og
byens ældste borg, der blev anlagt i slutningen af 1100-tallet. Gården står solidt
på syldsten fra Valdemar Atterdags bymur og fæstningstårn fra 1300-årene. Fra
haven er der udsigt over den lille naturhavn, som i 1100- og 1200-årene førte
velstand til byen. (Foto: Jens Nielsen)

Bagsidefoto: A. Fischer

Forsats.

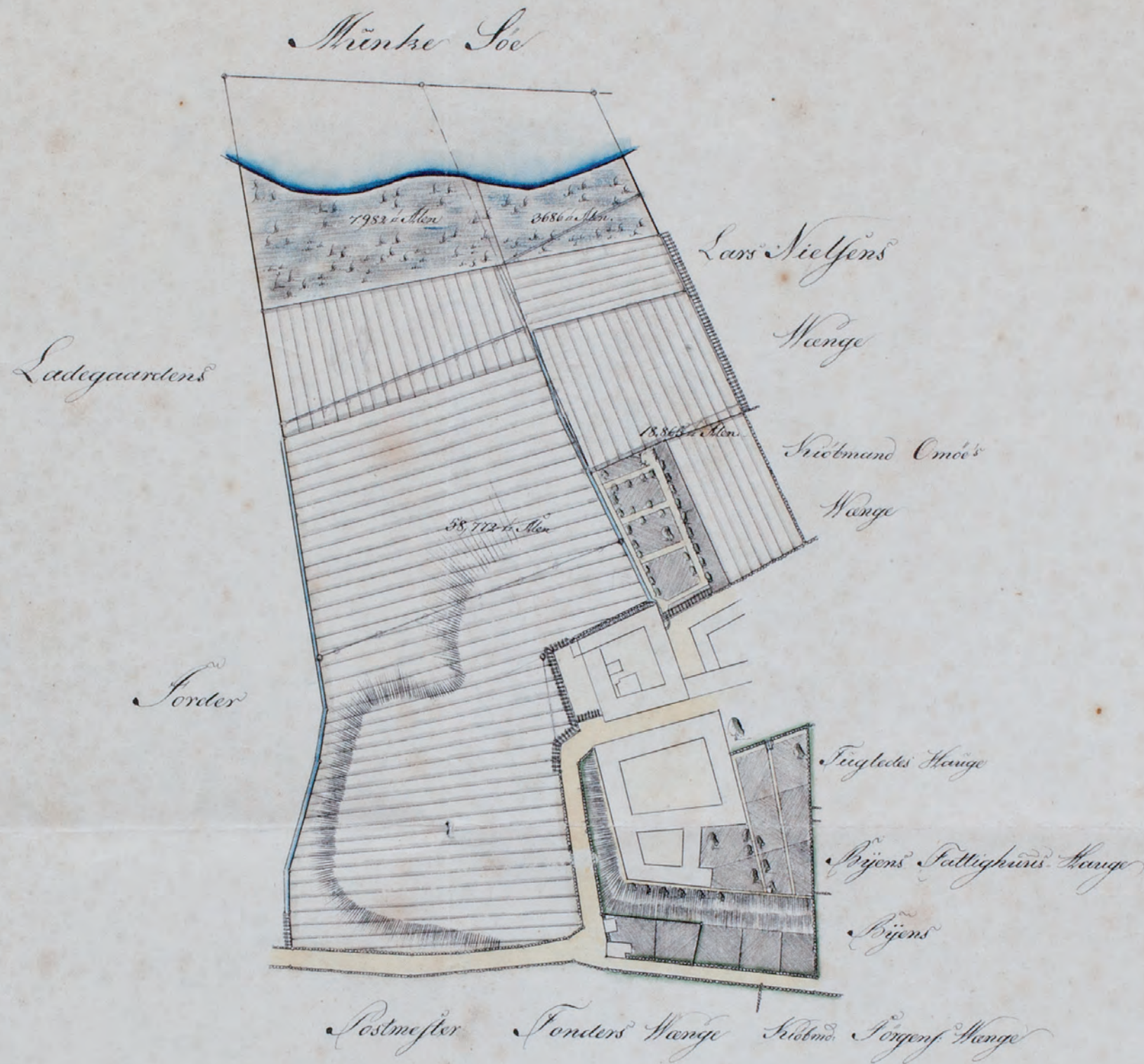
Lindegården, ca. 1775. Akvarel af gårdens facader set fra
hhv. vest og syd. Lindegårdens ældste dele er fra slut-
ningen af 1500-årene. Størstedelen af den nuværende
bygningsmasse blev indrettet i midten af 1700-årene med
stukdekorerede rum og markante tømmerkonstruktioner.
Her har Kalundborg Museum haft til huse siden 1910.
Lindegården blev fredet i 1911 takket være ildsjæles og
mæceners ihærdige indsats. (Kalundborg Museum: udsnit
af inventar-nr. 16.441)

Bagsats.

Lindegården, farvelagt matrikelkort over købmand Raaes
ejendomme i Højbyen anno 1822. Det sekslængede byg-
ningskompleks husede i 1800-årene en af Kalundborgs
største købmandsgårde. Købmandsfamilien boede i nord-
længen ud til Højbyens hovedstrøg. I midten af 1600-årene
tilhørte stedet Christian IV’s svigersøn, Hans Lindenov,
som var lensherre på Kalundborg Slot. Komplekset funge-
rede senere som borgmestergård. (Kalundborg Museum:
udsnit af inventar-nr. 2919)

Beregning

	Sten	By	Sten	Alb.
<i>Hagerjorden</i>	5	1	3	2%
<i>Haugen</i>	..	2	1	1%
<i>Engen eller Skov</i>	..	6	2	2
<i>Bygningspladser</i>	..	1	3	1%
<i>Selsammen</i>	6	4	3	2%
<i>Lindegaarden med Haug</i>	1	1	1	1%

Ti fagfolk peger i denne jubilæumsbog på nogle væsentlige emner i Kalundborg Museums samlinger og Kalundborgegnens kulturarv. Flere artikler stiller fremtidens forskning spørgsmål og fører historierne ud til kulturhistoriske fortællesteder i Kalundborg og omegn.

En læge introducerer læseren for museets grundlægger, J.S. Møller, som person, læge, samfundsdebattør og museumsmand. En etnolog følger op og viser nye måder at analysere tekstiler i museets samlinger på. Historikere, arkæologer og kunsthistorikere tilfører ny viden om stednavne, opsigtsvækkende vikingetidsfund fra Tissø-området og bygherrerne bag Kalundborgs første borg og byens unikke femtårnede kirke. Bogen runder af i de turbulente årtier omkring Reformationen i 1536 og tegner konturerne af franciskanerklostret i Kalundborg og dets sidste prior, der førte tankesæt fra den gamle middelalderkirke ind i den nye protestantiske samfundsorden.

Udgivelsen er tilegnet museumsforeningen, som nu gennem 100 år har bakket op om Kalundborg Museums mange opgaver med at undersøge fortiden, skabe oplevelser i nutiden og bevare for eftertiden. På billedet står medlemmer af Kalundborg Arkæologiforening bag en rekonstruktion af et fiskegærde fra stenalderen, som de har bygget for at teste resultater fra museets arkæologiske udgravninger.